

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 1

Seadusloome ja sotsiolingvistika	Uno Mereste
Inglise—Buuri sõda	T. Rütman—M. Siiraja
Luulet	Astrid Ivask
Intervjuu Astrid Ivaskiga	Jüri Talvet
Modernsus — lõpetamata projekt	Jürgen Habermas
Jürgen Habermas	John B. Thompson
Ühiskonnageograafia	Hill Kulu
Poliitgeograafia Eestis	Ott Kurs
Rituaal, pühadus, küberneetika	Roy A. Rappaport
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
.	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 18. XII 1995. OÜ «Greif» trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3600. Tell. nr. 9180.

© AKADEEMIA 1996

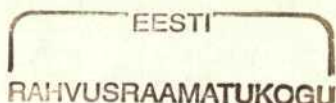
AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 1 (82)

Pilk seadusloomele sotsiolingvistika vaatevinklist <i>Uno Mereste</i>	3
Eesti vabatahtlikud Inglise—Buuri sõjas (1899–1902). II <i>Tanel Rütman, Mart Siiroja</i> .	41
Luulet <i>Astrid Ivask</i>	63
<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	
Intervjuu Astrid Ivaskiga <i>Jüri Talvet</i>	68
Modernsus — lõpetamata projekt <i>Jürgen Habermas</i>	75
<i>Tõlkinud Andres Kärssin</i>	
Jürgen Habermas ja kriitiline ühiskonnateooria. I <i>John B. Thompson</i>	94
<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Ühiskonnageograafia kolm viimast aastakümnet: Positi- vismist postmodernismi <i>Hill Kulu</i>	123
Poliitgeograafia Eestis <i>Ott Kurs</i>	137

Rituaal, pühadus ja küberneetika. I	
	<i>Roy A. Rappaport</i> 153
	<i>Tõlkinud Triinu Pakk</i>
<i>Väitlus:</i> Erik Obermanni illustratsioonid. — <i>Akadeemia</i> , 1995, nr 11.	
	<i>Abram Pettai jt</i> 167
<i>Arvustus:</i> Mõned sissevaated kirjarahva leksikoni. <i>Eesti kirjarahva leksikon</i> . Koost. ja toim. Oskar Kruus. Tallinn, 1995.	
	<i>Heino Puhvel</i> 169
Pilk kõrvalt. <i>Eesti ajalugu: Kronoloogia</i> . Koostanud Sulev Vahtre. Autorid: Ain Mäesalu jt. Tallinn, 1994.	
	<i>Vello Paatsi</i> 178
Täiendavalt Andrus Parkist. <i>Proceedings of the Estonian Academy of Sciences: Humanities and Social Sciences</i> , 1995, Vol. 44, No. 3.	
	<i>Jüri Allik</i> 185
Kahe ajastu piiril. Margus Pärtlas. <i>Eduard Tubina sümfooniad: Teemastik ja vorm</i> . Tallinn, 1995.	
	<i>Jaan Ross</i> 190
Editorial note. Summaries	192
Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematemaatika. VI	
	<i>Ian Stewart</i> 199
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>

PILK SEADUSLOOMELE SOTSIOLINGVISTIKA VAATEVINKLIST

Uno Mereste

Sotsiolingvistika on sotsioloogia ja keeleteaduse rajamail tekkinud suhteliselt noor kokkupuute- ehk integratsiooniteadus. See on tekkinud mõlema nimetatud teaduse kahepoolse sünteesintegratsiooni¹ tulemusena, mistõttu seda võidakse arvata madalamat järku teadusena niihästi sotsioloogia kui ka keeleteaduse ehk lingvistika süsteemi.

Et sotsiolingvistika² käsitleb tegelikku keelekasutust ühiskonnas, seda mõjustavaid sotsiaalseid asjaolusid ning keele kui ühe mõjuteguri toimet ühiskondlikele protsessidele, siis kuulub seaduskeel, millel on tugev mõju paljude elualade keelepruugile, juba loomu poolest selle uue teaduse huvivalda. Ühtlasi võib sotsiolingvistika pakkuda mõndagi uut ja kasulikku seadusloome vanade, kaua lahendamata, valesi või ainult poolikult lahendatud probleemide vaatlemisel.

Siiani on meil seaduskeele probleeme käsitletud enamasti üksikküsimuste kaupa praktilise keelehoolde korras (Kask 1994; Mereste 1994a, 1994b, 1994c; Tõnisson 1995; Kull 1995a,

¹Teadustevahelise koostöö vorme ja selle tulemusi on käesolevate ridade autor käsitlenud mitmel pool mujal, esmakordselt artiklis Mereste 1969a: 112–130. Aineselt (ent mitte andmete kogumise ja töötlemise viisi poolest) kuulub sotsiolingvistika huvipiiridesse ka keeledemograafia, vt ENE 1989: 417–418; Mereste, Saarepera 1977: 200–207, 336–341, 540–545.

²Ülevaadet sotsiolingvistika kujunemisloost ja probleemistikust vt Dittmar 1973; *Advances...* 1971.

1995b). Süstemaatilisemalt, ehkki väga pealiskaudselt, on seda teemat käsitletud õigusteaduse süsteemi kuuluva normitehnika raames, mille nimetus iseloomustab hästi seal harrastatavat käsitlusviisi. See on olnud ülekaalukalt tehniline ja puhtkogemuslik, probleemi laiemaid taustu ja teoreetilist lähenemisviisi eirav³.

PEAMISED SUUNDUMUSED SUHTUMISES SEADUSKEELDE

Eestis praegu seaduste keele käsitlemisel valitsevat olukorda iseloomustab ühelt poolt keeleringkondade, eriti tegeliku keelehooldega ja oskuskeelega tegelejate rahulolematuus Eesti seaduste keelega⁴, teiselt poolt aga seadusloomes kaalukate ametikandjate suh-

³Esimese katsena teavitada Riigikogu liikmeid tähtsamaist normitehnilisist nõudeist koostati prof. Ilmar Rebase eestvõttel "Põhiseadusest tulenevate seaduste eelnõude kohta ekspertarvamuste avaldamiseks moodustatud grupi soovitusettepanekud", mida levitati Riigikogus 1992. a detsembris. Tähtsaim normitehnikat käsitlev juhend, mida on seni seaduseelnõude menetlemisel arvestatud, on "Riigikogule esitavate õigusaktide eelnõude ettevalmistamise ja vastuvõetud õigusaktide vormistamise eeskirjad" — kinnitatud Riigikogu juhatuse 1993. a 22. XI otsusega ja muudetud 1995. a 13. II otsusega (19 lk).

Kuni taasiseiseisvumiseni juhinduti Eesti NSV Ülemnõukogu ja Ministrite Nõukogu õigusaktide vormistamisel mitmesugustest õigusloomealastest õigusaktidest, mis olid koondatud ainult ametialaseks kasutamiseks määratud kogumikku *Normatiivaktide projektide ettevalmistamist käsitlevate põhisätete ja teiste materjalide kogumik*, ENSV MN AV I. 01. 1985. Nr. 2070. (36 lk.)

⁴Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi kirjas Riigikogu esimehele Toomas Savile on öeldud, et "Selts tunneb muret eesti keele halva kasutamise üle ametlikes dokumentides, sealhulgas Riigikogu poolt vastu võetud õigusaktides [---] Nimetamata siinkohal seadustes esinevaid konkreetseid väärkeelendeid, tuleb üldiste hädadena mainida — võõrsõnade kasutamist, mille tähendus ei ole praegu veel eesti keeles fikseeritud, — võõr mõistete tõlkimist, mille lähtekeelsest sisust ei ole tõlkijal täpset arusaamist, — emakeele oskamatu käsitsemist: ühildumis- ja sõnajärjevead, stiilikonarused, hälbed keeleteadusest jm." (ESi kiri 17-2/10, 27. 04. 1995.)

teline ükskõiksus probleemide vastu, mille tähtsus eesti kultuurile on mitmeti saatuslik ja määrav.

Õigusteadlaste seas levinud seisukohad võiks võtta kokku kahe, pisisajades erineva, ent praktiliselt peaaegu ühesuguseid tulemusi andva põhimõttelise suhtumusena; neile lisandub kolmas — puhtalt praktitsistlik.

Ülekaalukaks suhtumuseks võib pidada **keelelist nihilismi** — arvamust, et sellel, missuguste sõnadega ja kuidas õigusaktid kirja pannakse, ei ole erilist tähtsust. On vaja lihtsalt kuidagi omavahel kokku leppida ja neist lepetest kinni pidada. Keeleküsimused on kolmandajärgulised, neil ei ole ei praktilist ega teaduslikku tähtsust. Nendega võib tegelda siis, kui millegi tähtsamaga tegelda ei ole vaja ja kui selleks kunagi kaugemas tulevikus aega jääb. Praegu on tähtis teha uusi seadusi. Seaduste keele probleeme on tarbetu tähtsustada.

Umbes nii võib kokku võtta mitme autori seisukohti, mida on avaldatud peamiselt ühenduses püüdega radikaalsemaid uusi lahendusi nõudvatest probleemidest vabaneda, neile mitte aega kulutada ja nad n-ö homse varna riputada⁵.

Teine suhtumus on originaalsem, oma vanamoelises äärmuslikkuses seadusloomet käsitlevas nüüdiskirjanduses võib-olla isegi täiesti ainulaadne. Selle suuna pooldajad on arvamusel, et Eesti seaduste keelele siiani tehtud kriitika on üldiselt alusetu. Et seadused on raskesti arusaadavad, on enam-vähem õige. Aga nad peavadki olema raskesti arusaadavad. Arusaadaval kujul ei saavat kirjutada head seadust, mis vastaks sellele uuele õigusideoloogiale, mida Eestis parajasti juurutatakse. Arvatakse piisavat, kui seadustest saab aru väike rühm inimesi — haritud seadusetund-

⁵Kõige selgemalt on terminoloogilise nihilismi seisukohti sõnastanud Paul Varul, kes on väitnud järgmist: "Terminoloogia on paljuski kokkuleppe küsimus, on mõttetu teha sellest suurt teaduslikku probleemi. Veel mõned aastad tagasi võis ju sellist luksust lubada, et pikki artikleid ja arutelusid pühendada selle väljaselgitamisele, mis vahe on "omandil", "omandusel", "omandiõigusel" jne. Muid tõsisemaid teemasid oli siis vähe. Praegu on see kärbsesest elevandi tegemine. Tuleb ühte meodi kokku leppida ja termineid vastavalt kasutada." (Varul 1995.)

jate eliit. Seepärast võiks seda suunda nimetada **dogmaatilis-elitaarseks**⁶.

Nii ei iseloomusta ega nimeta ennast nende suundade esindajad ise, ent taotledes sel alal valitseva olukorra kirjeldamisel metodoloogilist selgust, võiks meie arvates neid suundi nõnda iseloomustada ja nimetada. Üldiselt on aga nii terminoloogilise nihilismi kui ka dogmaatilise elitarismi suunad suhteliselt passiivsed; nad on esindatud kirjasõnas ainult mõne põgusa, põhisosas teistele teemadele pühendatud kirjutistesse lükitud lühikese mõtteavaldusega.

Demokraatia arenedes on vabas maailmas hakatud pühendama seaduste keelele aina suuremat tähelepanu ja asunud üha radikaalsemate vahenditega taotlema seaduste arusaadavust võimalikult suurele inimeste hulgale. Teooriat, mis taotleb seadusandjate ja seaduse täitjate vahelist paremat arusaadavust ehk kommunikatiivsust ja rakendab sel eesmärgil laialdaselt mitmesuguste uute metodoloogiliste teaduste, sealhulgas ka sotsiolingvistika ja pragmalingvistika seisukohti, võib nimetada **kommunikatiivseks õigusloometeooriaks** (vt näiteks Garstka 1975: 281–293; Baden 1977).

Ehkki kommunikatiivse õigusloome põhimõtted pole meil veel üldiselt tuntud, võib dogmaatilis-elitaarset õigusloometeooriat pidada tänapäeval lootusetult vananenuks. Selle suhteliselt suurt populaarsust meie seadusloomega tegelevate ametnike seas seletab ainult see, et oleme nii kaua olnud ühiskonnateaduste alal maailmas toimunud arengust ära lõigatud.

⁶Paratamatuse koostada keerulisi ja nn tavalisele inimesele raskesti arusaadavaid keelendeid sisaldavaid seadusi tuleb selle suuna esindajad üleminekupeerioidile eelnenuid ehk nn "IME ajal" kehtestatud seaduste vähesest tõhususest, mis olevat olnud tingitud nagu nende liiga heast arusaadavusest tavalisele inimesele. Dogmaatilis-elitaarse suuna esindajate arvates on meil "lihtsate" ja "selgete" seaduste kehtestamise püüdes saavutatud soovitud hoopis vastupidine efekt: õigussüsteem ei suuda täita oma ülesandeid". (Parts, Kama, Kõve, Vutt 1995: 2, 8.)

KONSERVATIIV-SOVJETISTLIKUD TENDENTSID SEADUSANDLUSPRAKTIKAS

Erinevalt terminoloogilise nihilismi ja dogmaatilise elitarismi esindajatest on **konservatiiv-sovjetistliku** suuna esindajad pealetükkivalt agressiivsed. Selle suuna teoreetilise põhjendamisega ei ole eesti kirjasõnas tegeldud, ent see väljendub ilmekamalt mõnegi Eesti seadusloomele väga lähedal seisva isiku tegevuses. Esinedes õigusloome spetsialistidena, koostavad nad seaduseelnõusid või retsenseerivad ja redigeerivad neid nõukogude õiguse õpikutest Vene okupatsiooni ajal omandatud teadmisi rakendades. Nad taotleavad Eesti Vabariigi seaduste koostamisel võimalikult muutumatult veneaegsete õigusnormide sisu, stiili ja terminoloogia järgimist.

Selle suuna tegelikest esindajaist ei anna suurem osa endale aru, missugust rolli nad meie õigusloomes tegelikult täidavad. Enamik neist on veendumuste poolest rahvusmeelsed iseseisvuslased, mõned isegi endised dissidendid. Nende põhiüksimus seisneb tuginemises kujutlusele, et välja arvatud nõukogulike juuraõpikute ja õigusaktide ohter marksistlik-leninlik fraseoloogia ja ilmselt tendentslik propaganda, on kõik muu usaldatav ja tõeliselt teaduslike teadmistena ka tänapäeval rakendatav.

Seda naiivset usku illustreerib parimini fakt, et omal ajal arvati olevat küllaldane, kui tühistada endise Eesti NSV tsiviilkoodeksi propagandistlik eessõna⁷, peaaegu kogu koodeks aga jätta veel pikaks ajaks kehtima. Kujutleti, et see kommunistmehitamise vaimust läbi immutatud seadustik tagab piisava õigusliku aluse

*Vastu tulles prof. Uno Mereste soovile peab toimetus võimalikuks kirjutada sõna "sovjetlik" erinevalt normatiivsest "sovetlikustist". *J. I.*

⁷Eesti NSV tsiviilkoodeksi eessõna algas sõnadega: "NSV Liidus, mille koosseisu kuulub vabatahtliku ühinemise ning teiste liiduvabariikidega võrdõiguslikkuse alusel Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, on üles ehitatud arenenud sotsialistlik ühiskond — seaduspärane etapp teel kommunistmõttele." Eessõnas on rõhutatud: "Nõukogude tsiviilseadusandlus on kutsutud aktiivselt kaasa aitama kommunistliku ülesehitustöö ülesannete lahendamisele. Ta aitab kaasa sotsialistliku majandussüsteemi, sotsialistliku omandi tugevdamisele ja selle vormide arenemisele ühtseks kommunistlikuks omandiks [---]" jne (*Eesti NSV... 1988: 4, 5*).

käsumajanduselt turumajandusele ülemineku esimesteks aastateks. Tegelikult kujunes see fakt laialdase ärastamise juriidiliseks ettevalmistuseks ja hilisemaks kattevarjuks.

Nõukogude õigusse sisestatud marksismi-leninismi ideede desorienteeriv mõju ei piirdu koodeksites ja üksikseadustes, õpikuis ja teaduslikes uurimustes ainult otsesõnaliste taotlustega kommunismi ehitamisel kaasa aidata, vaid väljendub kogu nende seaduste mõistesüsteemis ja ka paljudes näivalt neutraalsetes otsustustes. Pika nõukogude perioodi aastakümnete jooksul jõuti Venemaal kogu tollane õigussüsteem ja selle teooria omamoodi täiuslikult välja arendada. Kümned tuhanded uurijad ja ülikoolide õppejõud, keda kommunistlik võim aastakümneid ülal pidas, jõudsid "ümber hinnata" ja kommunistliku võimupartei huvides "ümber mõtestada" paljud traditsioonilised õigusloome alused, ilma et sellele otsesõnu oleks tähelepanu juhitud.

Üks põhimõtteliselt kõige tähtsam üritus Eesti õiguses nõukogude õiguse saavutuste rakendamiseks ja "edasiarendamiseks" oli tsiviilseadustiku üldosa seaduse Justiitsministeeriumis koostatud ning Riigikogu menetlusse antud eelnõusse nelja erineva isiku mõiste sissevõtmine. Need olid füüsiline isik (1), juriidiline isik (2), riik (3) ja kohalik omavalitsused (4), sellal kui väljaspool NSVLi tuntakse üldiselt ainult kaht liiki isikuid — füüsilisi ja juriidilisi.

Nõukogude tsiviilõigus tundis teadupoolest kolme liiki isikuid — üksikisikuid, juriidilisi isikuid ja riiki. Riiki peeti nende seas eriti tähtsaks, teistest suuremate õigustega juriidiliseks isikuks alates ajast, mil kollektiviseerimise ja muude seda laadi operatsioonide läbiviimiseks tuli võtta inimestelt võimalus oma õigusi kaitsta ja riigi kohtusse kaebamine võimatuks teha (alates 1922. aastast). Et meil nagu muudiski õigusriikides ei vaadelda kohalikke omavalitsusi riigiasutustena, tekkis käsitus neist kui neljandat liiki isikutest. Sellega poleks "sotsialistlik isikuteooria" mitte ainult säilitatud, vaid seda nõukogude õiguse "saavutust" isegi tunduvalt edasi arendatud. See katse õnnestus eelnõu me-

netlemisel Riigikogus siiski nurjata. Praegu kehtivas tsiviilseadustiku üldosa seaduses on ainult kaht tüüpi isikuid⁸.

Tugevat mõju avaldas nõukogude õiguse süsteemile ning selle põhimõtetele ja meetoditele omaaegne ideoloogilise suletuse õhkkond. Kõik püüti rajada ainult kahele alusele — marksismi-leninismi teooriale ja vanale vene õigusteadusele, nii nagu see peegeldus tsaariajast pärit uurimustes. Viimaste tase oli küll omaaegsete rahvusvaheliste hinnangute järgi väga kõrge, ent peegeldas siiski möödunud sajandi vaateid. Õigusteaduse ja selle lähialade kiire areng vabas maailmas käesoleva sajandi seitsme aastakümne jooksul nõukogude ajal väljaantud kirjanduses kas ei peegeldunud või peegeldus suurte moonutustega.

Eesti seaduste kvaliteedi parandamiseks on kutsutud üles hoolikamalt suhtuma seaduste koostamisse, mitmekülgsemat informatsiooni kasutama, vähem kiirustama, eelnõude tegemiseks rohkem aega varuma, laialdasemalt teiste riikide kehtiva õiguse eeskujudele tuginema jne. Ent oludes, kus konservatiiv-sovjetistlikud arusaamad on veel väga laialt levinud, ei piisa neist n-ö normaalsetest eelnõude kvaliteedi tõstmise abinõudest. On vaja lõpuni ja täielikult vabaneda nõukogulikust õigusmentaliteedist. Sellele võib tõhusalt kaasa aidata tutvumine põhimõtteliselt uute õigusloomeprintsipiidega, mis on seotud alles viimastel aastakümnetel tekkinud uute teaduste, nagu süsteemiteooria, sünergeetika, semiootika ja teiste, sealhulgas ka sotsiolingvistika aluste rakendamise võimalustega õigusloome valdkonnas.

ARUSAADAVUS KOMMUNIKATSIOONI PARAMEETRINA

Sotsiolingvistika käsitlusesemeks on kahepoolne seos keele ja ühiskonna vahel. Mis tahes ühiskonnas kasutatav keel on väga mitmes mõttes sõltuv ühiskonnast, selle päritolust ja sotsiaalsest koostisest. Ja ühiskonnas omakorda sõltub paljudgi keelest, mida kasutatakse, ning sellest, kui oskuslikult seda tehakse. Sellise kahepoolse mõjustusvahekorra olemasolu on tänapäeval mis tahes

⁸Tsiviilseadustiku üldosa seaduse § 5 lõikes 1 on konstateeritud, et "Isik on füüsiline isik või juriidiline isik." (RT 1994, 53, 889.)

ühiskonna jätkuva toimimise vältimatu eeldus. Tavaliselt seda ei märgata, sest see eeldus kehtib kõikjal ja alati vähemalt mingisugusel määral.

Vaadeldes üksikindiviidide ja kogu ühiskonna jätkuvat toimimist kõikvõimalike käitumisaktide jadana, võib nende seas eristada akte, mis on mõjustatud eelnevatest keelelistest toimingutest — millegi ütlemisest-kuulmisest või kirjutamisest-lugemisest —, ja teisi, mis neist mõjustatud ei ole. Esimesed on **keelekasutusest** mõjustatud toimingud, teised **keelest sõltumata**.

Nüüdisühiskonna elu jälgides pole raske jõuda järeldusele, et **nii isiku kui ka ühiskonna seisukohalt tähtsaimate toimingutest seas on suures ülekaalus keelekasutusest mõjustatud toimingud**, ehkki see ei torka alati väga teravalt silma.

Keelekasutus eeldab inimestevahelisi kokkupuuteid (interaktsioone) ja teabevahetust (kommunikatsiooni), mis võib toimuda loendamatu ajenditel ja viisidel. Igal juhul eeldab kommunikatsioon kolme osalist, milleks Karl Bühleri tuntud kommunikatsiooni kolmikmudeli (Bühler 1969: 116) kohaselt on saatja (1), asjad ja olud ehk keskkond (2) ja vastuvõtja (3). Keelelise teabevahetuse iga üksikakti puhul toimub kokkupuude (interaktsioon) kahe subjekti vahel, kellest esimene (saatja) teatab keelevahendite abil midagi ümbritsevate asjade või olude kohta, millele teine (vastuvõtja) mingil viisil reageerib.

Eri situatsioonides võib tähelepanu keskenduda Bühleri kolmikmudeli erinevatele osistele; kogu teabevahetust võidakse vaadelda ka selle erinevate osaliste seisukohast. Kui lähtutakse saatjast, tõuseb erilisel esile **väljendumisviis**, kui keskkonnast, siis sellesse kuuluvate asjade ja olude **kujutamise- ehk peegeldamisviis**, ja kui vastuvõtjast, siis **reageerimisviis**.

Seadusandlus on üks olulisemaid, omapärasemaid ja kõige rangemalt reglementeeritud ühiskondliku kommunikatsiooni liike. Sellega antakse inimestele teada nende õigused ja kohustused. Saatjaks (1) on seejuures kollektiivne subjekt — parlament, meil Riigikogu. Seadusandja edastatud õigusteave — kehtestatud seadused — on kohustuslikud käitumisreeglid põhimõtteliselt kõigile riigis asuvatele inimestele, kes on õigusteave vastuvõtjad (2).

Keskkonnaks, millest või mille kujundamiseks teavet antakse (3), on mitmekesised elunähtused või nende ilmlemise valdkonnad, mida seaduste vahendusel reguleeritakse.

Vastuvõtjate seadustele **reageerimise määr** võib olla mitmesugune. Seda võib hinnata nulliga, kui seadust ei hakatagi täitma, või mingi suurema arvuga, olenevalt sellest, kui täpselt seadusi täidetakse. Seadusele reageerimise määr sõltub kahest asjaolust: vastuvõtja **seaduskuulekusest** ja sellest, kui täpselt ta seadusest aru saab ehk seaduse **arusaadavusest** täitjale.

Seaduskuulekuses kui sotsiaalsühholoogilises nähtuses võib omakorda eristada kaht tahku: hoiaku- ja mõistmiskuulekust. **Hoiakukuulekus** sõltub isiku võetud hoiakust seadust täita või mitte, mis on väga olulisel määral inspireeritud poliitilistest vaadetest ja isiku jaatavast või eitavast suhtumisest valitsevasse riigikorda, ent ka tema moraalsest palgest ja paljudest muudest nii poliitika- kui keelevälistest teguritest. Kui inimene on näiteks poliitilise erimeelsuse, omakasu või mis tahes muul põhjusel otsustanud seadust mitte täita, seda ainult osaliselt täita või ka otseselt rikkuda, siis ta seda ka teeb, olenemata sellest, millised on seaduse väljenduslikud ja muud erisused. Hoiakukuulekus ei sõltu järelikult seaduse keelest.

Mõistmiskuulekus seevastu sõltub seaduse arusaadavusest ja järelikult ka keeleliste vahendite kasutamisest selles. Mida täpselt seadusest aru saadakse ehk seadust mõistetakse, seda suuremal määral ka seadust täidetakse. Mingeid hälbeid võib esineda seadusest ainult siis ja sedavõrd, kui seaduse mõistmisega tekib raskusi.

Õigusakt kui saatjalt vastuvõtjale keeleliste vahenditega edastatav teave võib olla rohkem või vähem tõhus. Kui eeldada, et vastuvõtjate hoiak on positiivne ja hoiakukuulekus seega maksimaalne, **taandub kogu akti tõhususe probleem tegelikult selle arusaadavusele seadust järgima kohustatud inimeste seisukohalt vaadates**. See ongi peamine põhjus, miks paljudes riikides on viimasel ajal tõstetud eriti esile seadustekstide arusaadavuse probleemi. Uuritakse põhjalikult, mida tuleks seaduste keeles muuta, et seadustekstid muutuksid vastuvõtjatele arusaadavamaks.

KES PEAB SEADUSTEST ARU SAAMA?

Seaduste tõhususest ehk efektiivsusest rääkides ei saa seaduse vastuvõtjas näha ühtainsat inimest, kellele seaduse teksti sisu peaks olema lünkadeta arusaadav, et ta võiks seda kasutada — seda ise järgida või nõuda teistelt selle järgimist. Seaduse kui õigusakti tõhusus avaldub sotsiaalses, kogu rahva ulatuses. Seetõttu tekib **sotsioloogiline probleem**, keda pidada rahvast moodustavate äärmiselt heterogeensete inimrühmade virvarris rahva arusaamisvõime usaldusväärseimaks esindajaks.

Ühele inimesele või ka teatavale inimgrupile (näiteks õigusasjatundjatele) hästi arusaadav seadus on nende suhtes kaheldamatult tõhus. Rahva enamusele võib sama seadus olla aga arusaamatu ja jääda üksnes seetõttu täitmata, ehkki rahva hoiak võib olla selle täitmise suhtes ülimalt positiivne. Sellist seadust tuleb pidada kaheldamatult halvasti koostatuks ja sotsiaalselt ebatõhusaks, hoolimata sellest, mida tema kohta ütlevad õigusasjatundjad.

Lisaks üksikute inimeste arusaamisvõime erinevustele on sotsiolingvistilised uuringud näidanud, et ka ühiskonna eri kihtide liikmete keelest arusaamise eeldused ja võimed on erinevad. Juba varaealiste laste sotsialiseerumisprotsessi uurides on selgunud suured erinevused selles, kuidas eri kihtidest pärinevad lapsed keelt mõistavad ja kuidas see mõistmine areneb. On jälgitud, kuidas lapsed oma esimestel eluaastatel neile autoriteediks olevate isikute ja institutsioonide mõju all keelt omandavad. Juba sel astmel kujunevad erinevused inimeste eeldustes ja võimetes keelesignaale mõista. Neid käsitatakse kihierisustena. Kihierisustele lisanduvad veel lokaalsed ja professionaalsed mõistmiserisused. Seetõttu võib eristada õige suurt arvu sotsiaalseid rühmi, kelle keelemõistmise eeldused ja võimed on erinevad.

Inglise sotsioloogi Basil Bernsteini arvates on eri kihtide suuremad reageerimiserinevused käsitlusest elimineeritud, kui juhinduda **domineerivast keskkihist** selle sõna Inglismaal levinud tähenduses (Bernstein 1970). Seadustele üle kantuna tähendab see **vajadust koostada seadused niisuguses keelelises vormis, et domineeriva keskkihi liikmed sellest kindlasti piisavalt hästi aru peaksid saama**. Siis võib neid pidada arusaadavaks kogu rahvale või vähemalt suurele enamikule rahvast.

Soomes on põhimõtteliselt samadele tulemustele jõutud teist teed pidi. Seal töötas esimesi seaduste keelt käsitlevaid komisjone ja töögrupe juba möödunud sajandil. Nende töö tulemusi on käsitletud mitmes mahukas uurimuses. Hoolimata neis sisalduvatest paljudest põhimõtteliselt õigetest soovitustest ja nende üldjoontes rahuldavast järgimisest seadusloomes, selgus 1970. aastateks, et Soome seaduste keelega pole erilist põhjust rahul olla, sest see ei ole piisavalt arusaadav. 1979. a 18. oktoobril moodustas valitsus komitee, mis sai ülesandeks uurida, kuidas oleks võimalik seaduste ja ametlike tekstide arusaadavust parandada.

Soome valitsuse sel puhul antud memorandumis on öeldud muuseas järgmist: "Valitsusasutuste töö tulemuslikkus sõltub suurel määral sellest, kuidas õnnestub ametivõimude ja kodanike vaheline teabevahetus. Üldiselt ollakse arvamusel, et seda teabevahetust kahjustab tunduvalt ametivõimude keelepruugi raskesti mõistetavus [---] See võib halvasti mõjuda otsuste arusaadavusele ja selle kaudu kodanike õiguste kaitsele." (*Kieli...* 1981: 3.)

Komitee, kuhu kuulus 22 tuntud õigus- ja keeleasjatundjat, töötas kaks aastat ja esitas 1981. a aruande, milles jõudis üldisele järeldusele — "Komitee arvates tuleb üldiselt taotleda, et ametnikud kasutaksid keelt, millest põhikooli iga lõpetanu suudab aru saada." (*Kieli...* 1981: 17.) Eraldi seaduskeele kohta on komitee aruandes öeldud, et parlamendi "komisjonides tuleb seaduseelnõude käsitlemisel senisest enam pöörata tähelepanu eelnõude arusaadavusele. Tuleb hoolitseda, et parlamendi menetluses tehtud seaduste muudatused oleksid keele poolest arusaadavad. Kui see on vajalik, tuleb kasutada keeleasjatundjate abi." (*Kieli...* 1981: 63.)

Neid Soome valitsuskomisjoni soovitusi võiks ka Eestis seaduste koostamisel arvesse võtta: **tuleb taotleda seaduskeele võimalikult head arusaadavust; arusaadavuse määramisel aga juhinduda "põhikooli lõpetanu" arusaamisvõimest**, mida võib pidada üldjoontes umbes samasuguseks, nagu domineeriva keskkihhi tase Bernsteini järgi.

Eraldi rõhutamist väärib kaks asjaolu. Esiteks seaduste keele arusaadavuse otsene sidumine kodanike õiguste kaitsega ja sellega, et seaduste segane ja raskesti arusaadav keel võib kodanike kaitstust tunduvalt vähendada. Teiseks tuleks rõhutada suurt tä-

helepanu, mida osutatakse Lääne-Euroopa sotsiolingvistikast mõjustatud empiirilises käsitluses seaduste arusaadavusele, vastupidi meil siiani valitseva dogmaatilis-elitaarse suundumusega, mis peab seaduste arusaadamatust nn lihtsale inimesele normaalseks ja seaduste kvaliteedi olulisimaks tunnuseks.

ÜHTSE KEELESÜSTEEMI ERI ALLSÜSTEEMID

Rahvuskeeled — eesti, saksa, vene, inglise jt — toimivad tänapäeval kirjakeele kujul normeeritud ühtsukeeltena (*Einheits-sprache*). Ühtaegu on kõik need keeled heterogeensed, mille all mõistetakse mitmesuguste allkeelte kui allsüsteemide olemasolu ühtse keelena toimivas keelesüsteemis.

Eristatakse kolme liiki keelelisi allsüsteeme ehk allkeeli:

- 1) **diatopilised**, mida kasutatakse ühtse keeleala eri piirkondades, ehk dialektid;
- 2) **diastraatilised**, mida kasutavad eri sotsiaalsed, sealhulgas professionaalsed kihid, ehk sotsiolektid; ja
- 3) **diafaasilised** — eri stiilid, mida rahvuskeele sisesi kasutatakse (Coseriu 1967: 67–79).

Iga allkeelt kannab teatud hulk inimesi, kes moodustavad selle kasutajaskonna ehk vastava keeleühiskonna ja keda seob kas tugevamini või nõrgemini teatav rühmaidentiteet. Ühtlasi on sama inimrühm ka vastava allkeele kõnelejate subkultuuri ja subkultuurilise identiteedi kandja.

Diatopilistel allsüsteemidel ei ole õiguskeele seisukohalt otsest tähtsust, sest seadusi ei kirjutata murdes. Dialektid tulevad arvesse ainult terminite moodustamise allik- ehk alusmaterjalina, nagu meil neid 1920. aastail ja ka hiljem ongi kasutatud. Küll aga on õiguskeele seisukohalt tähtsad diastraatiline ja diafaasiline allkeel.

Õigusteaduse oskuskeel ehk **õigusterminoloogia** on õigusteaduse erikeel, mis on ühtlasi õigusteaduse kui teistest teadustest eraldi seisva teaduse identiteedi peamisi tagatisi. Juriidiline oskuskeel on vajalik instrument õigusteaduslike probleemide mõistmiseks, püstitamiseks ja lahendamiseks.

Õigusterminoloogiat peavad hästi tundma õigusteadusliku hariduse omandanud spetsialistid. Nagu teistegi teaduste puhul, on ka õigusteaduse oskuskeele suhtes absurdne püstitada selle üldise mõistetavuse nõuet — piisab, kui selles orienteeruvad hästi selle ala asjatundjad ehk see kitsas keeleühiskond, kelle huvides too oskuskeel on loodud.

Muudele inimestele piisab, kui nad on tuttavad nende õigusteaduse terminitega, mis on kõige levinumad ja igapäevasemad ning seega juba teatud mõttes üldkeelseks muutunud, nagu “kostja”, “hagi”, “seadustik”, “füüsiline isik” jms.

Õigusaktide keel, sealhulgas **seaduskeel**, peab aga olema hästi arusaadav rahva suurele enamusele, muidu ei ole parlamenti seadusandlik tegevus piisavalt kommunikatiivne ja seaduste tõhusus võib ohtlikul määral väheneda. Seaduskeele kasutajaskond langeb selles mõttes kokku kogu riigi rahvaga, kelle puhul eeldatakse, et nad valdavad riigikeelt. Püüd tagada, et kodanikud võiksid riigis kehtivast õiguskorrast ja seda muutvatest uutest seadustest kõik ühtviisi aru saada, on muuseas üks peamisi põhjusi, miks paljudes riikides kodakondsuse taotlejatelt ametliku riigikeele valdamist nõutakse.

Õigusaktide keelel puudub seega oma kitsam lokaalselt või erialaselt piiratud keeleühiskond, mis on omane dialektidele ja sotsiolektidele. See on iseseisev funktsionaalne keelestiil⁹ ja seega üldise keelesüsteemi allkeel teistsuguses mõttes kui dialektid ja sotsiolektid.

Mingi seaduse vähese tõhususe esmatunnuseid on ootamatult paljude kohtuprotsesside tekkimine selle seadusega reguleeritavate suhete valdkonnas. Seadusest erinevalt arusaavad pooled pöörduvad selguse saamiseks siis kohtu poole ka sellistes asjades, mis seadusandjale tundusid seadustes täiesti ühemõtteliselt lahendatud olevat. Tüüpiline näide — Eesti erastamiseseadused

⁹Elise Rieseli järgi on mingi keele funktsionaalsed stiilid “reeglistik, millest selgub, kuidas keelesüsteemi üksikelemente keele arengu mingil hetkel mingil ühiskondliku tegevuse alal millegi edastamiseks välja valitakse ja omavahel kombineeritakse”. Teiste sõnadega: funktsionaalsed stiilid on “keele teatud oludes ja teatud eesmärkidel kasutamise viisid”. Vt Riesel 1964: 35, 39.

ja neist tingitud protsessid, mille puhul ka kohtud pole tihtipeale suutelised seadust õigesti mõistma.

Mida rohkem on sotsiaalselt vähetõhusaid seadusi, seda väiksem on kogu õigussüsteemi tõhusus.

Eespool tsiteeritud Soome valitsuskomisjoni väljendatud mõttes peab seaduskeel olema hea üldkeel. Selles võib olla ja peabki olema mingisugune hulk sõnu ja fraase õigusteaduse oskuskeelest, ent kindlasti ka reguleeritavate erialade oskuskeeltest ja üldkeeltest. **Väär oleks mõelda, et seadused peavad olema kirjutatud õigusteaduse oskuskeeles.** Seaduskeele ja laiemas tähenduses õigusaktide keele mõiste on avarama mahuga ja teise sisuga kui õigusteaduse oskuskeele mõiste. Õigusteaduse oskuskeel on ainult üks seaduskeelt mõjustav komponent.

Õigusteaduse terminoloogia on keele üldsüsteemis selle diastraatiline allkeel, ent õigusaktide keel, sealhulgas ka seaduskeel, on diafaasiline allkeel. Nende funktsioon ühiskonnas on erinev nagu ka nende kasutajaskond. Õigusteaduse terminoloogiat kasutatakse teaduslikus töös, õigusaktide keelt aga ühiskonnale üldtähtsate probleemide lahendamisel kogu ühiskonna ulatuses. Esimese kasutajaskonnaks on ühe eriala teadlaskond (suhteliselt väike osa rahvast), teine peab olema demokraatlikus ühiskonnas mõistetav kõigile, kes on kohustatud seadusi järgima.

Diastraatiliste ja diafaasiliste allkeelte kui keele üldsüsteemi põhimõtteliselt erinevate allsüsteemide seosed võivad olla juhuti väga tihedad, seetõttu on neid allkeeli vahel raske omavahel eristada. Tihti ei ole see igapäevases elus ka vältimatult vajalik. Püüdes aga lahendada nende allkeelte korraldamise, eriti nende tõhususe suurendamise probleeme, ei tule siiski nende samastamine kõne alla, kui tahetakse mõelda järjekindlalt ja jõuda arukatele, kõigiti ratsionaalsetele tulemustele.

Õigusteaduse terminoloogia samastamine õigusaktide keelega tähendaks teadusterminoloogia labastamist, millel oleksid niisama halvad tagajärjed nagu näiteks mehaanika kui füüsikateaduse haru oskuskeele samastamisel mehaanikatöökodades töötavate mehaanikute erikeelega. Paljude teaduslike mõistete täpne formuleerimine ja nende ühemõtteline kasutamine oleks tehtud võimatuks. Ka vastupidine oleks mõeldamatu ja ebaratsionaalne.

MIS ON ÕIGUSKEEL?

Eestis on siiani õigusaktide keelt ja õigusteaduse terminoloogiat üldiselt samastatud¹⁰.

Justiitsministeeriumis toimib komisjon, mida nimetatakse arvatavasti talle suurema autoriteedi tagamiseks Valitsuse õigusterminoloogiakomisjoniks¹¹. Sisult on see komisjon muidugi justiitsministeeriumi õigusterminoloogia komisjon. Selle nominaal-

¹⁰Neid mõisteid eristab Rein Kull, kes räägib kõrvuti õiguskeelega ka õigusterminoloogiast, millest võib järeldada, et esimene on laiem tähendusega: "On vaja asuda tõsiselt revideerima ja korraldama meie õiguskeelt ja õigusterminoloogiat." (Kull 1995b.) Täiesti kindlat vahet nende nende mõistete vahel ei ole siiani siiski tehtud. Tähelepanu pälvib, et kõneldes õiguskeelest ja õigusterminoloogiast, tuleb silmas pidada termini "terminoloogia" mitmetähenduslikkust; see võib tähistada nii mõistet "oskuskeel" kui ka mõisteid "oskussõnavara", "oskuskeeleõpetus" ja "oskussõnavaraõpetus", millega terminid "õiguskeel" ja "õigusterminoloogia" võivad olla mõistetud sünonüümidena. (Vt Mereste 1969b: 477jj; Erelt 1982: 10.) Seetõttu oleme arvamusel, et kui nende mõistete vahel vahet teha, siis oleksid terminid "õigusteaduse oskuskeel" (või "õigusteaduse terminoloogia") ja "õigusaktide keel" otstarbekamad.

¹¹Võiks küsida, kas analoogilisi komisjone teiste ministeeriumide juures tuleks samuti valitsuse, mitte vastavate ministeeriumide komisjonideks nimetada. Siis oleks rahandusministeeriumis Valitsuse rahandusterminoloogiakomisjon, kaubandusministeeriumis Valitsuse kaubandusterminoloogiakomisjon, põllumajandusministeeriumis Valitsuse põllumajandusterminoloogiakomisjon (jube pikad liitsõnad!) jne?

Viimase sõna ülipikkus vihjab muuseas tole ametkondliku komisjoni nime kaheldavale õigekeelsusele. Märksa loetavam oleks see lahk kirjutatud kujul "valitsuse õigusterminoloogia komisjon".

Mitteametlikus korras saadud lisainfo alusel olevat selle komisjoni praeguses ametlikus nimetuses kasutatud siiski lahku kirjutatud nimeversiooni: "vabariigi valitsuse õigusterminoloogia komisjon". Kokku kirjutatud ülipikk grafeem olevat bületääni *Õiguskeel* tiitellehele sügenend lihtsalt lühiühenduskartusest — et keegi ei küsiks, kas on olemas mingi eriline "valitsuse õigusterminoloogia", mis erineb üldisest õigusterminoloogiast.

seks esimeheks on justiitsminister, tegelikku tööd juhib komisjoni aseesimees.

Komisjon annab välja oma bülletàäni *Õiguskeel*. Sõna "õiguskeel" sobib hästi eesti keele üldsüsteemi kuuluva kahe substraadilt lähedase allkeele — õigusteaduse oskuskeele ja õigusaktide keele — ühisnimetuseks. Ka bülletàäni nimetusena on see sõna õigel kohal. Vaevalt oleks meil otstarbekas hakata andma kummagi allkeele kohta välja eri bülletàäni.

Ja siiski on olemas teatav oht ülirange terminoloogilise nõudega õigusaktide keeles üle pingutada, mis väljendub selles, et sõnastatakse diafaasilise allkeele kohta eeskirju, mis on vajalikud ja õigustatud ainult diastraatilise allkeele puhul.

Selline oht on eriti aktuaalne näiteks niisuguste sõnade ja tarindite puhul, mis võivad olla või isegi peavad olema õigusteaduse oskuskeeles üheselt normitud, üldkeeles aga käibivad teisiti või suhteliselt nõrgalt normitud kujul. Selliste sõnade puhul tuleb igal üksikjuhul lahendada küsimus: kas see on seaduse tekstis õigusteaduse terminina või üldkeele sõnana? Kui terminina, tuleb seda kasutada muidugi terminoloogiliselt normitud kujul; kui üldkeele sõnana, võib see esineda kuidagi teisiti, üldkeele reeglite kohaselt lubatud kujul, mis sageli on soovitav.

Terminoloogilisusnõudega ülepingutamine on meie tegelik seadusloomes väga tavaline. Mitmel puhul on seaduseelnõude ekspertiisikomisjonides ja mujal vaieldud vastu näiteks sõna "inimene" kasutamisele seaduste tekstis, sest "inimene" polevat juriidiline termin¹². On nõutud selle asendamist kõikjal sõnaga "füüsiline isik", mis on kaheldamatult adekvaatne õigustermin (täpsemalt küll eraõigustermin) mõiste "inimene" tähistamiseks. Alati on seda nõuet ka rahuldatud ega ole küsitud, kas "inimest" kasutatakse tekstis terminoloogilises tähenduses või ei.

Selle tulemusena on meie seadustes "füüsiline isik" vahel täiesti sobimatus kohas, vahel aga on näiteks sätted, milles on

¹²Selle eelarvamuse kütkes on olnud arvatavasti ka kehtiva põhiseaduse sõnastajad. Põhiseaduses ei leidu sõna "inimene". Inimestest rääkides on kasutatud sõnu "igauks", "keegi" ja "kodanik". Esineb ka sõna "rahvas", kuid põhiseadusest ei ilmne, kellest rahvas koosneb, kas igauhtedest, keegitest, kodanikest või siiski inimestest.

juttu inimestest ja inimlikkusest, sõnastatud kuidagi teisiti ja kohmakamalt lihtsalt seetõttu, et sõna "inimene" ei taheta kasutada, "füüsilisest isikust" aga ei saa sobivaid sõnavorme tuletada. Ei saa näiteks mõiste "inimväärikus" (millest on juttu põhiseaduse 10. paragrahvis¹³) tähenduses kasutada sõnu "füüsilise isiku väärikus", "füüsilis-isiklik väärikus" vms.

Et seaduskeeles õigusterminoloogilisusega mitte üle pingutada, tuleb pidada meeles kaht tõsiasja:

1) **mitte iga sõna seaduse tekstis ei ole seal juriidilise terminina.** Seadustes on ka palju üldkeele sõnu, neist paljud vastavate juriidiliste terminitega väliskujult väga sarnased;

2) **seaduste tekstis on peale juuraterminite enamasti ka arvukalt teiste elu- ja teadusalade oskussõnu,** mis peavad täpselt vastama nende alade terminoloogiakorralduse nõuetele.

IGAL ERIALAL PIISAB ÜHEST DIASTRAATILISEST ALLKEELEST

Eelmise lõigu viimast juhtmõtet võib nimetada ka **seaduskeele ja mis tahes eriala oskuskeele terminoloogia sünkroonsuse reegliks**¹⁴.

Sünkroonsusreeglit võib mõneti täpsemalt seletada nii, et seadus, mis reguleerib õiguslikke suhteid mingil erialal, peab kasutama selle eriala spetsiifiliste objektide nimetamisel ja erialale spetsiifiliste suhete käsitlemisel selle eriala oskuskeelt. Nii mõistetuna kehtib see ka õigusteaduse oskuskeele kohta: õigusteaduse spetsiifilisi objekte ja suhteid väljendavad keelendid mis tahes seaduses peavad vastama täpselt õigusteaduses kokku lepitud terminoloogiale.

Paljud seaduste koostamisel tekkivad põhimõttelised kokkupõrked juristide ja teiste erialade asjatundjate vahel on tingitud

¹³"Käesolevas peatükis loetletud õigused, vabadused ja kohustused ei välista muid õigusi, vabadusi ega kohustusi, mis tulenevad põhiseaduse mõttest või on sellega kooskõlas ja vastavad **inimväärikuse** ning sotsiaalse ja demokraatliku õigusriigi põhimõtetele." (Põhiseadus, § 10.)

¹⁴Esmakordselt käsitleti seda reeglit artiklis Mereste 1993.

sellest, et nende kokkupõrgete provotseerijad on olnud **seaduskeele ja teadusliku terminoloogia sünkroonsuse reeglit valmis tunnustama ainult juriidilise oskuskeele, mitte aga teiste erialade oskuskeelte suhtes.**

Mõtterajale, mis viib eksitavale tulemusele, satutakse enamasti sellepärast, et juba varem on tehtud mõtlemisviga kujutledes, nagu peaks iga sõna seaduses olema õigusteaduse oskussõna. Kui seda väga kindlalt uskuda, nagu mõnedki ennast seadusloome spetsialistideks pidavad usuvad, siis on selle lõpptulemuseks nonsens — kõigil erialadel kahe oskuskeelendite süsteemi kujunemine, millest üks on selle eriala enda oskuskeel, teine aga sel erialal kasutatavate juriidiliste oskuskeelendite süsteem.

On õigusteadlasi, kelle arvates paralleelsed allkeeled on juriidilistel põhjustel paratamatud. Nende arvates tuleb kõik, mida seadusena kehtestatada tahetakse, “tõlkida juriidilisse keelde”.

Juriidilisse keelde tõlkimise nõudjad puutuvad tavaliselt iga vähegi uue mõiste rakendamise vajaduse tekkimisel kokku küsimusega, kas nii- või teistsugune sõna on juriidilises keeles olemas. Väga tihti on tulnud tõdeda, et soovitud sõna varasemates õigusaktides puudub ja seda seetõttu “juriidilises keeles ei ole”. Riigikogu stenogrammides on jäädvustatud sõnavõtte, kus kurdetakse, et seda või teist mõistet ei saa seadusse võtta, “sest juriidiline keel ei tunne sellist sõna”. Selline raskus tekkis mitme sõnavõtja arvates näiteks korruptsiooniseadusega ühenduses, sest “juriidilises keeles” pidavat sõna “korruptsioon” puuduma. Raamatupidamis- seaduse puhul tekkis selliseid “raskusi” mõistega “majandusüksus”, sest vastav sõna ei olevat “juriidilise keele” sõna ja seda ei saavat kasutada, tulevat öelda midagi muud. Jne. Võttis väga palju aega ja vaeva, enne kui need oskussõnad kehtivates seadustes koha leidsid.

Need näited, mida võiks eelmise ja praeguse Riigikogu kogemustest veel palju esitada, vihjavad esiteks eelpool juba käsitletud terminoloogilise põhimõttega ülepingutamisele seaduskeeles. Teiseks juhivad nad tähelepanu väärarusaamale, nagu peaks seaduse iga sõna olema õigusteaduse termin. Kolmandaks on nad näitlikeks tõenditeks oskamatuses reguleeritava ala ja õigusteaduse terminoloogilisi käsitusi omavahel sobitada, mis tuleneb sellest, et elementaarseid sobitamismõtteid ei tunta.

Elementaarmaatemaatikas tegeldakse geomeetriliste kujundite — risttahuka, kera jt — pindala määramise eeskirjadega (valemitega). Tegelikus elus neid kujundeid täpselt sellisel (ideaalsel) kujul, nagu geomeetria neid käsitleb, ei ole. On aga toa põrandapind, mida on vaja mõõta. Vahel võib olla vaja leida jalgpalli pindala, kui tahetakse teada, mitu ruutsentimeetrit nahka on vaja selle katmiseks. Vastava geomeetriaülesande lahendamisel **vaadeldakse neid nagu nendega sarnaseid geomeetrilisi kujundeid** — ristkülikut või kera — ja rakendatakse vastavaid arvutuseeskirju. Objekte, mille pindala arvutatakse, nimetatakse ikka nende nimetustega, millega neid nimetatakse sel erialal, kust nad on pärit. Pole mingit vajadust toa põrandapinda ristkülikuks või jalgpalli keraks ümber nimetada.

Ka õigusloomes tuleb kõike reguleeritavat nimetada nende õigete nimetustega, mida nad mingil alal kannavad — majanduses, meditsiinis, ehitustehnikas, masinaehituses, sõjanduses, navigatsioonis jne —, vastavalt nende erialade terminoloogiale. Õigusprobleemide lahendamisel tuleb nende kohta osata ainult õigesti sobitada vastavaid juriidilisi mõisteid ja oskussõnu. See tähendab, et mingi **juriidiline paralleelkeel mis tahes eriala objektide kohta on tarbetu ja väga ebasoovitav**.

Oletagem, et kusagil töötab leivatehas. Tema varalistes vaidlustes teiste tehaste, asutuste ja isikutega **vaadeldakse** teda juriidilise isikuna, kui tal on juriidilise isiku õigused olemas. See ei tähenda, et tegemist ei oleks enam leivatehasega, vaid juriidilise isikuga, kes toodab leiba. Ka leivatootmist käsitlevates seadustes tuleb leivatehast nimetada leivatehaseks, mitte juriidiliseks isikuks. Ei ole korrektne kõnelda leiba või midagi muud tootvatest, vedavatest ja müüvatest juriidilistest isikutest. Juriidilised isikud ei külva ega lõika midagi, nad ei rohi porgandipeenraid, ei tegele taimekaitsega, ei käi metsas marjul ega talla maha kuseistikuid. . .

Ehkki toimiv leivatehas võib olla juriidiline isik selles mõttes, et tal on juriidilise isiku õigused, **pole ühtki juriidilist isikut tegelikkuses iseseisvalt ja omaette olemas**, nagu ei ole olemas geomeetrilist kera; tegelikult kujult kera meenutavad esemed on mingis kohas ebasümmeetrilised ja seega mitte päris täpsed kerad. Juriidilist isikut ei saa tänaval kohata, talle ei saa ulatada tervi-

tuseks kätt ega teda vangi panna, kui ta on kuritegelikult loodust reostanud. Nii see kui teine, nii ideaalne kera kui juriidiline isik on teoreetiline idealisatsioon ehk mudelmõiste, mille vastav teadus — geomeetria või jurisprudents — on loonud selleks, et nende kohta üldistusi formuleerida. Mis tahes erialateaduse üldistuste praktiliseks rakendamiseks teistel uurimisaladel või tegelikus elus tuleb selle eriala mõisteid kohandada (sobitada, siduda) vajalikul viisil tolle teise alaga. Selles seisabki probleemi lahenduse tuum, mille juurde kuulub palju täpsustavaid ja seda väidet mingis mõttes laiendavaid, mõnes teises mõttes kitsendavaid märkusi, mis jäägu aga siin ruumipuudusel tegemata.

ALLKEELTEVAHELISED SUHTED ÜHES KEELESÜSTEEMIS

Paljude diafaasiliste allsüsteemide olemasolu ühe üldkeele sisesi tingib inimeste vajaduse ühelt süsteemilt teisele aeg-ajalt ümber orienteeruda või ümber lülituda (*code-switching*). See on võimalik, kui vallatakse mitut eri stiili. Samad inimesed võivad kuuluda ka veel mingi erialaga seotud allkeele ehk sotsiolekti aktiivsesse kasutajaskonda ja olla pärit mingilt murdealalt ja vallata ka vastavat dialekti. See suurendab ümberlülitumise võimaluste arvu veelgi.

Missuguseid allkeeli mingi isik valdab, missugusel määral ja palju neid on, seda nimetatakse sotsiolingvistikas **multilektaal-seks kompetentsiks**, eristades selle aktiivset ja passiivset vormi (Troike 1970: 63–73). Esimesel juhul suudetakse ümberlülitumisel vastavat teist allkeelt tegelikult kõnes ja kirjas kasutada (aktiivne multilektaalsus), teisel juhul saadakse sellest ainult aru (passiivne multilektaalsus). Loomulikult on kõigi isikute passiivne multilektaalne kompetents palju laiem.

Sellesse valdkonda kuuluvatest probleemidest on ühenduses õigusloomega aktuaalsed

1) suhted õigusterminoloogia ja seaduskeele vahel, s.o diastraatilise ja diafaasilise allsüsteemi vahel, mille mõningaid aspekte on eespool juba käsitletud. Neid suhteid komplitseerib pea-

miselt kasutusalaade kokkulangemine ja suures ulatuses ka ühine sõnavara;

2) suhted õigusterminoloogia ja seadusega reguleeritava eriala oskuskeele, s.o vähemalt kahe diastraatilise allsüsteemi vahel. Eelmise alljaotuse lõpus tehtud järeldus, et tuleb hoiduda juriidiliste paralleel-allkeelte loomisest, ei ammenda kaugeltki kõiki sel alal tekkivaid, sageli küllaltki spetsiifilisi küsimusi.

Tegelikud seadusloomekogemused näitavad, et seaduseel-nõude autorite ja ekspertide multilektaalne kompetents on palju piiratum, kui seda võiks oodata või nende dokumentidega tõestatud haridust arvestades oletada. Esineb ka eelarvamuslikke hoiakuid mis takistavad selles vallas õigete ja produktiivsete käitumismallide leidmist ja nende järgi talitamist.

Inimeste multilektaalne kompetents on sotsiolingvistiliste uuringute andmetel loomult üldse ebasümmeetriline. Üks subjekt valdab oma emakeele sisese mitut allkeelt, ent peaaegu igat neist erineval määral. On loomulik, et seda diastraatilist allkeelt, mille kasutajaskonda ameti või hariduse poolest kuulutakse, tun-takse kõige paremini. Selle sugemeid kasutatakse tihtipeale ka pärast ümberlülitumist mõnele teisele allkeelele, ja siis juba selle kontekstis. Näiteks võib arst kasutada mõningaid meditsiini oskussõnu ka oma sugulastele saadetud isiklikes kirjades ja jurist mõningaid juriidilisi termineid ka oma poliitilistes artiklites. Seda võib käsitada eri **allkeelte difusiooni** nähtusena isikute individuaalses keeekasutuses, millel on ühiskondlikus ulatuses vaadatuna üldkeelt rikastav mõju. See on üks teid, kuidas eri allkeelte sõnad muutuvad pikapeale üldkeelseks.

Siiski kirjutavad arstid ja juristid isiklike kirju või poliitilisi ajaleheartikleid teises toonis ja maneeris (stiilis) kui arstiteaduslikke või juriidilisi käsitusi — haiguslugusid, kohtumäärusi ja teaduslikke artikleid. Tajutakse, et vanaemale maale “ei kõlba” kirjutada nii, nagu kirjutatakse mõnda ametlikku või avaldamiseks määratud lugu, mida “ei kõlba” kirjutada jällegi nii, nagu kirjutatakse maale vanaemale. Seda dikteerib **spontaanne keelesüsteemi heterogeensuse tajumine**, mis omandatakse juba põhikoolis ja mis süveneb edasises hariduskäigus, kui õpitakse koostama eri otstarbega kirjutisi — sealhulgas ka haiguslugusid, anamneese, kohtuprotokolle ja -otsuseid, revisjoniakte, projekti-

de tehnilis-majanduslikke seletuskirju jms, aga ka teaduslikke ja ajaleheartikleid.

Eri allkeeltes orienteerumise eelduseks on nende olemasolu teadvustatud või teadvustamata (seaduste koostamisel muidugi teadvustatud) tunnustamine. Ainulaadseks näiteks selle eelduse eiramisest on dogmaatilis-elitaarse suuna pooldajate seas populaarne arvamus, mille kohaselt tulevat seaduskeeles arvestada ainult õigusterminoloogiat. Kõigi teiste erialade oskuskeeli mõistetakse siis ühtse ja struktuuritu "tavakeelena", mis pidavat ainuõige (kokkulepitud) õigusterminoloogia ees seadustes alati taganema. Sotsiolingvistika seisukohast tähendab see juhtum **äärmuslikku ebasümmeetriajuhtumit multilektalises kompetentsis**, kus tunnustatakse ainult ühe diastraatilise allkeele olemasolu, mille kasutamist seadusloomes peetakse ainuvõimalikuks.

Tüüpiliseks näiteks sellise käitumise kohta on 1994. a lõpus vastuvõetud äriseadustiku arutelu. See venis mitu kuud selle tagajärjel, et legalistlikult mõtlev autorite kollektiiv tahtis nimetada kaubanduseks seda eluvaldkonda, mida majandusteaduse terminoloogias nimetatakse majanduseks.

Praegu kehtestatud kujul "äriseadustiku" nimetust kandva õigusakti eelnõu esitati Riigikogu menetlusse "kaubandusseadustiku" nimetuse all. Põllumajandus-, tööstus- ja veondusettevõtted oleksid selle seaduse vaimus olnud edaspidi kõik ühtviisi kaubandusettevõtted. Vähe sellest, et sellise terminoloogilise "uuenduse" tegemist kõigi retooriliste ja protseduuriliste vahenditega kaitsti, seda oldi valmis ka teoreetiliselt põhjendama.

Lähteteesiks oli see, et eitatakse vajadust arvestada muude erialade terminoloogiat. Kõigi teiste alade oskuskeeli nimetati kokku "tavakeeleks", mida kõrvutati juriidilise terminoloogiaga. Seejärel nenditi, et "eraõiguslike seaduste puhul võib mõnigi kord ette tulla, et nendes kasutatava ja nn tavakeele vahel tekib näiline vastuolu" (Parts, Kama, Kõve, Vutt 1995). Öeldus jääb arusaamatuks, milles seisneb vastuolu näilisus, kui mõiste "majandusühing" asendatakse mõistega "kaubandusühing"? Vastuolu terminoloogias on kõigil neil puhkudel niisama tõeline, kui see oleks mõiste "õigusteadus" asendamisel mõistega "haldusõigus". Asi on selles, et niisuguste asenduste puhul ei nimetata asju (mõis-

teid) nende õigete nimedega. Vähe sellest, neid nimetatakse teiste, nendega väga lähedalt seotud mõistete nimetustega, nii et arusaamatused ja segadused on paratamatud.

Kaubandusseadustiku keeleliselt suuri möödalaskmisi sisaldava eelnõu esitas Justiitsministeerium Riigikogule 1994. a septembris. Neli esimest töökuud selle seaduse kallal kulges peamiselt terminoloogia parandamise tähe all. Seaduses tehti ca 300 parandust. Tähtsaim saavutus eesti keelekultuuri ja majandusteadusliku terminoloogia seisukohalt oli selle põhitermini ja pealkirja vahetamine. Seadust ei võetud vastu mitte kaubandusseadustiku, vaid äriseadustiku nime all; seaduse kehtestatud tekstis ei kasutata terminit "kaubandus", vaid kõikjal "äri".

Väga iseloomulik oma vastuolulisuses ja läbimõtlematuses oli kaubandusseadustiku eelnõu autorite suhtumine toimumusse. Ühelt poolt õigustasid nad terminit "kaubandusseadustik" ja seletasid, et selle arutelu Riigikogus "takerdus mõttetutesse terminoloogilistesse vaidlustesse". Samas aga selgub nende seletustest, et terminoloogilised vaidlused, mis viisid seaduse nimetuse muutmiseni, ei olnud sugugi mõttetud, sest selle endine nimetus "ei peegeldanuks seadustiku tegelikku sisu" (Parts, Kama, Kõve, Vutt 1995).

Kui ei tunnistata teisi oskuskeeli oma eriala keelega võrdses seisundis olevate allkeeltena, on tegu moonutatud kujutlusega keelesüsteemi heterogeensusest.

VÕÕRKEELTE MÕJU EESTI SEADUSKEELELE

Analoogiliselt rahvuskeele heterogeensusest tingitud multilektaalse kompetentsiga käsitletakse sotsiolingvistikas ka eri rühmade **multilingvaalset kompetentsi** — inimeste ja inimrühmade võimet ümber lülitada ühelt rahvuskeelelt teisele.

Eesti keele seisukohalt on multilingvaalse kompetentsiga seotu mitmeti aktuaalsem kui samad küsimused nn suurkeeltes. Inglise, saksa ja vene keeleühiskondades toimub seadusloome nagu igasugune muugi keeleline tegevus peamiselt oma keele sisesi, mistõttu esiplaanil on multilektaalne kompetents. Väikerahvaste

seadusloomes seevastu on tõlkeprobleemide osa märksa rõhutatam.

Seadusloome praegusel ajal on esikohal kolm probleemi:

- 1) ümberlülitumine vene keelelt Lääne-Euroopa keeltele, peamiselt inglise ja saksa, aga ka soome keelele kui keeltele, mille abil vahendatakse eeskujusid neis keeltes avaldatud õigusaktidest;
- 2) teise keele mõistmise adekvaatsus;
- 3) metodoloogiliste aluste tundmine, kuidas teise keele mõisteid (mitte sõnu) eesti keele vahenditega edasi anda.

Ümberlülitumine läände on tähendanud üldise kultuurikliima täielikku muutumist. Viimased viiskümmend aastat erinevad paarist viimasest esiteks selle poolest, et vene keelest oldi kohustatud üle võtma kõik venekeelsetes õigusaktides sisalduvad mõisted. Eesti NSV seaduste tegemine ei olnud selles mõttes mitte midagi muud kui puhtalt tõlketegevus. Nüüd **valitakse vabalt**, missugusest keelest eeskujus võtta. Inglise keele laia leviku tõttu on uued eeskujallikad peamiselt ingliskeelsed.

Lähem tutvumine vene keelega, eesti ja vene keele erisuste tundmaõppimine, et osata jämedamatest rassistidest hoiduda, võttis aega umbes 15 aastat. Siis möödus nn algkangestus ja hakati teadlikult loobuma esialgu juurdunud toorlaenudest. Umbes 30 aastaga, 1970. aastail, jõuti teatava tasakaaluseisundini, nii et vene mõjusid suudeti juba võrdlemisi üldiselt kriitiliselt hinnata ja vene keele mõju eesti keelele hakkas vähenema.

Inglise keele suhtes elatakse praegu üle selle suhteliselt väheadekvaatse valdamise ehk algkangestuse perioodi. Üldiselt vallatakse inglise keelt palju halvemini, kui seda ise usutakse. Kui sellele lisada mõningad muud mõjud — alaväärsuskompleks kõige läänest tuleva ees, mood jne — siis ei ole muuseumis ka õiguskeelde juurduvate inglise päritolu toorlaenude rohkus üllatav. Muidugi ei vabaneta neist iseenesest, vaid üksnes innuka ja piisavalt aktiivse keelehooldes vahendusel.

Üks viimasel ajal kõige suuremat tähelepanu äratanud, eesti keeles mõttetu ja mõeldamatu toorlaen, mis on Riigikogus seadusena kehtima pandud, on "rahvatervis". See esineb isegi vas-

tava seaduse pealkirjas — *Rahvatervise seadus*¹⁵. See on inglise termini *public health* sõnasõnaline vaste ja peaks samas seaduses antud mõisteseletuse kohaselt tähendama “teadust ja kunsti”, mida kasutatakse haiguste vastu võitlemisel, inimeste vaimse ja füüsilise tervise parandamiseks ja eluea pikendamiseks. Niisiis on “rahvatervis” seaduses **tegevus**, sellal kui inimese tervist ise-loomustatakse samas seaduses **organismi seisundina**.

Rahvusvahelise tervishoiuorganisatsiooni terminoloogiasõnastiku järgi on selle terminiga tähistatud mõistet, mis seisneb riigi ja kohaliku omavalitsuse asutuste tegevuses tervishoiu korraldamisel (*Terminology...* 1994). Selle seaduse pealkiri võiks järelikult olla või õigemini pidanuks olema “avaliku tervisehooldeseadus” või ka lihtsalt “tervisehooldeseadus”. Viimasest puuduks vihje avalikele asutustele, sest riigi- ja omavalitsusasutuste tegelemist tervishoiuküsimustega võib pidada iseenesestmõistetavaks¹⁶.

Nagu multilektaalse, nii eristatakse ka multilingvaalse kompetentsi puhul aktiivset ja passiivset vormi ning konstateeritakse selle ebasümmeetrilisust. Inimene valdab mingit üht keelt üld-

¹⁵Seaduse eelnõu: RK dokument 1995, 4 SE II, esitatud 14. juunil 1995. aastal teise lugemise jätkamiseks kooskõlastatult seaduseelnõu algatajaga.

Kaaluvaks argumendiks nii eelnõu esimesel kui teisel lugemisel peeti tõsiasi, et meditsiini terminoloogia komisjoni (MTK) töö ülevaates esineb ingliskeelse *Public Health* soovitatava vastena “rahvatervis” (vt Laan 1994: 253). Viidatud artiklis on esitatud ainult sõnatõlked, puudutamata mõisteid, mida nad tähendavad. Seetõttu võib arvata, et *Public Health* tähendab MTK poolt tõlgitud kujul kõigi rahvast moodustavate inimeste üldist tervislikku seisundit, s.t midagi sootuks muud kui seaduses, milles käsitletakse avalike asutuste ülesandeid tervishoiu korraldamisel.

¹⁶Seadus võeti vastu 14. juunil 1995. a pärast parandusettepanekute läbiarutamist. Nende hulgas oli ka Jaanus Betlemi ettepanek asendada vaidlusalune termin sõnauhendiga “tervise kaitsmine” ja Uno Mereste ettepanek asendada see terminiga “avalik tervisehoole”. Juhtivkomisjoni (sotsiaalkomisjoni) otsusel neid parandusettepanekuid ei arvestatud. Pealkirja *Tervishoiuseadus* soovitas seadusele Valdar Parve juba pärast seaduse vastuvõtmist Riigikogus (Parve 1995). Lähemalt on sellega seotut käsitletud artiklis Mereste 1995b.

juhul paremini kui teisi. Parimini vallatavat keelt on meil toimunud rahvaloendustel nimetatud emakeeleks, sõltumata sellest, kas see langeb kokku bioloogilise ema keelega või mitte. Tähtsaim erinevus nende kompetentside vahel seisneb selles, et teatav multilektaalne kompetents on inimestele üldiselt alati omane, multilingvaalne mitte. Märगतav osa rahvast, selle üks või teine lokaalne ja muu rühm ei tarvitse võõrkeeli üldse vallata. Ka valdavad ühed rühmad võõrkeeli paremini kui teised; ühed valdavad ühtesid, teised teisi keeli.

Tavalisim võõra keele mõju jälgimise moodus on tähelepanu keskendamine sõnade ühest keelest teise ülevõtmise juhtudele, millele on meie keelehoolde raames küllaltki palju tähelepanu pööratud ja mõndagi saavutatud. Märksa varjatud ja mitmes mõttes ohtlikum on **võõra keele semantilise struktuuri tungimine mingisse keelde** ja selle toime uues keelekeskkonnas, millele pole siiani otse sellel kujul tähelepanu juhitud.

Võõra keele semantilise struktuuri mõju niivõrd intensiivne toime tükitab realiseeruma juhul, kui märगतav osa mingist keeleühiskonnast valdab võõrast keelt "liiga hästi", juhuti pareminigi kui oma emakeelt. Intensiivistavate asjaoludena mõjuvad oma rahvuse alaväärsuse tajumine, rahvusliku assimileerimise poliitika pooldamine või sellele allumine, selliste poliitiliste ideoloogiate uskumine, mis õigustavad keelelist assimilatsiooni jms.

Õiguskeele puhul tuleb arvestada, et kõigi vene keele piirkonnas kujunenud mõistete võimalikult täpne eesti keelde ülevõtmine, isegi neid tähistavate sõnade struktuuri võimalikult täpne matkimine oli pika aja jooksul kohustuslik. Näiteks võib olla selliste terminoloogiliste sõnaühendite teke nagu "avalik ja salajane vargus", "au ja väärrikuse teotamine" jt. Need väljendid on morfoloogiliselt eestikeelsed ja sellisena laitmatud. Täenduslikult kannavad nad aga sellist sisu, et mõjuvad võõralt. Eesti keeles on mõeldud vargusest alati kui millestki salaja toimunud või toimuvast. Ka omadussõna "vargsi" tähendab "salaja" ehk "varga viisil". Avalikult toimub röövimine. Eestis on olnud ikka karistatav au haavamine, sest au ei saa teotada; teotatakse inimest.

Kurvastavaks näiteks võõra keele semantilise struktuuri mõjustustest võib olla õigustekstides nii tavaline fraas "omanduses

olemine”¹⁷, mis kõige viimasel ajal on asendatud fraasiga “omandis olemine”, mis pole eelmisest põrmugi parem. Paljud peavad seda juriidilise keele peaaegu kohustuslikuks tunnuseks, et ei räägita “millegi olemisest kellegi oma”, nagu see eesti keele pärane oleks, vaid ainult “millegi olemisest kellegi omanduses või omandis”. Paljude õigusaktide eelnõude tekstides on kas otse mõne eksperdi käega või siis tema soovitusel asendatud näiteks “riigimets” juriidilises keeles ainuõigeks peetava sõnatühendiga “riigi omanduses olev mets”. On loodud ja käibel isegi teooria, et “riigimets” olevat ebatäpne ja kõlbavat kasutada ainult kõne- ja ilukirjanduskeeles, “riigi omanduses olev mets” olevat aga terminoloogiliselt täpne väljend ja sellisena kõlbavat ainsana seaduskeelde.

Tegelikult on “omanduses olemine” või “omandis olemine” puhtalt vene keelele omane ütlemisviis (входит в собственность), mis omal ajal tõrjus keelest välja omandisuhteid täpselt väljendavad ütlemisvõimalused, eelkõige mõistega “omanik” seotud sõnavara. Põhjuseks oli omanduses olemise tähenduslik ähmasus, mida nõukoguliku mõtlemisviisi süvendamiseks oskuslikult ära kasutati. See võimaldas luua mitmeid puhtalt sõnalisi konstrukte, millega poliitilises propagandas varjati vastuloolusid majandusliku tegelikkuse ja kommunistliku ideoloogia vahel. Näiteks seda, et kõik peamised varad, sealhulgas maa, majad, vabrikud ja metsad olevat N. Liidus riigi omad ja rahvale ei kuuluvat midagi, nimetati alatuks nõukogudevastaseks laimuks. Tegelikult olevat sotsialistlikus riigis nii maa, vabrikud kui metsad kõik rahva omad, nad olevat ainult kõik riigi omanduses (!!!). Just sellega, et kõik peamised varad on riigi omanduses, olevat nad muutunud tõeliselt rahva omaks!!!

See ongi sügavam põhjus, miks Vene okupatsiooni aastakümnete jooksul välja antud tohutu poliitilise kirjanduse laviin, eriti aga marksismi-leninismi, NLKP ajaloo, teadusliku kommunismi, poliitilise ökonomia, filosoofia jt õppe- ja muu kirjandus kirendab omanduses olemistest. Ja muidugi võeti see sõnatühend

¹⁷“Omanduse” kasutamise otstarbekuse ja keelelise õigustatuse üle käib elav diskussioon juba rohkem kui 25 aastat (vt Kull 1990: 126–130). Hiljaaegu võeti see uuesti üles bülletäänis *Õiguskeel*: vt Sõnade... 1995: 24–26; Pärna 1995: 27–28.

ja ütlemissviis laialdaselt kasutusele kõigis juriidilistes distsiplii- nides, koodeksites jm, mis kõik pidid neil aastakümneil pidama ühte sammu ideoloogiliste ühiskonnateaduste sõnavara ja stiiliga. Omajagu aitas sõna "omandus" ja sõnaühendi "on omanduses" levikule muidugi kaasa ka verbalistlik tõlkimismaneer — nii tuli tõlkelause ehitus rohkem vene keele sarnane, mida keelte kokku- sulamise perspektiive silmas pidades peeti väga hinnatavaks ja teadlikult taotleti.

Väga huvitav sotsiopsühholoogiline nähtus on eri keeleliste väljendite kasutamise ja leviku arvatavate põhjuste seletuste tei- senemine mingi vastava allkeele kasutajate teadvuses, mis võib küündida kuni täiesti vastandlike hinnanguteni. Omal ajal soodus- tas "omanduse" levikut selle **tähenduslik ähmasus** ja võimalus kasutada seda ära demagoogilises poliitilises propagandas. Nüüd seletavad mõned asjatundjad, et see olevat just **tähenduslikult täpne** ja seetõttu eraõiguses vältimatu keelend. Visalt hoitakse kinni nõudest, et ei öeldaks-kirjutataks, "kes on millegi omanik" või "mis on kelle oma", vaid ikka pudrutataks sellest, "kelle oman- duses midagi on". Raske on otsustada, kas see on tingitud lihtsast harjumusest pikema ja keerukama väljendusega (nn kantselei- stiili või kantseleiidiga) või on mängus teadlikud konservatiiv- sovjetlikud taotlused.

Võõra keeleloogika destrukttiivne mõju võib avalduda ja ongi avaldunud ka oma keele terminoloogiliste võimaluste kasutamise unarusse jätmises, mis on kõige sagedamini tingitud kas hariduse omandamisest võõras keeles või siis rahvusliku alaväärsustunde mõjust. Arutletakse, et kui mingis suurkeeles mõnda sõna mõne mõiste väljendamiseks ei kasutata, siis seda pole tarviski. Tüü- piliseks näiteks eesti oskuskeele sellise vaesestamise kohta võib olla vene ajal toimunud üleminek "tähtaja" kasutamisele kahe eri mõiste kohta, millest üks tähendas "aega teatud päevast teatud päevani" (1) ja teine "kindlat päeva" (2) üksnes seetõttu, et vene keel nende mõistete eristamist ei võimalda ja mõlemas tähendu- ses kasutatakse üht sõna *срок*. Eesti keeles on tähenduses (2) kasutatud nii majandus- kui õigusvaldkondades tekstides juba ammu ter- minit "tähtpäev". Justiitsministeeriumi poolt Riigikogule esitatud tsiviilseadustiku üldosa seaduse eelnõu autorid olid kindlalt seis- kohal, et "tähtaega" ja "tähtpäeva" pole vaja mõistetena eristada.

Alles viimasel minutil enne selle seaduse vastuvõtmist õnnestus varasem ja täpsem terminoloogia seaduse teksti taastada.

ÕIGUSKEELE HETEROGEENSUSE ARVESTAMISE TÄHTSUS

Mingi keele süsteemi kuuluva ühe allkeele heterogeensus väljendub tema eri allosiste mittetäielikus kokkulangevuses.

Eespool käsitleti mõiste "inimene" kasutamist õigusaktide tekstides, kust ta on üldiselt välja jäetud põhjendusega, et see ei olevat juriidiline mõiste ega sõna. Selle põhjenduse kaheldavusele on eespool juba vihjatud. Meenutagem aga siinkohal ka ÜRO inimõiguste deklaratsiooni, inimõiguste järgimist jälgivate rahvusvaheliste organisatsioonide olemasolu, inimõiguste rikkumise arutamist kohtutes ja lõpuks Rahvusvahelise Inimõiguste Kohtu asutamist. On ilmne, et kuigi sõna "inimene" ei esine tsiviilõiguses ega ole seega tsiviilõiguse mõiste, on tänapäeval kujunenud välja eriline inimõigusi käsitlev õigusala ja selle õigusala ulatuses on "inimene" kaheldamatult ka juriidiline termin.

Arvestades termini "inimväarikus" esinemist Eesti põhiseaduses (§ 10), selgub, et "inimene", kelle väarikusest on juttu, on kaudselt Eesti põhiseadusõiguse mõiste, ehkki seda teistes seadustes, kaasa arvatud perekonna- ja pärimisõigus, ei esine.

Seega on "inimene" oskussõna, mis ühe õigusala kaudu kuulub õigusteaduse terminoloogiasse, teiste õigusalade kaudu, kus sama mõistet väljendatakse teiste sõnadega, aga sinna ei kuulu.

Mingi eriala oskuskeele heterogeensus näol ei ole tegemist millegi ootamatuga. Analoogilisi nähtusi esineb teisteski teadustes, kaasa arvatud matemaatika, mida peetakse üldiselt hästi täpse terminoloogiaga teaduseks. Matemaatikas on "rida" (*Reihe*, ряд) ridade teoorias midagi hoopis muud kui näiteks matemaatilises statistikas ja teistes matemaatika osades. See, mida teistes matemaatika osades nimetatakse reaks, on ridade teoorias "jada" ehk "arvjärjend" (*Zahlenfolge*, последовательность).

Õigusteaduse oskuskeele paratamatust heterogeensusel ei ole ei õigusteadusele ega eriti mitte seaduste keeletäpsusele rohkem kahju kui matemaatika oskuskeele heterogeensusel. Seetõttu ei

ole ka mingit vajadust taotleda näiteks asjaõiguse terminite ilmtin-
gimatut kasutuselevõttu eranditult kõigis muid õigusalasid regu-
leerivates seadustes, kus on tegemist objektidega, mida võidakse
mõista asjaõiguse mõttes asjadena.

Olgugi nähtusena mõistetav ja ka teistes teadustes küllaltki ula-
tuslikult esinev, on terminoloogilise allkeele heterogeensus siiski
suhteliselt ebasoovitav nähtus. Oskuskeeletes, kuivõrd nad on
jälgitavad ja kujundatavad, tuleks **taotleda võimalikult suurt
homogeensust**. Seejuures tuleks orienteeruda võimalikult loo-
mulikule keelele. Järeldus siit on ühene — terminite, eriti aga
üldkeele sõna “inimene” ja teisi analoogilisi sõnu on seaduskee-
les tarbetu ignoreerida. Kaugeltki mitte kõike, mis on asjaõiguse
paradigmas asjad, pole väljaspool seda paradigmat vaja “asja-
deks” nimetada. Riigimets on alati kuulunud ja kuulub ka praegu
majanduslikult ikka riigivara hulka, mitte riigiasjade hulka! Rii-
givarana tuleb seda arvestada ka nii raamatupidamises, statistikas,
eelarvetes ja kõiksugu bilanssides, ehkki spetsiifiliselt asjaõiguse
seisukohalt vaadatuna on riigimets riigimaa kui kinnisasja oluline
osa. Naeruväärne oleks hakata nõudma raamatupidamisbilansi
kirjetes kinnisasjade ja nende oluliste osade eristamist.

Õigusaktide keelele, sealhulgas eriti seaduskeelele on suhte-
liselt suur, palju kordi suurem heterogeensus kui õigusteaduse
oskuskeelele sisse programmeeritud tema äärmiselt laia kasuta-
jaskonnaga, kelleks on tegelikult kogu riigi rahvas. Taotlus seda
üle loomuliku piiri homogeniseerida, näiteks ka seadustes esine-
vates üldkeele sõnades ja fraasides juriidilis-terminoloogilisi ük-
susi näha, langeb sisuliselt kokku selle püüdlusega, mida eespool
nimetati seaduskeele terminoloogilisusega ülepingtonamiseks.

**Õigusaktide teksti üldarusaadavuse tähtsaim tagatis on
selle aineses kolme erineva komponendi eristamine ja neist
igäühe käsitlemine temale vastavate reeglite kohaselt.** Need
kolm komponenti on:

- 1) õigusterminoloogia kui õigusteaduse oskuskeele aines,
- 2) akti vahendusel reguleeritava ala oskuskeele aines ja
- 3) üldkeele aines.

**Homogeniseerimistaotlused õigusaktide keeles peavad piir-
duma õigusterminoloogiaga ja reguleeritavate alade termino-
loogiaga.**

See tähendab, et näiteks mingit majanduslikku protsessi reguleerivas seaduses sisalduvad juriidilised käsitused peavad olema edasi antud korrektsetes õigusterminoloogias ja selles esinevad majanduslikud käsitused väljendatud korrektsetes majandusterminoloogias. Samas seaduses sisalduvat muud keeleainest tuleb aga vaadelda kui üldkeelset ja hoiduda selle korraldamisest õigusvõi majandusterminoloogia reeglite kohaselt. Üldkeelele omase ainese esmaseks funktsiooniks on tagada seaduse arusaadavus, seetõttu tohib selle korraldamisel kasutada ka ainult üldkeele norme ja malle.

Kui seadusega reguleeritakse rohkem kui ühe eriala valdkonda kuuluvaid õigussuhteid, tuleb loomulikult arvestada kõigi nende erialade oskuskeeli, millega homogeniseerimistaotlustele avatud ala loomulikult laieneb.

ÕIGUSKEELE RÜHMAPATRIOOTILINE JA -ŠOVINISTLIK ROLL

Diatoopilisi ja diastraatilisi allkeeli kasutavates inimirühmades toimib keel muu hulgas ka neisse rühmadesse kuuluvate inimeste omavahelise kokkukuuluvuse rõhutamise ja teistest inimestest ning rühmadest eristamise ehk eneseidentifitseerimise vahendina. Diafaasilistel allkeeltel selliseid funktsioone täita ei ole.

Tõsi küll, rühmade eneseidentifitseerimise vahendi ülesandeid täidab peamiselt kõnekeel, seega siis mitte otse seaduskeel, ent niisugune kõnekeel, milles seaduskeele sõnavara ja tarindeid järjekindlalt korratakse ja modifitseeritakse. Juriidilise kõnekeele omapära on, et seda kasutatakse tihedas kontaktis vastavate seaduste ja muude õigusaktide tekstidega, n-ö kirjakeele pideva kontrolli all. Seetõttu ei saa see kirjalike dokumentide keelest liiga kaugele eemalduda ja teeb samal ajal kaasa kõik kirjalikus keeles toimunud muudatused.

Sotsiolingvistikas on uuritud suhet kasutatava allkeele ja inimeste hoiakute või suhtumuste (ingl. *attitude*, sks. *Einstellung*) ja nende hinnangute (ingl. *evaluation*, sks. *Bewertung*) vahel, mis nad eri nähtuste kohta annavad. On selgunud, et ühe allkeele (oskuskeele) kasutajaskonnas on hoiakud ja hinnangud palju-

del puhkudel omavahel tihedasti seotud ja üksteisest sõltuvad. Kitsas asjatundjate ringis kasutatavad keelendid ja nende suhtes kujunenud traditsioonilised hoiakud pahatihti kas dikteerivad indiviidile tema hinnanguid asjade kohta, mis tunduvad talle tema oma hinnangutena (kuigi nad seda ei ole) või vähemalt raskendavad oluliselt tal omaenda iseseisvatele hinnangutele jõudmist.

Nii kujuneb allkeeli kõnelevates rühmades ja kihtides oma **rühmaidentiteedist mõjustatud keeleteadvus**. See ei peegelda tegelikust mitte nii, nagu see tegelikult on ja nagu seda peegeldaks neutraalne teadvus, vaid grupis juba ammu kasutusel olnud traditsioonist, eelarvamustest või ka grupisubjektivismist tugevasti mõjustatuna. Õiguskeele mõju selle kasutajaskonna suhtumustele ja hinnangutele ilmneb eriti selgesti puhkudel, kui seaduseelnõude arutlemisel tehakse ettepanek loobuda mõne küsimuse edasisest sisulisest vaagimisest ja soovitatakse teatav lahendus sõnastada mingil šabloonsel viisil ainsa põhjendusega, et "juriidilises keeles öeldakse nii".

Allkeele eneseidentifitseerimisfunktsioon ja erilise keeleteadvuse kujunemine selle najal rõhutavad õigusterminoloogia ja õigusaktide keele erinevust, ehkki mõnes teises aspektis seda pealtnäha nagu ei olekski olemas. Ainult esimene neist täidab juriidilise eriharidusega ja juriidilisi teadmisi eeldavaid ametikohti täitvaid inimesi omavahel siduvat rolli.

Õigusaktide keelel sellist ülesannet ei ole, sest ta ei ole ega tohi olla mingi kindlalt piiritletud inimeste rühma allkeel.

Keel ja ühiskond pole oma seostes käsitletavat lahus kultuurist, millena sotsiolingvistikas mõistetakse ühiskonnas valitsevat ja sellele iseloomulikku "suhtumuste, mõtete ja hinnangute seostatust" (Luckmann 1969: 1050jj). Iga diatopilise ja diastraatilise allkeele kasutajaskond on ühtlasi vastava **all-** ehk **subkultuuri** viljelejaskond. Õigustealuse haridusega ja juriidilistel ametikohtadel töötajad moodustavad ühiskonnas eri professionaalse kihi, mida seob tugev kutsealase kokkukuuluvuse taju. Mõned selle kihi allkihid, nagu advokaadid ja notarid, on suutnud oma eriseisundit ka seadustega tagada; nii on neist saanud ühed tänapäeva Eesti kõige paremini tasustatavad kutserühmad.

Mis tahes diastraatilise allkeele kasutajaskonna soov ennast teiste allkeelte kasutajaskondadest eraldada, oma allkeelt täius-tada ja oma erilist allkultuuri viljelda on sotsiaalselt hinna-tava ja pälvib ühiskonna toetust. See laieneb täies ulatuses ka õigusteadlaskonnale ja on Eesti praegusoludes tähtis kogu ühis-konna seisukohalt, sest **huriidiline subkultuur on oma paljudes tahkudes võrdsustatav õiguskultuuriga**, mille taseme tõstmine on õigusühiskonda liikumisel ülitähtis.

Tuleb aga märkida, et legalistlike (vt Mereste 1994d: 30–34 ja sama artikli toimetuse poolt lühendatud kordustrükki *Eesti Sõ-numites*, 15. VIII 1994) meeleolude mõjul on kujunenud sel alal ka mõningaid rahutukstegevaid tendentse. Need torkavad hästi silma, kui meie praktilist seadusloomet ja selle kohta levitata-vaid teoreetilisi vaateid vaadelda läbi sotsiolingvistika prisma, nagu käesolevas kirjutises on püütud teha. Rahutust põhjus-tavad näiteks eespool käsitletud taotlus samastada õigusaktide keelt ja õigusterminoloogiat; nõuded kasutada õigusaktides ainult õigusterminoloogiat; eitav suhtumine reguleeritavate alade os-kuskeelde ja nende kuulutamine tavakeeleks; vajaduse eitamine kasutada seadustes keelt, millest kõik inimesed, kes neid järgima peavad, aru saaksid jms.

Varjamatusse legalismi kalduva mõttesuuna kahetsusväärsest populaarsusest annab märku omapärase idealiseeritud, tõsiolu-dega sobimatu **juristikultuse** loomine. Paljudes ajakirjanduses avaldatud artiklites arutletakse ligikaudu niisuguses vaimus, et seadusi peaksid tegema ainult juristid, siis tulevat nad head (!), muidu mitte (Tänavsuu 1995). Seejuures unustatakse mõndagi. Ei võeta arvesse paljusid ainult juristide poolt koostatud eelnõusid, mida on tulnud enne kehtestamist väga tugevasti, mõnigi kord peaaegu tundmatuseni parandada¹⁸. Unustatakse näiteks, et Riigikogu menetlusse on esitatud seaduseelnõusid, milles on eksitud mõnede riigiõiguse kõige algelisemate tõdede vastu, ehkki nende

¹⁸Näiteks kõlbab nn kaubandusseadustik, millesse oldi sunnitud te-gema sadu parandusi (ca 500 parandust!) ja mis võeti vastu lõpuks hoopis teise nimetuse all (äriseadustik), sest juristidest autorid, kes ei kasutanud õigel ajal majandust tundvate spetsialistide abi, olid eksinud põhimõistete kasutuses majandusloogika ja majandusteadusliku termi-noloogia vastu.

koostajaiks on olnud kõrgharidusega juristid¹⁹. Unustatakse ka see, et paljud rahvusvahelise õiguse ajalukku läinud õigusaktide koostajad pole olnud hariduselt juristid.

See kõik ei tähenda, et juristid ei oskaks seadusi teha; on teisi juriste (ja palju rohkem!), kes selliseid "näpukaid", millele äsja viidatud, ei tee. Tõde peitub selles, et mitte ühelgi erialal kõrghariduse omandanutest ei ole kõik suutelised sel alal loomunguliselt töötama ja silmapaistvaid hinnatavaid tulemusi saavutama. Nii ei ole ka mitte kõik mis tahes ülikooli lõpetanud diplomeeritud juristid suutelised koostama laitmatuid seaduseelnõude tekste, niisamuti nagu kõik majandusteaduskondade lõpetajad pole suutelised iseseisvalt raamatuid pidama, audiitorkontrolli tegema, majandusanalüüse või erialaseid artikleid kirjutama; niisamuti nagu kõik konservatooriumi lauluklassi lõpetanud pole suutelised ooperilauljana esinema. . .

Laitmatu seaduseelnõu koostamine ei ole rutiinne erialatöö, mille tegemiseks 80–90% lõpetanuist kõrgkoolis piisava vilumuse omandavad. Eelnõu tegemine on ülimalt keerukas ja raske, see eeldab põhjalikke ja laialdasi teadmisi mitmelt alalt, ent peale selle veel **annet oma mõtteid keeleliselt arusaadaval ja lihtsal kujul avaldada**, mida kõigil inimestel kahjuks ei ole.

Niisiis ei saa öelda, et seadusi peaksid koostama kindlasti ainult juristid. Seda peaksid tegema inimesed, kes oskavad ja suudavad seadusi koostada. Et viimaste seas on kõigis maades olnud alati silmapaistvalt palju kõrgharidusega juriste, on kõigiti normaalne ja küllap hakkab see meilgi tulevikus nii olema.

Maailmas levib üha laiemalt õigusloome kui interdistsiplinaarse tegevusala mõistmine, mis saab anda demokraatlikku ühiskonda täiesti rahuldavaid tulemusi ainult siis, kui õigusaktides

¹⁹Elementaarne reegel on, et valitsuse määrusi antakse Riigikogu kui kõrgeima seadusi andva võimu õigusaktide (seaduste) alusel. Seaduseelnõu, millele siin vihjatud (Riigikogu dokument 1995, 67 SE I), oli mõeldud kehtestada seadusena, mille aluseks on valitsuse määrus. Sellega oleks Riigikogu loobunud oma kõrgeima võimu ja seadusandja rollist. Riigikogu oleks võtnud endale valitsuse määruste konkretiseerija rolli ja loonud pretsedendi, kus valitsuse määrus oleks võinud seaduse tühistada või seda muuta. Riigikogu menetluses see "prohmakas" avastati.

ühendatakse nii õigus- kui ka reguleeritavaid erialasid käsitlevad teadmised ja peale selle veel mitmesuguste uute metodoloogiliste teaduste näpunäited (vt näiteks Hugger *s. a.*: 31jj).

Seadused peavad olema kirjutatud keeles, mis on nende järgijatele arusaadav. Selliste seaduste koostamine eeldab nii mõnestki aegunud eelarvamusest loobumist ja nende positiivsete kogemuste kasutamist, mis meil on õigusloome alal olemas õigusteadlaste ja reguleeritavate alade asjatundjate viljakast koostööst aegade jooksul (Mereste 1995a: 21–26).

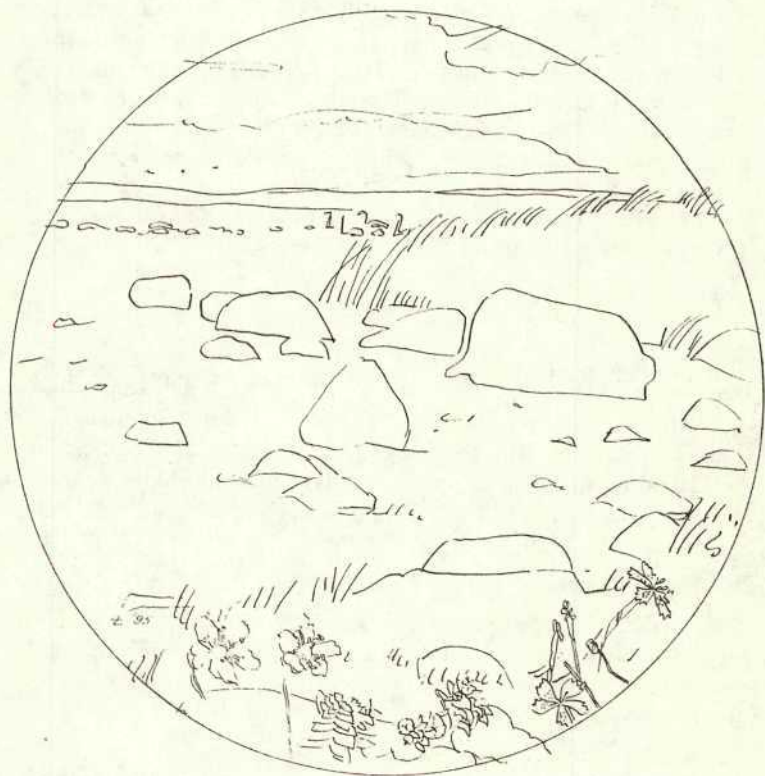
Kirjandus

- Advances in the Sociology of Language I. Basic Concepts, Theories and Problems: Alternative Approaches.* 1971. Ed. J. A. Fishman. Paris
- Baden, E. 1977. *Gesetzgebung und Gesetzesanwendung im Kommunikationsprozess: Studien zur juristischen Hermeneutik und Gesetzgebungslehre.* Baden-Baden
- Bernstein, Basil 1970. *Soziale Struktur, Sozialisation und Sprachverhalten: Aufsätze 1959–1970.* Amsterdam
- Bühler, Karl 1969. *Die Axiomatik der Sprachwissenschaften.* Frankfurt
- Coseriu E. 1967. *Der Mensch und seine Sprache. Ursprung und Wesen des Menschen: Ringvorlesung.* Tübingen
- Dittmar, N. 1973. Soziolinguistik: Exemplarische und kritische Darstellung ihrer Theorie, Empirie und Anwendung. Mit kommentierter Bibliographie. — *Schwerpunkte Linguistik und Kommunikationswissenschaft.* Band 4. Frankfurt/M
- ENE 1989 = *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, 4. köide. Tallinn
- Eesti NSV tsiviilkoodeks. Ametlik tekst muudatuste ja täiendustega seisuga 1. jaanuar 1988. a.* 1988. Tallinn
- Erelt, Tiiu 1982. *Eesti oskuskeel.* Tallinn
- Garstka, H. 1975. Informationswissenschaft und Sprachwissenschaft in der Rechtstheorie. — *DVR.* Bd. 4
- Hugger, W. s. a. *Gesetze — Ihre Vorbereitung, Abfassung und Prüfung: Ein Handbuch für Praxis und Studium mit einer Einführung von Carl Böhert.* Baden-Baden
- Kask P. 1994. Asjaõigusseadusest ja selle saamisloost ehk Kuidas meil seadusi tehakse. — *Rahva Hääl*, 14. III jj
- Kieli ja virkakoneisto: Virkakielikomitean mietintö.* 1981. Helsinki

- Kull, Rein 1990. Üks habemega, kuid õpetlik lugu: *Omand ja omandus* keelelisest vaatekohast. — *Eesti Jurist*, nr 2
- Kull, Rein 1995a. Kui loogika lonkab ehk Oskuskeel, seaduskeel ja üldine keeeloogika. — *Kultuurileht*, 13. I
- Kull, Rein 1995b. Kuidas õiguskeelt korda seada. — *Kultuurileht*, 20. I
- Laan, J. 1994. Tervise ja tervishoiuga seotud oskussõnu. — *Eesti Arst*, nr 3
- Luckmann T. 1969. Soziologie der Sprache. — *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, 2. Hrsg. R. König. Stuttgart
- Mereste, Uno 1969a. Majandusteaduse areng seoses muude teadustega. — *Majandusteadus ja rahvamajandus: Aastaraamat 1967/68*. Tallinn
- Mereste, Uno 1969b. Oskuskeele üldprobleeme kaug- ja lähivaates. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8
- Mereste Uno, Maimu Saarepera 1977. Keeledemograafilisi etüüde I–III. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, 5, 9
- Mereste, Uno 1993. Kuidas küpsevad seadused: kes peaks neid tegema? — *Vikerkaar*, nr 10
- Mereste, Uno 1994a. Seaduskeel ootab kultuuriavalikkuse mõjusat sekkumist. — *Kultuurileht*, 8. IV
- Mereste, Uno 1994b. Sõnade tähendust moonutav liitsõnade lühendamise reegel. — *Kultuurileht*, 15. IV
- Mereste, Uno. 1994c. Kooskõlastamiste kadalipust ei tule laitmatult toimivaid seadusi. — *Rahva Hääli*, 8. IV
- Mereste, Uno 1994d. Legalismi ilminguid majanduspoliitikas ja õigusloomes. — *Ärielu*, nr 7
- Mereste, Uno 1995a. Professor Juhan Vaabeli roll õigus- ja majandusteaduse integreerimisel (Eessõna). — J. Vaabel. *Eesti riigimaksundusõiguse põhiprobleeme*. Tartu
- Mereste Uno 1995b. Tervis ei ole teadus ja kunst! — *Eesti Aeg*, 21. VI
- Parts, J., P. Kama, V. Kõve, A. Vutt 1995. Võhikud *contra* asjatundjad: Milline on Eesti Vabariigi õigusloome kontseptsioon kaubandusseadustiku eelnõu näitel. — *Eesti Sõnumid*, 24. I
- Parve, Valdar 1995. Rahvatervis — teadus ja kunst...? — *Eesti Sõnumid*, 17. VI
- Pärna, P. 1995. *Omand ja omandus* juriidilisest vaatekohast. — *Õiguskeel*, nr 2
- Riesel, Elise 1964. *Der Stil der deutschen Alltagsrede*. Moskau

- Sõn a d e *omand* ja *omandus* semantika ning terminoloogiline raken-
datavus: Eesti Keele Instituudi ekspertarvamus. 1995. — *Õiguskeel*,
nr 2
- T e r m i n o l o g y* for the European Health Policy Conference. 1994.
World Health Organization
- T r o i k e , R. 1970. Receptive Competence, Productive Competence,
and Performance. — *Report of the 20th Annual Round Table Meet-
ing on Linguistics and Language Studies*. (Monograph Series on
Languages and Linguistics 22.) Ed. J. E. Alatis. Washington, D. C.
- T õ n i s s o n , L. 1995. Asjatundjate vigu avastavad “vajalike teadmis-
tega” võhikud. — *Eesti Sõnumid*, 13. I
- T ä n a v s u u , H. 1995. Seadusi tehku juristid, mitte keemikud. —
Õhtuleht, 9. VI
- V a r u l , Paul 1995. Tsiviilseadustiku peakomisjoni esimees: asja-
õigusseadus on tekitanud palju kära ei millestki. — *Postimees*, 19. IV

UNO MERESTE (sünd. 1928. a), lõpetas 1950. a TPI majandustea-
duskonna, majandusteaduste doktor 1972. a. Tallinna Tehnikaülikooli
statistika professor, Riigikogu liige ja Eesti Panga nõukogu esimees.
Avaldanud uurimusi statistika üldteooriast, majanduslikust analüüsist
ning demograafiast. *Akadeemias* on ilmunud tema artiklid “Majanduse
kolm mõõdet” (1989, nr 5, lk 979–998, 1095, 1100–1101) ja “Kas
enesesüüdistamiskompleks või käsumajanduse nostalgia” (1994, nr 5,
lk 1004–1024).

LIIA LÜDIG-ALGVERE

EESTI VABATAHTLIKUD INGLISE—BUURI SÕJAS (1899–1902)

*Tanel Rütman,
Mart Siiroja*

2. Vene—Hollandi välilaatsaret

Üsna peatselt peale Inglise—Buuri sõja puhkemist moodustati Sankt Peterburgis Haavatud Buuridele Abi Osutamise Hollandi Komitee. Komitee loomise initsiaatoriks ja esimeheks oli kohaliku Peterburi Hollandi protestantliku koguduse pastor H. A. Gillot. Tema kõrval oli komitee koosseisus veel viis meest, põhiliselt sponsorite funktsioonis: kolm suurtöösturit ja ärimeest, üks pastor ja riigivõimu esindajana üks krahv. Komitee tegelikuks hingeks oli siiski pastor H. A. Gillot, kes võttis enda peale sidepidamise buuride vabariikidega Lõuna-Aafrikas ning asus organiseerima ka korjandust haavatud buuride heaks. Hollandi komitee võttis kohe ühendust buuride vabariikide esindajaga Euroopas dr Willem Johannes Leydsiga (Vituhnovski 1949: 158).

Hollandi komitee avaldas kõigis suuremates Vene ajalehtedes 18. oktoobri kuupäeva kandva “Üleskutse vene rahvale” (vt nt *Moskovskije Vedomosti*, nr 319, 19. XI 1899), mis trükiti veidi hiljem ära ka baltisaksa ning eesti ajalehtedes. Ajaleht *Olevik* tõi selle rubriigis “Seltsielu. Segasõnumed”: “Mitmelt poolt küsitakse: “Kes on need burid, kes julgesivad sellest vaatamata, et neid ainult 200 000 on, ühe kõige vägevama ilma riigile vastu

Algus eelmises numbris.

hakata ja oma verd vabaduse alal hoidmiseks valada?” Järgnes lühiekskursus ajalukku, mis olevat buuridel muinasjutu sarnane. Muinasjutu-sarnane ülevaade lõppes karmi reaalsuse konstateerimisega: “Nüüd voolab buride veri sõjaplatsil, kus nad vägevama vaenlase vastu võitlevad. Seal on perekonna isad, kelle surm naised ja lapsed viletsuse sisse tõukab. Teadete järele, mis Hollandisse on tulnud, puudub buridel kõik: arstiabi, havatute ravitsemine, vaeseks jäänud perekondade ülespidamine. **A i d a k e m e i d !** See appihüüe kostab kaugelt Afrikast meie kõrvu. Kaastundmus paneb meil südame valutama, kui võitlejate peale vaatame. **Aidake meid! Aidake kiiresti, häda on suur!** Neid sõnu hüüab toimekond kõigi buride sõbradele Venemaal. Meie teisel isamaal, pühal Venemaal, ei saa andja helde käsi raskel ajal ilmaksi tühjaks. **Aidake meid havatute, leskede, vaestelaste kannatusi kergitada.** Meie vastutame selle eest, et abianded määratud kohale jõuavad. Inimese armastuse nimel koputame teie südame ukse külge.” (*Olevik*, nr 43, 26. X 1899.)

Esimese kuu jooksul õnnestus koguda 70 000 rubla ja detsembrikuu lõpuks oli annetuste summa kasvanud 100 000 rublani (Vituhnovski 1949: 158–159).

Nii Venemaa kui ka Eesti ajakirjanduses leidis neid, kes kritiseerisid annetuste kogumist buuride heaks. *Eesti Postimees* vahendas ühes oma numbris lugeja K. K. arvamuse, kes oli algtooke kirja kirjutamiseks saanud ajalehest *Nedelja*. Nimelt oli viimane avaldanud seisukoha, et buuridele pole mõtet annetada, sest nad on piisavalt rikkad oma kullavarude poolest: “Burid on palju rikkamad kui Venelased. Nende riigi aastane sissetulek on 300 000 elaniku päält 40 miljonit rubla. Venemaal tuleb iga riigikodaniku kohta riigi aastasest sissetulekust 11 rubla, aga Transvaalis — 133 rubla, s.o. 12 korda rohkem.” Lugeja oli annetuste kogumise vastu: “Ja neid miljonärisid tahame meie oma vaskkopikate ja määrdinud paberirublakestega aidata! Enestel mitmes kubermangus nälg, mõnes paigas vilets leib, missugust Transvaali seadgi ei tahaks süüa, mitmesugused rasked haigused ja muud viletsused, mida Transvaali krundiomanikud unesgi pole näinud. . . Oma ligemisi, suguvendi aidates võime ja peame ka küll teisi, võõraid aitama, aga ainult siis, kui oma kodus kõik söönud, kaetud ja soojas on. Kui palju on meil aga hädasid ja

puudusi rahval kannatada! Niisugusel laial ja mitte küllalt hästi korraldatud maal, nagu Venemaa, on iga kopik kallis ja tarvilik ja Buridele raha saatmine Venemaalt otse häbiasi, patt. . .”

Eesti Postimehe kirjasaatja K. K. on omalt poolt sama kategooriline: “Ka Eestlaste seas on kaastundmus Buride vastu maad leidnud ja nende haavatute hääks raha korjama hakatud. Igaüks on oma vara peremees ja kellegile ei või keelata, oma andeid nõnda ohverdada, kuidas keegi hääks arvab, kuid armastus isamaa ja kodurahva vastu nõuab, et meie kõige päält oma vendasid ja õdesid peame aitama, kes meie abi enam tarvitavad kui Burid. Vene lehe sõnad ei ole mitte kadedusest tulnud, vaid armastusest isamaa ja rahva vastu; nad on ühtlasi ka Eesti rahvale üteldud. Ka meil on hädasid suuri, puudusi palju. Ohverdagem omad kopikud nende kaotamiseks! Soovida oleks, et Eesti ajalehtede toimetused rahakorjamise Buride hääks järele jätaksivad ja lahkete ohverdajate andeid mõne muu tarvilikuma otstarbe päälle koguksivad” (*Eesti Postimees*, nr 4, 27. I 1900). Kriitikale vaatamata rahakogumine jätkus.

Pastor H. A. Gillot' Hollandi komitee võttis vastu otsuse formeerida laekunud summadest Vene—Hollandi ühise välilaatsareti. Osa koosseisust pidi tulema Venemaalt, teine osa Hollandist. Venemaa poolt kuulus laatsaretti neli arsti: Franz Weber ja Karl von Rennenkampff Sankt Peterburgist, Vladimir Kuhnorenko Moskvast, Leo Bornhaupt Riiast ja viis halastajaõde (*Novoje Vremja*, nr 8534, 29. XI/11. XII 1899). L. Bornhaupt ja V. Kuhnorenko olid mõnda aega õppinud Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, K. von Rennenkampff aga koguni Eestis sündinud ning Tartu ülikooli kasvandik. Halastajaõdedest teadaolevalt üks — A. Jakobson — oli seotud Eestiga — pärit Viljandist (*Revalsche Zeitung*, nr 162, 20. VII/2. VIII 1900). Vene—Hollandi välilaatsareti juht oli hollandlane Evert Cornelis van Leersum. Hollandlased koos laatsaretivarustusega asusid teele 11. detsembril 1899. aastal Amsterdamist Saksa aurikul *Kanzler*. Kaasas oli täielik varustus toiduainetest kuni ravimiteni kuueks kuuks (*Novoje Vremja*, nr 8534, 29. XI/11. XII 1899). Sõja varasema lõppemise korral pidi varustus üle antama langenud buuri sõjameeste leskedele ja perekondadele (Kandyba-Foxcroft 1981: 206).

Vene—Hollandi välilaatsareti Venemaa-poolne koosseis asus St. Peterburgist teele 14. detsembril. Sihtkohaks oli Napoli, kuhu jõuti 20. detsembril ning kus ühineti hollandi kolleegidega. 22. detsembril lahkus *Kanzler* Napolist. Sõit läks läbi Suessi kanali piki Aafrika idarannikut. 1. veebruaril 1900. a jõuti Lourenço Marquesi ning 3. veebruaril oldi juba Pretorias, kus oldi sunnitud kolm nädalat jõude elama, sest välilaatsareti pagas oli Lourenço Marquesis Portugali võimude poolt kinni peetud. Alles pärast Karl von Rennenkampffi otsustavat sekkumist, kes käis olukorraga Lourenço Marques'is uurimas, saadi pagas kätte (Vituhnovski 1949: 200–201).

Välilaatsareti tegutsemispiirkonnaks otsustati valida Oranje Vabariik. Välilaatsareti ülem Evert Cornelis van Leersum otsustas jagada personali kahte rühma: üks pidi minema Pietersburgi (sealhulgas doktor Kuhhorenko) ning teine Norvalspruiti (teiste hulgas ka doktorid Rennenkampff ja Bornhaupt) (*Moskovskije Vedomosti*, 25. II 1900). Inglise pealetungioperatsioonide algus sundis aga seda plaani muutma. Välilaatsaret saadeti Modderi jõe äärde, kus tegutseti Populars Grave'is, Katdoornspruitis ja Brandfordis (Kuhhorenko 1900; 20. II 1900). Et inglased selle piirkonna peagi vallutasid, tuli Vene—Hollandi välilaatsaretil ümber asuda põhja poole. Märtsi keskel paikneski laatsareti tuumik ümber Kroonstadi linna, kus avati haigla 106 voodikohaga (Kuhhorenko 1900: 6. III 1900, 11. II 1900). Arstidepaar Franz Weber—Vladimir Kuhhorenko töötasid mõnda aega Vereenigingis, kuid 1900. aasta märtsi lõpul/aprilli alul ühinesid ka nemad põhijõududega Kroonstadis. Veidi hiljem avati Oranje läänepiiri lähedal Fourteen Streamsis osakond Franz Weberi juhtimisel (seal tegutses ka Kuhhorenko) (Izedinova 1903: 223).

Kroonstadis oli Vene—Hollandi välilaatsareti töö väga tõhus ja tänuväärne. Mai alguseni võttis see haigla vastu ligi 800 haiget. Evert Cornelis van Leersumi sõnul olid teiste riikide välilaatsaretid-sanitaarsalgad selle üle koguni kadedad. Inglise edu ka Põhja-Oranjes viis aga taas salga ümberpaiknemiseni. Osa Kroonstadis töötanuist Vladimir Kuhhorenko juhtimisel jäid linna hõivamisel inglaste kätte, kuid vabastati siiski peagi ning nad asusid taas tööle Pretorias (*Revaler Beobachter*, nr 156, 13./26. VII 1900). Pretoriasse saabusid ka teised välilaatsare-

ti liikmed: Franz Weber Fourteen Streamsist, Leo Bornhaupt ühes kahe õega rindelt (sh A. Jakobsen) (Izedinova 1903: 275–279). Rennenkampff oli peale Kroonstadi vallutamist tegutsenud rindearstina ning saabus Pretoriasse mai lõpul vahetult enne selle langemist (Gernet 1899–1900: 21. V/ 3. VI 1900). Teised välilaatsareti arstid olid Pretoriasse saabunud kohe peale Kroonstadi vallutamist. Haiged anti üle Pretoria haiglasse, ise elati *Transval-Hotel*'is, hiljem peale Vene Punase Risti Seltsi välilaatsareti Pretoriasse saabumist elati juba üheskoos (Izedinova 1903: 279). Et ettenähtud kuus kuud said täis ja pealegi levis üldiselt arvamus, et sõda on läbi, otsustas Vene—Hollandi välilaatsareti liikmete enamik peale Pretoria langemist lahkuda Lõuna-Aafrikast (Gernet 1899–1900: 11./24. VI 1900). Juuli ja augustikuu jooksul lahkusid Lõuna-Aafrikast kõik Vene—Hollandi välilaatsareti liikmed. Ainus, kes sõja lõpuni buuride juurde jäi, oli Karl von Rennenkampff.

Vene—Hollandi välilaatsareti arstidest sai sõjas kõige kuulsamaks Karl von Rennenkampff (1870–1953) — “see lüheldase kasvuga, tüse blondiin väikese habemega, vaoshoitud käitumisega, kes jätab “jõukonservi” mulje,” nagu iseloomustas meest *Moskovskije Vedomosti* Peterburi korrespondent enne välilaatsareti teeasumist Peterburist (*Moskovskije Vedomosti*, nr 332, 2. XII 1899).

Karl Johannes Hermann Edler von Rennenkampff oli pärit Lääne-maalt Martna kihelkonnast Suure Rõude mõisast. Ta isa oli staabikapten ja meeskohtunik (*Mannrichter*), ema Natalie Marie oli kuulsa loodusuurija Aleksander Theodor von Middendorffi õnutar (*Genealogisches*... 1929 : 162). Peale Tallinna Toomkooli lõpetamist õppis K. von Rennenkampff aastatel 1891–1897 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas (EAA, f 402, n 2, s 20 064, lk 1, 4, 6; s 20 065, lk 11). Lõpetamise järel asus noor arst tööle Tallinnasse (*Revaler Beobachter*, nr 272, 2./14. XII 1899). Aastatel 1897–1898 töötas assistendina Tartu ülikooli haigla ja polikliiniku juures meditsiinidoktor Karl Dehio käe all. Ei saa välistada professor K. Dehio kaudset mõju Karl v. Rennenkampffi edasisele saatusele. Oli ju K. Dehio osalenud 1876. a Serbia—Türgi sõjas ja aastatel 1877–1878 Vene—Türgi sõjas Bulgaaria sõjatandril (*Deutschbaltisches*... 1970: 159–160). Järgnevalt tegutses Karl von Rennenkampff Königsbergis ja Peterburis, kus oli pikemalt assistendiks saksa Aleksandri haig-

las (*Deutschbaltisches*. . . 1970: 620–621). Sellelt ametikohalt valitigi Karl v. Rennenkampff Vene—Hollandi välilaatsareti koosseisu terapeutina. Kelle toetusel või mis alustel see protseduur toimus, on kahjuks teadmata. Teine terapeut selles seltskonnas oli Evert Cornelis van Leersum ise.

Peale Inglise—Buuri sõja lõppu sooritas Karl von Rennenkampff Tartu ülikoolis doktorandi eksamid. Vene—Jaapani sõja puhkemise tõttu jäi tal väitekiri kaitsmata. Rennenkampff ruttas rindele, kus tegutses Vene—Hollandi välilaatsareti paarstina. Sõjast kodumaa- le tagasi pöördunud ja vastabiellununa asus ta elama Lihulasse, kus täitis maa-arsti kohuseid. 1910. aastast oli ta Suure Rõude ja Laiküla mõisnik. 1913. aastal suri tal esimene abikaasa. Esimese maailmasõja sündmustest ei suutnud ta samuti eemale jääda. Kogu sõja oli ta paarstiks Ründekolooni Evangeelses Välilaatsaretis. *Landeswehr*'i sõjas osales ta Balti rügemendi koosseisus, aga mitte arstina, vaid kütina. 1921. aastast elas Baieris vaheldumisi põllumehe ja arstina, kus ta 1953. aastal suri (*Deutschbaltisches*. . . 1970: 620–621). Visa võitlejahingega oli ta ka vanaduspäevil. Veel kuuekümnenaastaselt sooritas ta Saksamaal arstilitsentsi saamiseks riigieksami. Kohalikus baltisaksa kogukonnas oli ta tuntud kui *Burendoktor* (*Baltische Briefe*, 1954, nr 3, lk 6). 1930. aastatest on Eesti Ajalooarhiivis säilinud dokumente, mille alusel võib järeldada, et tal õnnestus lõpude lõpuks kaitsa ka oma doktoriväitekiri (EAA, f 402, n 2, s 20 065, l 11). Baltisaksa teatmikes figureerib ta meditsiinidoktorina (*Deutschbaltisches*. . . 1970: 620).

Laeval teel Lõuna—Aafrikasse jaotati välilaatsareti arstide vahel ametid ning K. von Rennenkampff pandi vastutavaks ravimite (apteegi) eest. Sophia Izedinova andmetel oli K. v. Rennenkampff ainus Vene arstidest, kes merehaigeks ei jäänud. 1. veebruaril jõuti Lourenço Marquesi. Siin ilmutas end kohe Rennenkampffi praktiline meel. Nimelt tahtis ta jääda seniks Lourenço Marquesi, kuni välilaatsareti pagas läbi lastakse. Evert Cornelis van Leersum ekspeditsiooni juhina jättis selle ülesande hollandlasest administraatorile Moojenile. Pärastine asjade käik näitas, et Rennenkampffil oli siiski õigus mitte usaldada Moojeni organisaatorivõimeid. Peale kahenädalast jõudeelu Pretorias pidi Rennenkampff sõitma tagasi Lourenço Marquesi, kust siis ka lõpuks tänu ta otustavale sekkumisele välilaatsareti pagas vabastati ning nädala pärast Pretoriasse jõudis (Izedinova 1903: 115).

Pretorias külastas Rennenkampff ka sealse haigla kirurgiaosakonna konsultanti, Tartu ülikooli vilistlast Rudolph von Gernetit, kes juba 1895. aastast Transvaalis elas. Hiljem, märtsi alul, kui R. v. Gernet määrati Watervall Bovenis asunud Inglise vangilangenute laagri arstiks, kauples ta Rennenkampffi endale abiliseks. “[---] Rennenkampffil oli kõva isu siia [s.t Watervall Bovenisse — T. R. ja M. S.] tulla, kuid kuna ta ei buuri ega ka inglise keelt ei osanud, poleks temast siin mingit abi olnud. Peale selle ei tahtnud välilaatsareti šeff [s.t E. C. van Leersum — T. R. ja M. S.] teda kaotada kui kõigist asjalikumat (*Fixesten von Allen*),” kirjutab Rudolph v. Gernet (Gernet 1899–1900: 22. II/4. III 1900). Peale mitut otsustamist jaotati välilaatsareti koosseis kolme ossa ja saadeti Oranje Vabariiki Modderi jõe äärde. Karl von Rennenkampff koos kahe meditsiiniõega pidi asuma Brandforti — raudteelasuse Pretoria—Bloemfonteini raudteel. Tema kui terapeudi ülesandeks oli anda esmaabi rindelt evakueeritud haigetele ning saata nad edasi Pretoriasse (Izedinova 1903: 127). Hiljem tulid ka Katdoornspruiti ja Populars Grave’i saadetud rühmad Brandforti, kus avati välilaatsaret. F. Weber ja V. Kuhhorenko saadeti koos viie õega Kroonstadi (*Moskovskije Vedomosti*, 25. IV 1900).

Brandfortis ilmnes eredalt Rennenkampffi vaprus. Ta käis korduvalt ümberkaudu haavatuid otsimas, riskides surma saada või vangi sattuda (Izedinova 1903: 146). Selleks ajaks oli Karl v. Rennenkampff juba saavutanud oma kolleegide ja ka kohalike suure lugupidamise. Evert Cornelis van Leersum kirjutab: “Paljus oleme võlgu doktor Rennenkampffile. Ta teab alati kõike ja meie oleme seetõttu isegi harjunud liiga palju temalt nõudma. Ma juba kirjutasin oma eelmises kirjas, kuidas ta meie asjad Lourenço Marquesist kätte sai. Nüüd õppis ta tundma kõiki teid ja väljapääse siinsest korralagedusest teedel, on tuttav kõigi ülemustega, teab kõiki, kõige uuemaid uudiseid ja on valmis igäht igal ajal abistama. . .” (*Moskovskije Vedomosti*, 25. IV 1900). Välilaatsareti vene personalile oli K. v. Rennenkampff sisuliselt juht. Iga tühisemagi arusaamatuse või lahkeli korral pöörduti tema poole. Ka organisatoorne ja majanduslik külg paistis olevat Rennenkampffi hoole alla jäetud. Välilaatsareti administraator Moojen

oli oma kõlbmatust juba korduvalt tõestanud. Brandforti jäädi viimase hetkeni, kuni see langes inglaste kätte.

Järgnev tegutsemiskoht oli Kroonstad, kuhu jõuti märtsi keskel. Kroonstadi kolides paistis jällegi K. v. Rennenkampff silma, S. Izedinova väite kohaselt poleks temata isegi sinna jõutud. Kroonstadis avas Vene—Hollandi välilaatsaret alalise haigla. Väga julgelt ja silmapaistvalt tegutses siin jällegi Karl v. Rennenkampff. Nimelt võttis ta enda kanda ka hoolitsemise haigete kahvrite eest, keda kohalike tavade kohaselt haiglasse ei lubatud. Kahvriteks (araabia keeles *kāfir* 'uskmatu') nimetasid eurooplased ja buurid tollal sealseid bantu rahvaid — kosasid, suulusid jt. Vaatamata ruumikitsikusele lõi ta kahvritele inimväärseid haiglatingimused. Võib öelda, et haigete eest hoolitsuse pearaskus Kroonstadis lasus K. v. Rennenkampffil, kuna teine terapeut E. van Leersum välilaatsareti juhina oli liigselt hõivatud esindusfunktsioonide täitmisega ja arstimisest võttis osa äärmiselt harva (Izedinova 1903: 165–166). 20. aprilli Karl von Rennenkampffi kirjust loeme: “Loodame, et teid rõõmustab see, et ma oma tegevusega siin rahul olen. Meie haigla Kroonstadis koosneb kaheksakümnest voodist, nendest viiskümmend on minu järelevalve all. Elutingimused, toit jm. on head. Sellest tingituna on ka töötulemused rahuldavad. 160–170-st haigest, kes minu osakonnast on läbi käinud, on vaid üks — hotentott Absalom — surnud. 2/3 haigetest on tüüfuses. Ma usun, et sõda kestab veel kaua. . . Inglased on saksa arste väga hästi kohelnud, aga ka võimalust mööda ära kasutanud” (Rennenkampff 1900: 6./19. V 1900).

K. v. Rennenkampff tegutses Kroonstadis ka haigete transportimisega lahinguväljalt haiglasse. K. v. Rennenkampffil oli võimalus olla ühe kuulsaima Inglise—Buuri sõjast osavõtnud vene-lase, Vene—Hollandi korpuse juhi polkovnik Jevgeni Maksimovi päästjaks. 25. aprillil 1900. a toimunud Thaba Nchu lahingus sai Maksimov reiest haavata. K. v. Rennenkampff tassis polkovniku oma õlgadel lahingumõllust välja ning andis esmaabi. Polkovnik paranes täielikult doktor Vladimir Kuhhorenko käe all (*Revaler Beobachter*, nr 147, 3./16. VI 1900). Päev pärast lahingut Thaba Nchu all vangistasid inglased K. v. Rennenkampffi ühes farmis koos grupi haavatutega, vabastati aga peagi (Izedinova 1903: 277).

Aprilli lõpul/mai alul 1900. aastal sai Vene—Hollandi väli-
laatsareti peaarst Evert Cornelis van Leersum kodust sõnumi isa
raskest haigusest. 28. mail otsustas ta lahkuda Lõuna—Aafrikast.
Uueks juhiks pidi saama Franz Weber, kellel aga oli puhkus lõppe-
mas ning oli vaja naasta Peterburi oma töökohta. Lõpuks valiti
K. v. Rennenkampffi ettepanekul uueks välilaatsareti juhiks hol-
landlane van Dissel. Sellise otsuse järel välilaatsaret sisuliselt
lagunes. K. v. Rennenkampff võttis kahenädalase puhkuse, mi-
da tõttas veetma aga otse inglaste kuulide alla (Izedinova 1903:
278). 13. mail Rhenosterriveris kirjutatud kirjas teatas ta: “Mis
minu isikusse puutub, siis olen ma terve, rõõmus ja mul on mõnin-
gat edu töö juures. [---] Aprilli lõpus läksin vahelduseks rindele,
et sõda näha. Peale viiepäevast ratsutamist kohtasin arsti, kes
oli sõjast tüdinenud ning mulle oma ambulantsi üle andis. See
koosnes kahest velskrist, kahest kutsarist, kahest kahvrast, kahest
suurvankrist, kaheteistkümnest muulast ja viiest hobusest. Sest
ajast olen ma rindel ning olen viis korda inglaste poolt vangi
võetud. [---] Tööd on vähe, kuna buurid oma kavaluse ja ette-
vaatlikkuse tõttu vähe haavatuid annavad ning harva haigestuvad.
Inglaste seas on mul üks hea tuttav, keda ma meelsasti jälle näha
sooviksin. Tervis ja tuju on mul hea; ma pean küll selle ekspedit-
siooniga rahul olema.” (Rennenkampff 1900: 23. VI/ 6. VII 1900.)
K. v. Rennenkampff taandus buuri üksustes võideldes vähehaaval
Pretoria suunas.

Oma erakirjas Rudolph von Gernetile oli ta lubanud tulla peale
puhkuse lõppemist Watervall Bovenisse appi (Gernet 1899–1900:
23. V/ 5. VI 1900). 29. mai hommikul saabuski ta “punase ristiga
mürgistatud metsikuimas kostüümis” Watervall Bovenisse. Mai-
kuu lõpu ja juuni alguse veetsid K. v. Rennenkampff ja R. v. Ger-
net koos. Peale Pretoria hõivamist inglaste poolt jäi viimane tööle
Pretoria haiglasse, K. v. Rennenkampff aga ratsutas “röövlipea-
liku kostüümis oma hallitanud hobusekesel” (Gernet 1899–1900:
26. V/ 8. VI 1900) buuridele järele. K. v. Rennenkampffi kiri
1. juunist 1900. a on teele läkitatud Euroopasse naasvate saksa
arstidega. Selles ennustab K. v. Rennenkampff sõjale veel pikka
käiku. Inglise olevat väsinud ja buurid ei andvat mitte mingil
juhul alla. Enda kohta teatab ta, et tal minevat kõik hästi (Ren-
nenkampff 1900: 25. V/ 7. VI 1900).

K. v. Rennenkampff jäi sõjatandrile kuni sõja lõpuni 1902. a maikuus. Välismaa arstidest on selliseid teada vaid mõni üksik, teine niisugune mees oli näiteks sakslane Hero Tilemann (vt lähemalt Tilemann 1908). Need mehed võitsid buuri rahva ja nende juhtide sügavaima austuse ning lugupidamise (Kandyba-Foxcroft: 212).

Kindral de la Rey ettekandest parajasti Euroopas viibivale Transvaali presidendile P. Krügerile 16. detsembrist 1901 võib muu hulgas lugeda: “[---] Praeguseks momendiks on meid maha jätnud peaaegu kõik arstid. Kogu minu alluvuses olevale territooriumile on jäänud vaid üks arst — venelane, dr. Rennenkampff, kes on meile piiritult ustav ja meie heaks palju teinud. Nii palju kui mulle teada, on Oranje Vabariigi territooriumile nüüdseks jäänud vaid veel kaks arsti. . .” (*Sbornik*. . . 1903: 94). Kenasti on K. v. Rennenkampffi iseloomustanud S. Izedinova: “Ta vaprus ja sitkus oleks osutanud au igale ohvitserile, hommikust õhtuni andis ta esmaabi inglaste katkematu suurtükikule all. Tema poolt üles näidatud kartmatus ja külmaverelisis jätsid sügava mulje kõigile, kes teda tol ajal juhtusid nägema. . .” (Izedinova 1903: 221). Ka tänapäeva Lõuna-Aafrika ajaloolased ei lähe Karl von Rennenkampffi nimest vaikides mööda (vt nt Scholtz 1978: 430–431).

Sõjaväearstina oli K. v. Rennenkampff julge, otsusekindel, abivalmis ja eelistas sõnadele tegusid. Kuni sõja lõpuni osales Karl von Rennenkampff arstina sõjatandril Transvaali lääneosas. 20. juunist 1900. a oli ta tegutsemas Balmorali piirkonnas kindral Lemmeri staabi juures. Lemmerit nimetas Rennenkampff vapraimaks meheks, keda ta selles sõjas kohtas. Pärast kindrali surma 5. detsembril 1900. aastal kuni sõja lõpuni täitis Karl von Rennenkampff oma arstikohuseid kindral J. H. de la Rey’le alluvate buuri üksuste juures. Kui tekkis vajadus, võitles ta ka, arstiriistade asemel relv käes. Kindral de la Reyga olid tal arvatavasti üsna head suhted, sest ta kirjutas ühes oma kirjas: “Õppisin seda ebatavalist isiksust [s.o J. H. de la Rey’d — *T. R.* ja *M. S.*] tundma nii argipäevamiljööös sõjaväljal kui ka tema koduses perekonnaringis. Ning võin kinnitada, et see on mees, keda võib sügavalt austada.” (Rennenkampff 1902: 20. X/ 2. XI 1902.) J. H. de la Rey taktika erines teiste buuri väejuhtide omast. Ta eelistas kaitsel-
asumisele rünnakut. K. von Rennenkampff seletas seda kindrali

romaani iseloomuga. Hiljem kasutasid seda taktikat ka teised väejuhid (Rennenkampff 1902: 25. X/ 7. XI 1902).

7. märtsil 1902. aastal Klippdristi lähedal Hartzriveri ääres toimunud lahingus sai haavata ning langes buuride kätte vangi inglaste kindral lord Paul Sanford Methuen. Karl von Rennenkampff osutas murdunud reieluuga kindralile esmaabi. Lahastanud kindrali reieluu, andis ta haige inglise arsti hoole alla, et edaspidi vältida võimalikke süüdistusi erapoolikuses haava halva paranemise korral (Rennenkampff 1902: 27. X/ 9. XI 1902).

16. märtsil samal aastal õnnestus Rennenkampffil ravida ka Oranje Vabariigi presidenti Marthinus Steyni. Presidendi silmad olid viimasel ajal õige viletsaks jäänud ning teades K. von Rennenkampffi osavust, pöördus ta viimase poole. Karl von Rennenkampff uuris presidendi silmi lähemalt ning soovitas tal mõneks ajaks enda juurde ravile jääda, mida president ka tegi. Kus võttis Rennenkampff julguse silmaarsti kohustusi täita? Ta oli pärast Tartu ülikooli lõpetamist mõnda aega töötanud oma sugulase, silmaarst doktor Max von Middendorffi käe all. K. von Rennenkampff ravis president Steyni silmi kuni oma lahkumiseni Lõuna-Aafrikast 16. juulil 1902. aastal (*St. Petersburger Medizinische Wochenschrift*, nr 32, 10./23. VIII 1902, lk 324).

Sophia Izedinova kirjutas: “Kui Venemaa oleks buuridele appi saatnud vaid doktor Rennenkampffi, oleks tal juba täielik õigus buuride tunnustusele ja ta võiks siiralt uhkust tunda sellise esindaja üle, kes väljendas tõelist kaastunnet buuride tegevusele” (Izedinova 1903: 302). Karl von Rennenkampffil oli õigus enda üle uhkust tunda. Tema auks korporatsioon “Estonia” vilistlaste poolt korraldatud osavõturohkel koosviibimisel Peterburi hotellis “Victory” teatas aukülaline, et talle on avaldanud tunnustust väejuhid Louis Botha, Christiaan Rudolf de Wet, Jacobus Hercules de la Rey ja Oranje Vabariigi president Martinus Steyn. Lisaks polevat ta tuntud mitte ainult Lõuna-Aafrika vabariikides, vaid ka Hollandis, Saksamaal, Venemaal ja isegi Inglismaal. Kuulsaim eestimaalasest Inglise—Buuri sõjast osavõtnu oli ta kindlasti.

Vladimir Kuhorenko(1874–?) oli *Moskovskije Vedomosti* Peterburi korrespondendi sõnul “pikka kasvu brünnett, avali röömsa ja energilise näoga. Ta jätab mulje inimesest, kelle jaoks ei eksisteeri takistusi”. (*Moskovskije Vedomosti*, nr 332, 2. XII 1899).

Vladimir Kuhhorenko kasvas üles Riias notari perekonnas. Õppis Riia Aleksandrigümnaasiumis. 1892. aastal astus Tartu ülikooli arstiteaduskonda, õppis siin neli semestrit, seejärel läks üle Moskva ülikooli, mille lõpetas 1897. aastal (EAA, f 402, n 2, s 13 712, l 3, 4, 14). Järgnevalt töötas Kuhhorenko ordinaatorina Moskva Novo-Jekaterinski haigla kirurgiakliinikus. Tema edasisest elukäigust pärast Inglise—Buuri sõda pole kahjuks andmeid.

“Kuhhorenko on väga energiline inimene, teda ei soovitanud keegi pastor Gillot’le. Ta ilmus ise oma teeneid pakkudes ja osutus esimeseks vene arstiks, kes seda teha jõudis. Kui Kuhhorenko oma avalduse tegi, polnud veel midagi otsustatud. Aega viitmata sõitis ta Amsterdami ja Marseille’sse, kus kohtus inimestega, kes võisid anda talle vajalikud tunnistused,” kirjutas ajaleht *Novoje Vremja* (nr 8534, 29. XI/ 11. XII 1899).

V. Kuhhorenko sõjatee Lõuna-Aafrikas algas Katdoornspruitis Modderi jõe ääres koos doktor Franz Weberiga. Seejärel tegutses mõnda aega Kroonstadis, kus valmistati ette teiste tulekut. Peale välilaatsareti põhikoosseisu saabumist Kroonstadisse tegutses ta koos Weberiga mõnda aega Vereeningingis. Märtsi lõpul/aprilli alul liitusid nad taas Kroonstadi grupiga. Inglise pealetungil oli Vladimir Kuhhorenko viimane, kes Vene—Hollandi välilaatsareti arstidest Kroonstadisse jäi ning sattus seetõttu Kroonstadi vallutamisel 12. mail 1900. a inglaste kätte vangi (*Revaler Beobachter*, nr 156, 13./26. VII 1900). Ta vabastati aga peatselt. Seejärel tegutses ta mõnda aega ka Pretorias, mille vallutamise järel inglaste poolt pöördus Venemaale tagasi.

Leo Otto Johann Bornhaupt (1874–1936) oli ajakirjanduse andmeil “pikka kasvu brünett fenomenaalselt suurte mustade vurrudega” (*Moskovskije Vedomosti*, nr 332, 2. XII 1899).

Ta oli pärit Moskvast kaupmehe perekonnast (vanaisa oli Riias arst). Haridusteed alustas Moskvast, hiljem jätkas Riia Gümnaasiumis, mille lõpetas 1892. a. Aastatel 1892–1895 õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas (EAA, f 402, n 1, s 2568, l 1, 4–6). Arstidiplomi sai Bornhaupt siiski 1897. aastal Harkovi ülikoolist. Seejärel 1898–1899 töötas Riia linnahaigla I kirurgiaosakonnas assistendina doktor Bergmanni juures. Viimane soovitaski Bornhaupti Hollandi komiteele (*Novoje Vremja*, nr 8534, 29. XI/ 11. XII 1899). Inglise—Buuri sõja järel omandas ta arstile vajalikke teadmisi ja kogemusi väljapaistvates välismaa kliinikutes. Aastatel 1901–1903 oli ta taas Riia

linnahaigla I kirurgiaosakonnas, nüüd juba teise arstina. 1903. aastast elas Moskvast. Vene—Jaapani sõjas (1904–1905) oli ta sanitaarsalga juhiks (Brennsohn 1905: 111–112). Aastatel 1918–1920 oli ta Balti *Landeswehr*'is arst. 1920. aastal siirdus ta Hollandi Ida-Indiasse Jaava saarele, kus töötas kuni oma surmani 1936. aastal (*Album Fratrum Rigensium* 1981: 395).

Tema tegevusest Inglise—Buuri sõjas on andmed napid. Algul tegutses ta Populars Grove'is, Modderi jõe ääres koos doktor van Disseliga, seejärel mõnda aega Brandfortis. Märtsi keskel asus Leo Bornhaupt koos välilaatsareti tuumikuga tööle Kroonstadi, kus töötas aprilli lõpuni. Järgnevalt läks ta koos kahe õega eesliinile. Vahetult enne Pretoria langemist oli ta oma kaaslastega juba seal (Gernet 1899–1900: 26. V/ 8. VI 1900). Üsna pea pärast seda pöördus tagasi Euroopasse.

Karl von Rennenkampff kõrval sai üheks tuntumaks Eestist pärit meheks Inglise—Buuri sõjas Rudolph von Gernet (1864–1944).

Rudolph Jakob von Gernet oli pärit nii nagu K. von Rennenkampffki Läänemaalt Lääne-Nigula kihelkonnast Seljaküla mõisniku perekonnast. Muide, Rennenkampff Suure Rõude mõis ja Gerneti Seljaküla mõis on naabermõisad. Aastatel 1878–1884 õppis ta Tallinna Toomkoolis, 1884–1891 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, 18. aprillil 1892. a promoveerus meditsiinidoktoriks (EAA, f 402, n 2, s 6943, l 1, 3, 6, 7; s 6944, l 77, 84). Aastatel 1891–1893 oli Rudolph von Gernet Tartu P. Faure Erakliinikus assistendiks. 1893–1895 oli erakliiniku juhataja Haapsalus, paralleelselt sellega õppis Berliinis ja Pariisis (Brennsohn 1922: 186–187).

Tema vanem vend keemiakandidaat Richard Adolph von Gernet töötas mitmesugustes kaevandustes üle kogu maailma, sealhulgas ka Transvaalis (*Deutschbaltisches...* 1970: 239). Nähtavasti seetõttu otsustas Rudolph von Gernet minna Lõuna-Aafrikasse õnne otsima. 1895. aastal sai temast laevaarst Johannesburgis, lisaks sellele tegeles ta veel ka vabapraksisega. 30. mail 1897. a abiellus ta Kaplinnas Antoinette Olga Vera von Dehniga (sündinud Merikülas, tema isa oli Rägavere mõisnik J. E. Georg von Dehn). 1898. aastast oli Rudolph von Gernet leprosooriumijuhataja Pretorias. Inglise—Buuri sõja puhkemise momendiks oli R. von Gernet seadnud sisse päris toreda elamise. Karl von Rennenkampff nimetas ta maja koguni villaks, kus lisaks majaprouale ja pisitütrelle elas peres kaks eestlasest teenijannat (*zwei estnische Mägde*) (Ren-

nenkampff 1900: 13./26. III 1900). 1901. aastal pöördus Rudolph von Gernet ajutiselt Eestisse tagasi, siirdudes siit aga mõneks ajaks õppima Berliini. 1902. aastast oli ta taas Lõuna-Aafrikas, kus töötas arstina Transvaalis ja Oranjes (Brennsohn 1922: 186–187), olles ka meditsiinidepartemangu eesotsas (*health officer*) Innesdallis Pretoria lähedal (*Genealogisches...* 1929: 104). Lisaks pidas ta farmi. Rudolph von Gernet suri Pretorias 1944. aastal (Nachtrag 1976: 11).

Tõenäoliselt kuulus R. von Gernet Pretoria eliidi hulka. Ta kirjades selgub, et ta lävis eriti tihedalt Pretoria välismaalaste või hiljuti Euroopast saabunudega. Saksa ja Prantsuse konsuleid on Rudolph von Gernet korduvalt nimetanud oma seltsimeesteks. Sõja puhkemise järel sai ta Pretoria linnahaigla kirurgiakonsultandi ametikoha (Gernet 1899–1900: 21. IX/ 3. X 1899). Töö oli väga pingeline, sest meditsiiniteenistuse korraldamatuse tõttu sõja algerioodil toodi umbes 90% raskelt haavatasaanutest just Pretoria haiglasse (Gernet 1899–1900: 1./13. XI 1899). Sõjaväekirurgi tööd pidas R. von Gernet äärmiselt huvitavaks ja kasulikuks (Gernet 1899–1900: 22. X/ 2. XI 1899).

Rudolph von Gernet saab kiitva hinnangu ka Sophia Izedinolt: “Kirurgiakonsultandiks on siin (Pretoria haiglas) Tartu ülikooli vilistlane dr. Gernet, millega seletubki täiesti kaasaegne ja õige sisseseade ja tegutsemine selles meditsiiniharus” (Izedinova 1903: 101). Ka W. Schiele, kes Rudolph von Gernetit isiklikult ei kohanud, kirjutab, et ta olla Lõuna-Aafrikas endale hea nime teinud (Schiele 1900: 22. III/ 4. IV 1900).

Detsembri keskel vahetas Rudolph von Gernet ühe Natali armeearstiga oma kohad ning sõitis sõjaväljale Ladysmithi alla. Tal õnnestus 15. detsembril 1899. a jälgida Colenso lahingut — inglaste üht suurimat lüüasaamist buuride vasakul tiival (Gernet 1899–1900: 7./ 19. II 1900 ja 8./ 20. II 1900). R. von Gerneti ülesandeks oli haigetele esmaabi osutamine ja transpordi organiseerimine. Detsembri lõpul naasis v. Gernet oma tööpostile Pretoria haiglas.

Oma kirjades kritiseerib Rudolph von Gernet väga teravalt Transvaali Punase Risti Seltsi tegevust, põhjuseks seltsi töötajate madal kvalifikatsioon ja laiskus, kuigi tööriistad olevat olnud esmaklassilised. Eriti ärritas Rudolph von Gernetit saamatu esmaabisaanute saatmine Pretoria haiglasse. “Kuigi enamused haavatuid

oma esimese hädasidemega lahinguväljalt saabuvad ja haavad kõik mädanemas on, olen ma seni amputeerimiseta ja surmajuhutimiteta hakkama saanud. . . ” (Gernet 1899–1900: 13./ 26. III 1900).

R. von Gerneti arvates oli ka eurooplastest sõjameeste Inglise—Buuri sõtta saatmine suur viga. Nendest ei olevat mingit kasu. Ka rahakorjamine buuride jaoks olevat asjatu, sest need, kes seda vajaksid, seda niikuinii kätte ei saa (Gernet 1899–1900: 15./ 28. III 1900).

Sõja algul viidi vangistatud Inglise sõdurid ja ohvitserid Pretoriasse. Et nende arv pidevalt kasvas, viidi vangistatud Inglise sõdurite kinnipidamispaik üle Watervall-Bovenisse — tunnise rongisõidu kaugusel Pretoriast. Et seal puhkes peagi tüüfuse- ja düsenteariaepideemia, vajati sinna kogenud arsti ning märtsi algul komandeeriti valitsuse poolt Watervall-Bovenisse R. von Gernet, kes nimetas seda paika Jumalast mahajäetud kohaks ja võrdles seda Tallinna Lasnamäega. Sellele ametipostile jäi ta kuni Pretoria okupeerimiseni. Töö Watervall-Bovenis oli väga pingeline. Alustada tuli tühjalt kohalt, puudus oli kõigest. Kõigele lisaks kasvas pidevalt ka vangide hulk. R. von Gerneti töökoormus oli sel perioodil kohutav. Tema palvetele saada abitööjõudu ei reageeritud. Teiste hulgas oli sellest juttu ka K. von Rennenkampffiga, kellest aga tolle vähese keeleoskuse ja E. C. van Leersumi vastuseisu tõttu ei saanud asja. Küll aga sai R. von Gernet endale teise abilise Vene—Hollandi välilaatsaretist — selle noorima liikme dr. Romeyni (Gernet 1899–1900: 22. II/ 4. III 1900; Izedinova 1903: 126). Aprillis oli R. v. Gernet kolm nädalat töölt eemal, kuna haigestus malaariasse ning ravis end Van Rynsi kiltmaal (Gernet 1899–1900: 16./ 29. III 1900). Et saada mõningast ettekujutust R. v. Gerneti tööpingest, toome ära mõningad arvud. Ta oli 4500 inimesega vangilaagri meditsiiniülem. Lisaks allus talle sealne haigla 210 patsiendiga ja polikliinik läbilaskega 150 vangi ja 50 buuri päevas. Kõige selle juures oli tal abilisi vaid üks kuni neli (Gernet 1899–1900: 6./ 19. VI 1900). Loomulikult vastutas ta ka vangilaagri korrashoiu, normaalse joogivee, toidu ja sanitaartingimuste eest. Ehkki kõige sellega toimetulek tundub ühele inimesele ülejökäiv, sai R. v. Gernet hakkama. Oma 24. aprilli kirjas teatas ta õnnelikult, et tüüfusele on piir pandud.

Vahetult enne Pretoria äravõtmist, 4. juunil õnnestus buuridel tuhat vangi Watervall-Bovenist minema toimetada. Kolm tuhat vangi ühes viiekümne teenindava personali liikmega andis end 6. juunil inglaste kätte. Vangid (enamik üle seitsme kuu vangis olnud) ja ka teenindav personal vabastati (Gernet 1899–1900: 26. V/ 8. VI 1900).

Et Gernetil oli oma majapidamine ja pere Pretorias, otsustas ta jääda sinna inglaste teenistusse, tingimusel, et tema ravida on buuride poolt võidelnud haavatud või siis kohalikud elanikud. Seda talle ka lubati ning ta asus tööle Pretoria haiglas (Gernet 1899–1900: 11./ 24. VI 1900). Ennastsalgava tööga inglise vangilaagris äratas ta ka nende lugupidamise. Juuli keskel võimaldati Gernetile audients Inglise armee ülemjuhataja feldmarssal Robertsi juurde, kes talle tehtud töö eest tänu avaldas (Gernet 1899–1900: 13./ 26. VI 1900).

Sellest meeldivast seigast kirjutas ta pikemalt lehelugejatele kodumaal: “Kuju tulles leidsin ma eest kena kirja ühelt lord Robertsi staabi kolonelilt: feldmarssal laskvat mind paluda, et ma teda täna külastaksin, et tuttavaks saada mehega, kes nii palju vangide heaks on teinud [R. von Gerneti sõrendused — T. R. ja M. S.]. Toa keskel seisis kirjutuslaud, mille taga istus väike valge peaga härra lihtsas autasude ja eraldusmärkideta khakivormis. Ta tõusid püsti ja ulatas mulle käe. Seisma jäädes ütles lord, et tal on rõõm mind näha ja ta lugevat enda kohuseks mulle oma tänu väljendada kõige selle eest, mis ma vangide heaks olen teinud. Ma ütlesin, et tegin vaid seda, mis oli minu kohus, tema aga kordas oma sõnu ja ise istudes pakkus ka mulle istet. Siis päris ta mu kodumaa ja rahvuse kohta ning kui kaua ma juba Lõuna-Aafrikas elan. Seejärel võttis lord paberilehe ja lausus: “Nagu ma aru saan, olete te sõjaväerstiks määratud o m a s o o v i v a s t a s e l t — on see nii?” Ma selgitasin talle oma mõtteid, mille peale ta esialgu noogutas, siis aga tähendas: “Ma arvan, et teil on õigus” — ja lõpuks “You are quite right.” Seepeale rääkisime veel Watervallist, pidalitõbiste haiglast ja muudest asjadest” (Gernet 1899–1900: 21. VII/ 3. VIII 1900).

Edasine Gerneti tegevus Inglise—Buuri sõjas on teadmata, kuna ta kaastöö *Revalsche Zeitung*’ile lõppes.

Rudolph von Gernet ja teised meie arstidest vabatahtlikud saatsid regulaarselt kirju siinsetele ajalehtedele. Neid võib seepärast tinglikult vaadelda kui sõjakorrespondente Lõuna-Aafrika sõjateatris. Nad ei olnud professionaalsed ajakirjanikud nagu näiteks Inglise korrespondendid (vt pikemalt Knightley 1975: 65–78). Kuid see ei tähenda, et nende sõjakorrespondentsi peaks alahindama.

Rudolph von Gerneti korrespondents ajalehele *Revalsche Zeitung* kaheksateistkümmne põhjaliku kirja näol pealkirja all “Ühe eestimaalase kirjad Transvaalist” (“Briefe eines Estländers aus Transvaal”) paistab silma erakordse põhjalikkuse ja saksa täpsusega. Ta kirjad on pikad ja kalduvad tihti pisiasjadesse, kuid on siiski põnevad lugeda. Gernet nägi oma kirjutiste peaeesmärgina objektiivse info andmist Inglise—Buuri sõja sündmustest, sest “kõik sõjateated, mis te saate on kindlasti valed, sest pärinevad inglastelt” (Gernet 1899–1900: 11./23. XI 1899). Väga huvitavad on ta kirjeldused sõjaeelsest ja sõjaaegsest Pretoriast. Üsna huvipakkuv on ka Eesti ja eestlaste mainimine Rudolph von Gerneti kirjutistes. Näiteks alustab ta oma neljandat kirja *Revalsche Zeitung*’ile eestikeelse motoga: “Kõik kirjad saavad posti peal lahti tehtud, sellepärast ma ei või kõik ütelda” (Gernet 1899–1900: 18./30. XI 1899). Piet Cronje ümberpiiramisest Paardebergis kirjutab Gernet: “Ta (s.o kindral Cronje) oleks võinud kergesti öösel läbi murda, aga mitte kogu killavooriga. Seda aga ei jätnud buurid maha, nagu poleks ka eestlased jätnud.” (Gernet 1899–1900: 17./30. IV 1900.) Mitmes kohas on kasutatud ka võrdlusi paikkondadega Eestis.

Algselt kirjutas Gernet vaid *Revalsche Zeitung*’ile, kust võib leida kõik tema saadetud kirjad (vt Gernet 1899–1900). Hiljem hakkasid tema kirju avaldama ka ajalehed *Nordlivländische Zeitung* ja *Düna Zeitung*. Osa Rudolph von Gerneti kirjadest jõudsid ka eestikeelse lugejani ajalehe *Olevik* vahendusel, kuhu need nimetatud baltisaksa ajalehtedest tõlgiti.

Ent R. von Gernetit võib julgelt nimetada ka *Eesti Postimehe* korrespondendiks, ehkki ta avaldas seal läbi mitme numbrini vaid kaks kirja pealkirja all “Kirjad Lõuna-Afrika sõjaväljalt” (vt Gernet 1900). *Eesti Postimehe* ühes 1900. aasta veebruarinumbris ilmus toimetuse väike alamärkus: “Meil oli kindel lootus, “Eesti

Postimehele” sõjaväljal iseenda alalist teatajat saada; sellekohase palve saatsime kohe, kui sõda alganud, ühe Transvaalis kauemat aega elavale Baltlasele, hra Dr. von G-le, keda meie kui oma lehe kauaaegset lugejat ja sõpra lähemalt tundsim.” Vastus viibis pikka aega, kuni “auulik kodumaalane” palve täitis (*Eesti Postimees*, nr 5, 3. II 1900). Kuivõrd äga sõjaõnn pööras buuridele selja, siis jäi ka Rudolph von Gerneti eestikeelne koostöö eestikeelsele ajalehele napiks. Olgu stiilinäiteks toodud katkend ühest tema eestikeelsest kirjast:

“Buridel pole kindlaid polkusid ega pataljonisid, ei ka kuigi palju väljaõppinud ohvitserisid, kelle sõna nad karva päält peaksid kuulama, vaid ohvitserid valitakse niisama nagu meie maal vallavanemad, kuid neil pole niigi suuri volisid, vaid ohvitseri käsku täidab igauks niikaugele kui ta just hääks arwab.” Ja jälle järgneb võrdlus Eestiga: “Vangilaagrist läbi minnes näed tihti huvitavaid piltisid, näed kihavat elu ja liikumist majade ees ning kõiksugu mundrid — hobu-, suurtüki-, jalaväge, Shotlasi, kellel püksa jalas pole, vaid paksud villased kuued põlvini ja pikad kirjud sukad jalas, nii et nad Muhumaa naestele väga sarnased on ning lõppeks veel madrused sõja laevadelt.”

Vene—Hollandi välilaatsareti tegevust Inglise—Buuri sõjas võib lugeda kordaläinuks. Juba abisaanute hulk oli väga suur, millele lisandus kõrgetasemeline ravi. Laatsaretti hinnati varustuse poolest Euroopast Transvaali saadetuist parimaiks.

Olulisem on seejuures siiski asjaolu, et peaaegu kogu arstide personal koosnes tolle aja ühe väljapaistvama Tartu ülikooli professori, meditsiinidoktor Werner Zoega von Manteuffeli kirurgia-koolkonda kuuluvatest arstidest. W. Z. von Manteuffel oli maailmas üks esimesi, kes mõistis kummikinnaste tähendust operatsioonil, millele lisandus äärmine puhtus haavade töötlemisel. Teadusajaloos on ta teened jäänud kahjuks tagaplaanile, sest Vene—Jaapani sõja ja Esimese maailmasõja tõttu, millest ta kirurgina osa võttis, ei näinud paljud ta väärtuslikud uurimistulemused kahjuks kunagi trükivalgust (vt pikemalt Käbin 1964: 53–55). Karl von Rennenkampff, Rudolf von Gernet, Otto von Ho(h)lbeck ja Aleksander Eberhardt olid tema õpilased. Lõuna-Aafrikas arstidena sõjategevuspiirkondades töötades oli neil põhjust oma õpetajat meeles pidada. “On äärmiselt huvipakkuv, et šrapnell pea

samasuguse jälje jätab, kui püssikuul. Viimast olen ma aga Tartus piisavalt tundma õppinud. Nõuanded ja õpetused, mis professor Zoege mulle kuulihaava ravimise kohta andis, kehtib karvapealt ka šrapnellahaavade kohta ja ma kasutan neid edukalt. Kolleegid imestavad, miks ma haavast riideräbalaid otsin, mitte aga niivõrd kuuli ennast. Olen Colenso lahingule järgnevatel päevadel palju inimesi otse maapinnal riidetükil opereerinud ning ma võin rahul olla, et kõikide nende tervis paraneb," kirjutas ühes oma kirjas jaanuari keskpaigast Rudolf von Gernet (Gernet 1899–1900: 13. III/26. III 1900).

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuus arsti, Tartu ülikooli kasvandikku Inglise—Buuri sõjas teeb vaieldamatult meie *alma mater*'ile au. Au kogu Eestile.

Kirjandus

- Album Curonorum*. 1903. Dorpat: H. Laakmann
- Album Dorpato-Livonorum*. 1924. Dorpat: H. Laakmann
- Album Estonorum*. 1910. Reval
- Album Fratrum Rigensium: Fraternitas Rigensis, 1823–1979*. 1981. München
- A m e r y , L. S. (editor) 1902. *The Times History of the War in South Africa 1899–1902*. Vol. II. London: Sampson Low, Marston & Co Ltd
- B o i k o v , Viktor 1977. Učastie voinov-estoncev v russko—turetskoj vojne 1877–1878 godov. — *K stoletiju russko—turetskoj vojny 1877–1878 godov*. Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut, s. 12–46
- B o r n h a u p t , Leo Otto Johann 1899–1900. Kaheksa kirja ajalehes *Rigaer Tageblatt* (26. XII 1899/7. I 1900 — dateerimata) — ilmunud ajalehe 11./23. I–13./26. VIII 1900 numbrites
- B r e n n s o h n , Isidorus 1905. *Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart: Ein biographischen Lexikon nebst einer historischen Einleitung über das Medizinalwesen Livlands*. Mitau: E. Bruhns
- B r e n n s o h n , Isidorus 1922. *Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart: Ein biographisches Lexikon*. Riga: E. Bruhns
- Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960*. 1970. Köln—Wien: Böhlau-Verlag

- Eberhardt, A. K. 1901. O komandirovke na teatr voennyh deistvii v Transvaale. — *Voенно-медический журнал*, nr 10, s. 3145–3211
- Farwell, Byron 1976. *The Great Anglo—Boer War*. Toronto: Fitzhenry and Whiteside
- Fischer, John 1969. *The Africaners*. London: Cassell
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*. 1929. Teil: Estland. Bd. III, Lieferung 2. Görlitz: C. A. Starke
- Gernet, Rudolph Jakob von 1899–1900. Kaheksateist kirja ajalehes *Revalsche Zeitung* (18. IX/1. X 1899–12. VIII/30. VIII/12. VIII 1900) — ilmunud ajalehe 11./23. XI 1899–5./18. XI 1900 numbrites
- Gernet, Rudolph Jakob von 1900. Kaks kirja ajalehes *Eesti Postimees* (10./22. I 1900–23. III/4. III 1900) — ilmunud ajalehe 24. II 1900–13. IV 1900 numbrites
- Izedinova, Sophia 1977. *A Few Months with the Boers*. Translated by C. Moody. South Africa
- Izedinova, Sophia 1903. *Neskol'ko mesjacev u burov: Vospominanie sestry miloserdija*. S. Peterburg
- Jong, C. de (editor) 1976. Julius Allum's Anglo—Boer War observations: the report of a Norwegian military attache. — *Kleio: Tydskrif van die Departement Geskiedenis Universiteit van Suid-Afrika*. Pretoria, vol. VIII, no. 1/2, pp. 17–28
- Jong, C. de (editor) 1977. Julius Allum's Anglo—Boer war observations: the report of a Norwegian military attache. — *Kleio: Tydskrif van die Departement Geskiedenis Universiteit van Suid-Afrika*. Pretoria, vol. IX, no. 1/2, pp. 31–50
- Kandyba-Foxcroft, Elisaveta 1981. *Russia and the Anglo—Boer War 1899–1902*. Pretoria, Roodepoort: CUM Books
- Knightley, Phillip 1975. *The First Casualty. From the Crimea to Vietnam: The War Correspondent as Hero, Propagandist, and Myth Maker*. New York—London: Harcourt Brace Jovanovich
- Kuhhorenko, Vladimir 1900. Kaheksateist kirja ajalehes *Moskovskie Vedomosti* (dateerimata) — ilmunud ajalehe numbrites 22–167
- Käbin, Ilo 1964. Tartu ülikooli arstiteaduskonnast ja selle osast arstiteaduse ajaloos. — *Tulimuld*, nr 1, lk 53–55
- Laidre, Margus 1993. Eestlastest Rootsi armees XVI sajandi lõpul. — *Akadeemia*, nr 3, lk 476–489
- Laidre, Margus, Tõnu Tannberg 1989. Väitlus [vt H. Walter. Kodu kaitseks. — *Akadeemia*, nr 3, lk 600]. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1968–1972
- Lail, Peeter 1987. Eestlased Vene—Jaapani sõjas 1904.–1905. a. Diplomitöö. Tartu (käsikiri Tartu ülikooli üldajaloo õppetoolis)

- Maurice, Frederick (editor) 1906. *History of the War in South Africa 1899–1902*. London: Hurst & Blackett Ltd
- Nachtrag zum Album Estonorum von 1939. Philisterverband der Estonia 1976. [S.l.]
- Potgieter, D. J. (editor) 1972. *Standard Encyclopaedia of Southern Africa*. Vol. V. Pretoria: Nasou Ltd
- Päid, Margit 1979. Inglise—Buuri sõda 1899.–1902. a. Diplomitöö. Tartu (käsikiri Tartu ülikooli üldajaloo õppetoolis)
- Rennenkampff, Karl Johannes Hermann Edler von 1899–1900. Seitse kirja ajalehes *Revaler Beobachter* (1. I 1900–25.VI/ 7. VI 1900) — ilmunud ajalehe 30. XII 1899/ 11. I 1900–24. VII/ 6. VIII 1900 numbrites
- Romeiko-Gurko, Vassili Josifovič 1901. Vojna Anglii s južnoafrikaniskimi respublikami 1899–1901. Otsčēt komandirovannogo po Vysočaišemu povelenniju k voiskam južno-afrikaniskih respublik General'nogo Štaba polkovnika Romeiko-Gurko. Sankt-Peterburg: Voennaja Tipografija
- Sadovski, A. O. 1902. Vospominanija o Transvaale i putevye vpečatlenija. — *Voенно-медицинский журнал*, nr 5, s. 1499–1534
- Sbornik materialov po Anglo—burskoj vojne v Južnoj-Afrike 1899–1902 gg. 1903. Vypusk XX. Sankt Peterburg
- Schiele, Wolfgang Friedrich 1900. Kaks kirja koduste ajalehes *Nordlivländische Zeitung* (28. I/ 9. II–22. III 1900) — ilmunud ajalehe 22. III/ 4. IV–24. IV/ 7. V 1900 numbrites
- Schiele, Wolfgang Friedrich 1899–1900. Kuus kirja ajalehes *Düna Zeitung* (6. XII 1899– 9. XI 1900) — ilmunud ajalehe 19./31. I–13./26. II 1900 numbrites
- Schiele, Wolfgang 1901. *Mit den Deutschen im Buren-Kriege*. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen)
- Schiele, Wolfgang 1902. *Sakslaste seltsis Buuri sõjas*. Tallinn: G. Pihlaka raamatukauplus
- Scholtz, Willem Leopold von Ranke 1978. *Generaal Christiaan De Wet as veldheer*. Leiden
- Siiraja, Mart 1995. Inglise—Buuri sõda ja eesti ühiskond. Ettekanne Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 10. aprillil 1991. aastal. — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993*. 1995. Tartu, lk 117–133
- Taidla, A. (koost.) 1937. *Buuride vabadusvõitlus 1899–1902. a. Colenso lahing*. Tallinn: Kõrgem Sõjakool
- Tilemann, Hero 1908. *Tagebuchblätter eines Deutschen Arztes aus dem Buren-kriege*. München: Beck

- Wilson, Monica, Leonhard Thompson 1971. *The Oxford History of South Africa*. Volume II: *South Africa 1871–1966*. Oxford: Clarendon Press
- Winqvist, Alan H. 1978. *Scandinavians and South Africa: Their impact on the cultural, social and economic development of pre-1902 South-Africa*. Cape Town—Rotterdam: Balkema
- Vituhnovski, A. L. 1949. *Rossija i Anglo-burskaja vojna*. Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk. Leningrad (käsikiri Vene Riiklikus Raamatukogus Moskvas)

TANEL RÜTMAN (sünd. 1969), lõpetanud 1987. aastal Tallinna 32. keskkooli, aastatel 1987–1995 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo-osakonna üliõpilane, alates 1995. aastast teadur Tartu ülikoolis.

MART SIIROJA (1958–1995), lõpetanud 1976. aastal Tartu 5. Keskkooli, aastatel 1976–1981 õppinud ajalugu Tartu ülikooli ajalooteaduskonnas, aastatel 1986–1989 aspirantuuris Moskva Riikliku Ülikooli juures asuva Aasia ja Aafrika maade Instituudi afrikanistika kateedris, aastatel 1989–1994 Tartu ülikooli Aafrika ajaloo õppejõud, viimane töökoht kirjastuses "Avita". Ajakirjas *Akadeemia* varem ilmunud retsensioon Olaf Klaasseni raamatutele (nr 2, 1993, lk 393–409).

LUULET

Astrid Ivask

Tõlkinud Ain Kaalep

*

Elu tumedalt poolelt
otsa vaatad sa mulle.
Ja hakkab hõljuma lund.

*

Lumes kaskede varjud
ja jänese jäljed.
Maailmatu maailm meie vahel.

Luuletused võetud raamatust *Astrīde Ivaska, Vārdojums: Līču loki*. Rīga: Liesma, 1993.

Tõlkija avaldab tänu lahkele abistajale Agāta Stīpniecele.

*

Pöördun — seal juba oledki
sina, vihma uhetud sügispäev,
kõrge, kirgas, avar ja soe.
Muud mõõtu meil inimestel pole
kui maa ja ta kaugus, taevas ja ta ääred.
Kui oleks, teisiti mõõdaksin sind.
Ent selles elus pead jääma mulle
kirkaks ja soojaks
vihma uhetud sügispäevaks.

*

Miks just sellel tunnil algab
sinu mesilaste sumin?
Sinu männiseinte vahel
algab sumin.

Sinu vahakarva majas
algab sinu kõne sumin,
sellel sügispäikse tunnil
sinu kõne sumin.

Sinu vahamaja lõhnab,
tuleb sinu mesilasi,
kandes sinu huulte mett
väsind tiivul tumedat.

ESIKNÄITUS

Ivarile

On algus Palangas, kus jälgi
on jäänud nastikust ja karust,
kus merepesas päiksemuna,
kus jäiseid nooli vete säras
ja kimmeldavaid pilvi näeb.

On sõnaõigus igal värvil —
üks sumiseb ja teine kriiskab.

Vaid keskel tume vaikus.
Seal sa laulad.

*

Ses avaras hoones nii palju on tube.
Mereäärses hoones, kus eksida kardan.
On hommikutube, mil seinad
on kukeharjast ja pääsusilmast,
ja aknaist näha on ääretu kaugus.

On keskpäevatube. Need tõmbuvad kokku,
üha liginevad seinad, paksud
kui linnusemüürid, aknaiks vaid praod.

Juba ihkan ma õhtutube.
Seal seinu ehivad piltide read,
päev, looja libisev, paistab sisse
nagu verandaaknaisse kord, kui olin laps.

Ses avaras hoones öötubegi on.
Ent ust, mis nendesse viib, on hoidmas
kinni üks käsi, mida sina ei näe ega tunne.

*

Sest et siinsamas on meri,
suleme ukсед ja
tõmbame akende ette
päevakardinad.

Ikkagi toad on tulvil
mere hõngu.

Sest et merel on täiskuu,
suleme ukсед ja
tõmbame akende ette
tumedad kardinad.

Ikkagi toad on tulvil
mere lõhna.

Sest et meri on tugev,
paneme kinni ukсед,
heidame sängi ja
katame padjaga pea.

Ikkagi sisse ta tuleb,
võtab oma kaissu
ja äiutab.

LUULETAJALE EESTIS

Sina usud valget ristikehina,
mina usun võililli.
Meie luule liblikad
kohtuvad ookeani kohal
üheks hetkeks,
heletades üheks hetkeks
tinast voogu.

VARIATSIOON IVAR IVASKI LUULETUSEST

Käekõrval sinisinine lapsik igavik,
läheme mõlemad Tolmule*.
Veranda ukse avame tasa,
et ei segaks neid, kelle hingus jäi sinna.

Me seisame lävel, kuni
sinisinine lapsik igavik ütleb mulle:
Siin on kõik veel nagu tollal. Ja sina
ei tahtnud uskuda. Vaata, see kõik
on nagu tollal ja jääbki nii.
Sa võid tulla, millal vaid tahad.

Me suleme veranda ukse tasa,
et ei segaks neid, kelle hingus jäi sinna.

*Tolmu talu Rõngus on Ivar Ivaski lapsepõlvkodu.

INTERVJUU ASTRID IVASKIGA

Jüri Talvet

J. T. Õigupoolest on Sinu läti nimi Astrīde Ivaska. Oled üks väheseid välismaalastest luuletajaid (kirjanikke), kes valdab vabalt eesti keelt. Oled jaganud oma elu ja loomingut ühega olulistest selle sajandi teise poole eesti luuletajatest. Oled tõlkinud eesti luulet võõrkeeltesse — seega otse või kaude osalenud eesti kultuuris. Mida on see kokkupuude andnud Sinule ning mida hindad eesti kultuuris ja kirjanduses? Mida näed sarnast ja mida erinevat eesti ja läti luules?

A. I. Kokkupuude eesti kirjandusega on mulle tõesti olnud väga tähtis. Asi on ka selles, et pagulaslätlaste seas puudus see kirjanike põlvkond, kelleks eestlastele olid Under, Aavik, Kangro, Oras ja Aspel. Ivari kaudu tutvusin näiteks Marie Underi luulega. (Eesti keelt ma, tõsi, sel ajal veel ei osanud.) Meil lätlastel oli küll Kārlis Skalbe, kuid ta suri varakult. Kokkupuude eesti kirjanikega rikastas seetõttu oluliselt minu elu.

Eestlastel oli luule vähem emotsionaalne kui lätlastel, märksa vaoshoitum. Kui läti luuletajate enamikul võib leida tugevaid rahvaluulelisi sugemeid, siis eestlastel see peaaegu puudus, erandiks ehk vaid Kalju Lepik. Nooremas läti pagulasluuletajate põlvkonnas kirjutasiid kõik vabavärsis, sellal kui eestlaste seas olid klassikalised riimluulelised vormid tavalised. Näiteks Ivar Grünthal kirjutab ranges värsimõõdus ja riimidega. Mina olen kasutanud oma luules küll vabavärssi, kuid ometi aitas eesti vaimulaad mu luulet tasakaalustada. Muide on mingi alge ka minu suguvõsas, kus on liivi verd. Minu isa nimelt oli Kuramaalt.

Tõsi, ka see luule, mis saabus kodumaalt Lätist, oli tihti riimitud. Kuid seda oli raske lugeda. Erinevustest eesti ja läti luule

vahel veel seda, et eestlastel püsis murdeluule traditsioon paguluses (Raimond Kolk näiteks); lätlastel seda ei olnud. Siiski ei ole eesti luule mind otse mõjutanud, pigem olen üht-teist õppinud soome luulest, Helvi Juvoselt, Paavo Haavikkolt.

Mulle oli väga põnev Aaviku keeleuendus, Lätis midagi sellist polnud. Jānis Edzelīns oli küll meie suur keeleteadlane, kuid sellist tormakat sõnavara uuenemist nagu eesti keeles Lätis ei toimunud. Imetlen Aaviku julgust, kuigi nii radikaalseid uuendusi ma tegelikult ei poolda. Läti keeles just vene ajal toimunud muudatustest on mulle näiteks täiesti vastumeelt palataliseeritud *r*-i likvideerimine. Sõna *jūra* [*r*=palataliseeritud *r*] on moderniseeritud *jūra*'ks, millega on kadunud oluline varjund põlisest läti keelest. Sellest on kahju.

Oled meie vestlustes korduvalt maininud Vizma Belševicat kui võimalikku läti kandidaati Nobeli kirjandusauhinnale. Mida pead tema luule eriliseks vooruseks?

Sügavat emotsionaalsust. Oma rahva kannatuste tundmist. Isikliku elu sündmuste kaudu universaalsuseni jõudmist. Patriootilisust, mis on vaba lihtsustusest. Näiteks raamatus *Ääremärkusi Liivimaa Henriku kroonikale* näitab ta sügavalt rahva kannatust ja valitsevat ebaõiglust. Rahvapärasust, lätipärasust. Pärast ilmumist see raamat keelati. Belševica kodus pandi toime läbiotsimisi, tema käsikirjad konfiskeeriti. Ta on palju kannatanud. Võimalik, et tema poja ootamatul hukkumisel oli poliitiline taust.

Kui Vizma Belševica on kodumaise läti luule tipmine tase, siis läti pagulusluules, nagu mulle näib, on üha esile tõstetud Sinu luulet. Näiteks läti pagulusluule ingliskeelses antoloogias oled Sa aukohal. Missugust oma kogu pead kõige terviklikumaks, n-ö oma luule tipuks? Miks? Missugune on Sinu luulefilosoofia ja kas selles on erinevusi näiteks Ivari vaimsetest põhimõtetest? Kust on tulnud tõukeid Sinu luulesse?

Kus on kõrgperiood minu luules? Ma ei tea. Pärast Ivari surma olen suutnud kirjutada vaid ühe luuletuse. Olen avaldanud neli luulekogu, millele lisaks on ilmunud kaks valikkogu, üks USAs (1987) ja teine Lätis (1993). Arvan, et kõige selgunum on mu luule individuaalsus 1980. aastate keskpaiku. Kuid erinevu-

sed ja muutused ei ole olnud suured. Formalist ei ole ma kunagi olnud, vormieksperimentid ei ole mind köitnud. Selletõttu on mu luule üsna ühtlane vool. Uuenduslikkusest vahest vaid nii palju, et ilmselt olin ma läti luules esimene, kes kirjutas luulet tsüklitena. Nii näiteks moodustavad mu 14 luuletust Soome-tsykli. Baltlased olid muistsetel aegadel põlluharijad, soomeugrilased kütid. Põlluharijate ajamõiste on tsükliline. Nii on alateadvuslik tsüklilisus ka minu luules, nagu rahvaluules, kus ühe ja sama motiivi kordamine teeb luuletuse arenduse tsükliliseks. Mulle on üha tähtis olnud kõige oleva ühendatuse äratundmine eluvoolus, looduses. Eriti lähedane on mulle olnud Soome loodus, mets. Mäed mind ei kõida. Ameerika Ühendriikide loodus ei ole mind mõjutanud. Inimene, kes astub eluvoolu, terveneb. See looduslähedus on ühtlasi lätipärasus. Näiteks prantsuse luule on loodusest õige kaugele jäänud.

Minu jaoks ei ole loodus tähtis niivõrd meelelisusena kui spirituaalsusena. Näiteks troopiline loodus on ülemäära meeleline, et mind kütkestada. Läti metsad olid mulle paraku keelatud. Lõputu puhtus on järvedes. Oluline on usk, et sa ei saa eluvoolust välja langeda, ei saa kaduda, vaid oled päästetud. Seda peaks endale teadvustama. Horatiuse loodus on asjalik, täpne, konkreetne, kuid selles pole veel spirituaalsust. Seevastu on täpsus ja vormipuhtus hingestatusega ideaalselt ühendatud jaapani haikudes — tõsi, olen neid lugenud vaid inglise keeles. Ka läti rahvaluules on muide haikulikku konkreetset ja täpsust. Nagu Ivarit, mõjutas ka mind tugevasti Jorge Guilléni luule — tema *Cántico*'s on puhastatud vaim. (Muide, õppisime koos Ivariga hispaania keele ära just selleks, et lugeda Guilléni. Ivar, tõsi küll, õieti ei õppinudki, ta haaras keeli lausa lennult.)

Mind huvitab see, mis on asjade taga. Mul on vajadus elava looduse järele. Vajan lilli rohkem kui porgandeid.

Ivarit köitsid rohkem puud — muide on ka iirlastel puude pühaduse tunnetamine üldine.

Minu ja Ivari luule erinevustest veel seda, et Ivar oli kunsti- ja kirjandusajaloolane, keel kui niisugune köitis teda vähem. Seevastu mulle on põnev isegi grammatika. Marburgi ülikoolis Saksamaal õppisin lingvistikat.

Ivar oli avaram, liikuvam, temas elas rohkem kütt ja kalur, sellal kui minule muistsete põlluharijate järeltulijana on üha lähedasem olnud mullastuhnimine, olen Ivarist rohkem kinni olnud sõna-seemnetes. Ivari vaim lendas mandrite vahel, tal oli rohkem julgust lendu tõusta. Samas oli ta muide väga privaatne inimene.

Eesti luulet teatavasti väljaspool Eestit kuigi palju ei tunta. Kas läti luulet tuntakse rohkem, kas piisavalt? Mis keeltesse on tõlgitud Sinu luulet? Mis on läti luule tõlkimise ja välismaise publikuni jõudmise probleemid?

Ei, ka läti luulet ei tunta piisavalt. Pagulaste eestvedamisel on ilmunud ingliskeelne läti luule antoloogia (Michiganis), samuti on olemas saksakeelne antoloogia ning suurem valik sisaldub raamatust *Contemporary East European Poetry* (Ann Arbor, 1983). Midagi on ilmunud ajakirjades. Olen neile tegemistele kaasa aidanud.

Minu enda luulet on tõlgitud umbes tosinasse keelde, muidugi on see peaausjalikult ilmunud ajakirjades — näiteks hispaania, itaalia, saksa ja prantsuse keelde, aga isegi iiri keelde. Olen kirjutanud kaks iiri-ainelist luuletust. Iirimaal kasvavad eriti lopsakalt, suurte puhmaste-põõsastena fuksiad. Nende nimi iiri keeles on "jumala pisarad". Fuksiates veretab iirlaste suust vägivaldselt rebitud keel. Need luuletused on iiri keelde tõlgitud.

Baltlaste peamine viga oma luule tutvustamisel maailmale on olnud soov antoloogiatesse koondada kogu oma luule. Luuletajate arvukuse tõttu antoloogiates ei jää neist lugejale keegi meelde. Õigem oleks võtta sellisesse valimikku üksnes 4–8 luuletajat, siis saaks nende individuaalsus ilmned ja muljet jätta. Tean, et see pole lihtne, solvujaid oleks väljajätute seas hulganisti, aga mis teha — nagu on öelnud René Char, *le monde de l'art n'est pas le monde du pardon*, kunstiilm pole andestuse ilm. Õnnestunum on minu arvates leedulaste luule esitus. Neil on kaks ingliskeelset valikut, üks rahvaluulest, teine kunstluulest. Lisaks on noorema põlve välisleedulane Jonas Zdanys tõlkinud ja välja andnud nelja kodumaise leedu luuletaja — kolme mehe ja ühe naise — ingliskeelse valimiku.

Minu arvates oleksid parimad balti luule tõlkijad just noored, paguluses üles kasvanud välisbaltlased — need, kes tegelikult oskavad inglise (või mõnd muud) keelt paremini kui oma esivanemate keelt. Tähtis on ju eeskätt tulemus. Tõlkija peab eelkõige väga hästi tundma keelt, millesse ta tõlgib. Selles ongi olnud teine raskus. Vanema pagulaspõlvkonna seas valitses vastupidine arvamus, et tähtis on just emakeele hea tundmine. Nemad polnud piisavalt omandanud võõrkeelt, seetõttu olid ka nende tõlked puised ja kohmakad. Ma ise pole tahtnud olla tõlkija ega ole ka kuigi palju tõlkinud. Kahjuks on noortele tõlkijatele osaks saanud üsna ägedat kriitikat vanema põlvkonna poolt, ka näiteks Zdanysi on kritiseeritud.

Veel üks probleem on valik. Hea valik eeldab väga head maitset, väga head kriitikat. Kriitik oli aga paguluses raske olla. Kui kedagi pagulaskirjanikest ei arvustatud kiitvalt, siis tõusis kohe pahameelelaine: meid on ju nii vähe, meid tuleb hoida, meid ei tohigi kritiseerida! Seetõttu arvustasin ise näiteks Ivari juhitud ajakirjas *World Literature Today* peamiselt Lätis ilmunud luulet. Teie Orase tasemel kriitik oli meil Jānis Rudzītis, kuid ta suri 1960. aastate lõpus, pealegi läks ta lõpupoole kirjandusest poliitikasse üle. Läti kirjandusel tervikuna pole olnud piisavalt head kriitikat.

Oled Ivari kõrval elades kokku puutunud paljude maailmakirjanduse suurkujudega. Kes on Sulle inimestena, isiksustena kõige sügavamalt muljet avaldanud?

Kõige lähemalt olen tundnud hispaanlast Jorge Guilléni ja leedulast Henrikas Radauskast — nemad on minu jaoks ka isiksustena olnud suurimad. Meeldivad muljed on kreeklasest Odisseas Elitiseist, siis ameeriklannast Elizabeth Bishopist — keda ma üldse USA uuema aja luuletajatest kõige enam hindan.

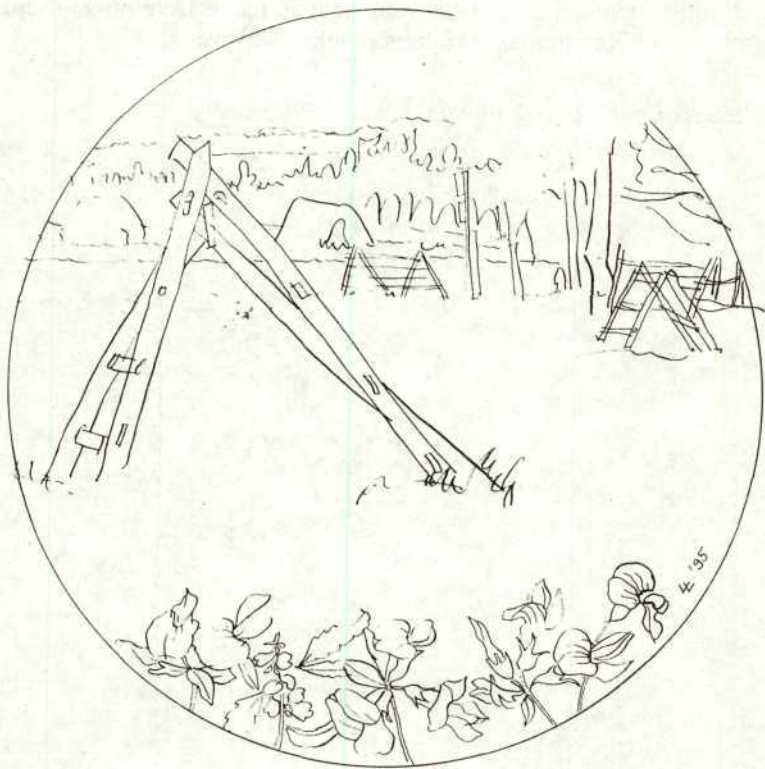
Kuidas on läinud Sinu kultuuriline ja luuleline aklimatiseerumine Iirimaal?

Mind on siin hästi vastu võetud. Olen Iiri Kirjanike Liidu liige, samuti võtan osa Corki luuletajate rühma üritustest.

Lõpetuseks palun Sind vastata küsimusele, mis mulle endale mu hiljutisel USAs käigul esitati: mis on Sinu jaoks luule mõte tänapäeval?

Ma ei tea. Arvan, et luule ei muuda midagi. Kuid luule on tähtis mingile väiksemale osale inimestest. Vaimumaailmas küll on luule olemuslik. Aga kas vaim suudab reaalsusele otsest mõju avaldada? Kui suudaks, küllap ei oleks siis Bosniat.

*Rongis Corki ja Dublini vahel,
22. augustil 1995. a*

LIIA LÜDIG-ALGVERE

MODERNSUS — LÕPETAMATA PROJEKT

Jürgen Habermas

Tõlkinud Andres Kärssin

Järgnev tekst oli kõne aluseks, mille ma pidasin Adorno-auhinna saamisel Frankfurdis Pauli kirikus 11. septembril 1980.

Peale maalikunstnike ja filmitegijate lubatakse nüüd Veneetsia biennaalile ka arhitekte. Selle esimese arhitektuuribiennaali vastukajaks jäi pettumus. Eksponeerijad Veneetsias moodustavad suunda vahetanud avangardi. Lähtudes motost "Mineviku tänapäev", ohverdasid nad modernsuse traditsiooni, mis teeb ruumi uuele historismile: "Sellest, et kogu modernsus on jõudu ammutanud vastuolust minevikuga, et Frank Lloyd Wright poleks mõeldav olnud ilma Jaapanita, samamoodi nagu Le Corbusier ilma antiigi ja Vahemere-äärse ehituskunstita, Mies van der Rohe ilma Schinkeli ning Behrensita, minnakse vaikides mööda." Selle kommentaariga põhjendab *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'i kriitik¹ oma teesi, millel on suuremgi aegadiagnoosiv tähendus: "Postmodernsus esineb kindlalt modernsuse vastasena."

See lause kehtib afektiivse voolu puhul, mis on tunginud kõigi intellektuaalsete sfääride pooridesse ning muutnud aktuaalseks järelvalgustuse [*Nachaufklärung*], postmodernsuse, järelejälöö jne

Die Moderne — ein unvollendetes Projekt. — J. Habermas, *Kleine politische Schriften I-IV*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 1981, S. 444-464.

©Suhrkamp Verlag 1981.

Avaldatakse autori ja kirjastuse loal.

¹W. Pehnt, Die Postmoderne als Lunapark. — *FAZ*. 18. 8. 1980, lk 17.

teooriad, lühidalt öeldes uue konservatismi. Sellele kontrastiks on Adorno ja tema looming.

Adorno on end modernsuse vaimule nii tingimusteta allutanud, et juba proovides eristada autentset modernsust tavalisest modernismist haistis ta neid afekte, mis annavad vastuse modernsuse solvangule. Nii ei pruugigi olla päris sobimatu avaldada tänu Adorno-auhinna eest selle küsimuse käsitlemisega, kuidas on lood modernse teadvushoiakuga [*Bewußtseinstellung*] tänapäeval. Kas modernsus on nii *passé*, kui postmodernistid väidavad? Või on valjuhäälselt väljakuulutatud postmodernsus omakorda vaid petukaup? Ons “postmodernsus” loosung, mille alla märkamatult kogunevad need meeolud, mis kultuuriline modernsus on 19. sajandi keskpaigast peale enda vastu äratanud?

VANAD JA UUED

Kes, nagu Adorno, “modernsusel” 1850. a paiku alata laseb, näeb seda Baudelaire'i ning avangardistliku kunsti silmadega. Lubage mul selgitada seda kultuurilise modernsuse mõistet lühiülevaate abil pikast, Hans Robert Jaussi poolt valgustatud eelloost². Sõna “modernsus” kasutati esmakordselt 5. aastasaja lõpul, et eristada äsja ametlikuks saanud kristlikku kaasaega paganlik-roomalikust minevikust. Muutuvate tähendustega on “modernsus” ikka jälle väljendanud sellise ajastu teadvust, mis seostab ennast antiikse minevikuga, et aduda end kui vanalt uuele ülemineku tulemust. See ei kehti mitte ainult renessansi puhul, millega algas *meie jaoks* uusaeg. “Modernsena” mõisteti end ka Karl Suure ajal, 12. sajandil ja valgustusajastul — seega alati siis, kui Euroopas oli uuenenud suhtumise kaudu antiiki tekkinud mingi teadlikkus uuest ajastust. Sealjuures peeti antiiki [*antiquitas*] kuni kuulsa tülini modernsuse esindajate ning vanade vahel — viimane tähendab klassitsistliku ajamaitse [*Zeitgeschmack*] pooldajaid Prantsusmaal hilisel 17. sajandil — normatiiviks ning järgimisvääreks eeskujuks. Alles koos prantsuse valgustuse täiuseideaalidega, koos moodsast

²Literarische Tradition und gegenwärtiges Bewußtsein der Moderne. — H. R. Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt/M, 1970, lk 11jj.

teadusest inspireeritud ettekujutusega tunnetuse lõputust arengust ning edasilükkumisest ühiskondlikult ja moraalselt parema poole, vabaneb pilk aegamööda mõju kütkest, mida on avaldanud antiikse maailma klassikalised teosed *kunatiste* modernsete vaimule. Lõpuks otsib modernsus, vastandades klassikalisele romantilise, omaenese minevikku idealiseeritud keskajast. 19. sajandi keskel vallandab *see* romantism endast tolle radikaalse teadlikkuse modernsusest, mis vabastab end kõikidest ajaloolistest suhetest, säilitades vaid abstraktse vastasseisu traditsiooniga, ajalooa kui tervikuga.

Modernseks peetakse ainult seda, mis ajavaimu spontaanselt uueneval aktuaalsusel aitab leida objektiivset väljendust. Selliste teoste tunnuseks on uudsus, mis muutub järgmise stiili tulekuga vananenuks ja väärtusetuks. Aga sel ajal, kui *see*, mis on ainult moodne, minevikku ümber asetudes vanamoodsaks muutub, säilitab modernsus salajase suhte klassikalisega. Ikka ja alati on klassikaline *see*, mis kestnud läbi aegade; toda jõudu ei ammuta *see* empaatilises mõttes modernne tunnistus igatahes mitte mõne möödunud ajastu autoriteedist, vaid hoopis eranditult mõnelt möödunud aktuaalsuse autentsuselt. *See* tänase aktuaalsuse muutmise eilse omaks on ühtaegu hävitav ja produktiivne; Jaussi järgi loob modernsus ise endale oma klassikalise — kui loomulikult me vahetevahel räägime klassikalisest modernsusest. Adorno sõdib sellise modernsuse modernismist eristamise vastu, “sest ilma subjektiivse mõttelaadita, mida tekitab uudsus, ei saa ka objektiivne modernsus kristalliseeruda.” (*Ästhetische Theorie*, lk 45.)

ESTEETILISE MODERNSUSE MÖTTELAAD

Esteetilise modernsuse mõttelaad omandab selgemad piirjooned Baudelaire'i, sealhulgas ta E. A. Poe'st mõjutatud kunstiteooria puhul. *See* mõttelaad areneb avangardistlikes vooludes ning tipneb dadaistide *Café Voltaire*'is ja sürrealismis. Teda saab iseloomustada hoiakute abil, mis moodustuvad muutuva ajastuteadvuse [*Zeitbewußtsein*] fookuse ümber. Ajastuteadvus väljendub eelväe ruumilises metafooris, niisiis avangardis, mis kui sõnumitooja tundmatule alale tungib, trotsides äkiliste, šokeerivate kohtumiste riske, ta vallutab veel hõivamata tulevikku, tal tuleb orienteeru-

da, leida suund veel väljamõõtmata maa-alal. Aga orientatsioon ettepoole, määramata, kontingentse tuleviku eelaimus, uue kultus tähendavad tegelikult sellise aktuaalsuse ülistamist, mis alati loob uuest subjektiivselt paigutatud minevikke. Uus ajastuteadvus, mis koos Bergsoniga ka filosoofiasse tungib, ei väljenda ainult mobiilse ühiskonna, kiirenenud ajaloo, ebajärjepideva argipäeva kogemust. Mõõduva, põgusa, efemeerse kõrgelt hindamises, dünamismi võidupeos avaldub igatsus plekitu, peatava oleviku järele. Ennast eitava liikumisena on modernism "igatsus tõelise presentsi järele". See, nagu arvab Octavio Paz, "on parimate modernismikirjanike varjatud teemaks".³

See seletab ka abstraktset opositsiooni ajalooga, mis kaotab sellega liigendatud struktuuri järjepidevust tagava traditsiooni toimumisest [*Überlieferungsgeschehen*]. Üksikud ajastud kaotavad oma näo oleviku heroiseeriva külgetõmbejõu kasuks kõige lähema ning kaugeima suhtes: dekadents tunneb end vahetult ära barbaarsuses, metsikuses, primitiivsuses. Anarhistlik kavatsus ajaloo kokkukuuluvust purustada selgitab esteetilise teadvuse subvertiivset jõudu, mis tõstab mässu traditsiooni normaliseerimistaotluste vastu, mis elab vastuhaku kogemusest kõige normatiivse vastu ja neutraliseerib nii moraalselt head kui praktiliselt kasulikku, kasutab pidevalt saladuse ja skandaali dialektikat, ise lummatud koledustest, mis lähtuvad profaniseerimisaktist — ja samaaegselt ise põgenedes nende triviaalsete tulemuste eest. Nii on Adorno järgi "purustuse märgid modernsuse ehtsusepitsatiks; mille abil ta meeleheitlikult eitab alati sellesama ühtsust; plahvatusohtlikkus on üheks ta invariantidest. Antitraditsionalistlik energia muutub kugistavaks pööriseks. Selles mõttes on modernsus iseenese vastu pööratud müüt; selle ajatus saab ajalist kontinuiteeti purustavaks silmapilguks". (*Ästhetische Theorie*, lk 41.)

Kahtlemata pole ajastuteadvus, mis väljendub avangardistlikus kunstis, lihtsalt antihistoristlik: ta on suunatud ainult eeskujudel imitatsioonist ammutatud ajalooarusaama vale normatiivsuse vastu, mille jälgi pole kõrvaldatud isegi Gadameri filosoofilises hermeneutikas. Ta kasutab ajalooliselt kättesaadavaks muudetud, objektiveeritud minevikke, ent mässab samaaegselt mõõdupuude

³Essays. 2. kd, lk 159.

neutraliseerimise vastu, milles on süüdi historism, sulgedes ajaloo muuseumi. Sellest vaimust konstrueerib Walter Benjamin *post-historistlikult* modernsuse suhte ajalooa. Ta meenutab Prantsuse revolutsiooni enesemõistmist: "Ta käitub väljakutsuvalt mineviku Rooma suhtes, nagu seda teeb mood varemkantud rõivastega. Moe jaoks on oluline haistmismeel alatiseks liikumiseks möödunud aegade tihnikus." Ja nagu Robespierre'i jaoks oli antiikne Rooma olevikuga täidetud minevik, nii peab ajaloolane mõistma konstellatsiooni, "mis määrab tema enese ajastu suhte mingi kindla varasemaga". Ta põhjendab nii "kaasaja [*Gegenwart*] kui 'nüüd-aja [*Jetztzeit*]' mõistet, millesse on lükitud messianistlikke kilde". (*Ges. Schr.* I.2. kd, lk 701jj.)

See esteetilise modernsuse mõttelaad on vahepeal vananenud. Teda on küll veel kuuekümnendatel aastatel korra retsiteeritud. Seitsmekümnendad aastad kukil, peame siiski endale tunnista-ma, et tänapäeval leiab modernism vaevalt vastukaja. Tookord tões Octavio Paz, üks modernsuse pooldajaid, melanhoolset: "1967. aasta avangard kordab 1917. a omade tegusid ja žeste. Me elame üle modernse kunsti idee lõppu."⁴ Peter Bürgeri uuringute põhjal oleme vahepeal hakanud rääkima postavangardistlikust kunstist, mis sürrealistliku mässu läbikukkumist enam ei varja. Ent mida tähendab see läbikukkumine? Kas ta annab märku hüvastijätust modernsusega? Ons postavangard juba üleminek postmodernsusele?

Tõepoolest, nii mõistab seda Daniel Bell, tuntud ühiskonna-teoreetik, säravaim ameerika neokonservatiivide hulgast. Oma huvitavas raamatus⁵ arendab Bell teesi, et kriisinähud arenenud Lääne ühiskondades võivad saada alguse lõhest kultuuri ja ühis-konna vahel, lõhest kultuurilise modernsuse ning majanduslik-administratiivse süsteemi nõuete vahel. Avangardistlik kunst tungib sisse igapäevaelu väärtusorientatsiooni ning nakatab elu-ilma [*Lebenswelt*] modernismi mõttelaadiga. Too on suur meelita-ja, mis paneb valitsema piiritu eneseteostuse printsipi, nõudmise autentse enesekogemuse järele, üleärritatud tundelisuse subjek-tivismi ning vabastab sellega hedonistlikud motiivid, mida on

⁴*Essays.* 2. kd, lk 329.

⁵*The Cultural Contradictions of Capitalism.* New York, 1976.

võimatu ühendada tööelu distsipliiniga ja üleüldse eesmärgipärase [Zweckrational] eluviisi moraalsete alustega. Nii paneb Bell, umbes nagu siinmail Arnold Gehlen, "adversary culture'le", niisii ühele kultuurile süüks protestantliku eetika lagundamist, mis tegi rahutuks Max Weberi. See on kultuur, mille modernism on täis vaenulikkust majanduse ning juhtorganite ratsionaliseeritud argipäeva konventsioonide ja vooruste vastu.

Teisest küljest peaks sellest tõlgendusest lähtudes modernsuse impulss täiesti ammandatud olema ning avangard läbi: ikka veel laia levikuga, aga ise enam midagi loomata. Sellega kerkib neokonservatismi ette küsimus, kuidas panna kehtima norme, mis piiraksid ohjeldamatust, taaslooksid distsipliini ning tööeetikat, vastandaksid individuaalsete võimete konkurentsi voorustele sotsiaaliikliku nivelleerimise. Ainsaks lahenduseks peab Bell religioosset uuenemist, igal juhul ühendust loomulike, loomupäraste traditsioonidega, mis on kriitika suhtes immuunsed, võimaldavad selgepiirilisi identiteete ning loovad üksikisikule turvalise eksistentsi.

KULTUURILINE MODERNSUS JA ÜHISKONDLIK MODERNISEERUMINE

Autoriteetset seisundit nõudvaid usulisi jõude ei saa muidugi laest võtta. Seepärast tuleneb niisugustest analüüsides ainus tegevussuunda määrav postulaat, mis on meilgi oma koolkonna loonud: vaimsed ja poliitilised vastuolud kultuurilise modernsuse intellektuaalsete kandjatega. Tsiteerin üht uue stiili terast järgijat — selle stiiliga mõjutasid 1970. aastate neokonservatiivid intellektuaalset näitelava: "Vastuolu omandab vormi kõike, mida võib mõista opositsiooni mentaalse väljendusena, nii karakteriseerida, et tema tagajärgi võib seostada seda või teist laadi ekstremismiga: nii näiteks ühendatakse modernsust nihilismiga, heaoluprogramme röövimisega, riiklikku vahelesegamist totalitarismiga, relvastuskulude kriitikat ning selle pooldamist kommunismiga, seostatakse feminismi, võitlust homoseksualistide õiguste eest ühelt poolt, perekonna hävitamist teiselt poolt, üleüldse vasakpoolseid terrorismi, antisemitismi või isegi fašismiga." Selle märkusega

peab Peter Steinfels⁶ silmas ainult Ameerikat, kuid samasuguseid paralleele on käepärast ka mujal. Seejuures pole siinmail valgustusvastaste intellektuaalide poolt tulev isiklik ja kibestunud sõim haritlaste aadressil seletatav mitte niivõrd psühholoogiliselt, kui uuskonservatiivsete õpetuste analüütilise nõrkusega.

Nimelt paneb neokonservatism majanduse ja ühiskonna rohkem või vähem eduka kapitalistliku moderniseerimisega kaasnevad ebamugavad tagajärjed süüks kultuurilisele modernsusele. Kuna ta ajab tasapisi sassi seosed soovitud ühikondlike moderniseerimisprotsesside ning cato'likult kahetsetava motivatsiooni-kriisi vahel; kuna ta ei ava muutunud töösse suhtumise, tarbimis-harjumuste, nõudlustaseme ja vaba aja suundumuste ühiskonnastruktuurilisi põhjusi, võib ta seostada selle, mis nüüd paistab he-donismina, valmisoleku puudumisena identifikatsiooniks ja tagajärgedeks, nartsismina, taganemisena staatuse- ja tulemustekon-kurents, vahetult kultuuriga, mis sekkub neisse protsessidesse enamasti siiski ainult vahendamise teel. Analüüsimate põhjus-te kohale peavad siis asuma need intellektuaalid, kes tunnevad ikka veel kohustusi modernsusprojekti suhtes. Igal juhul näeb Daniel Bell veel ühte seost kodanlike väärtuste erosiooni ning masstootmisele suunatud ühiskonna tarbijalikkuse vahel. Siiski pole temagi omaenese argumendist eriti vaimustatud ning vaat-leb uue vabameelsuse algusena eelkõige selle elustiili levimist, mis tekkis esmalt kunstiboheemlaste elitaarsetes vastukultuuri-des. Sellega varieerib ta küll vaid üht arusaamatust, mille ohvriks oli juba avangard ise — justkui oleks kunsti missiooniks lunas-tada ta kaudselt antud õnnelubadused vastupildiks [*Gegenbild*] stiliseeritud kunstnikeuksistentsi sotsialiseerimisele.

Esteetilise modernsuse tekkeajale tagasi vaadates märgib Bell: "Olles majandusküsimustes radikaalne, muutus kodanlus konser-vatiivseks moraal- ja maitseküsimustes" (lk 17). Kui see peab paika, siis võib neokonservatismi käsitada tagasipöördumisena kodanliku vaimulaadi usaldusväärse *pattern*'i juurde. Kuid see oleks liiga lihtne. Sest meeles seisund, millele neokonservatism võib *täna* toetuda, ei tulene küll mitte ebamugavusest, mida loo-vad piiramatult suure, muuseumidest ellu väljamurdva kultuuri

⁶*The Neokonservatives*, 1979, lk 65.

antinomistlikud tulemused. See ebamugavus pole esile kutsunud modernistlike intellektuaalide poolt, vaid juurdub sügavamal asetsevates reaktsioonides ühiskondlikule moderniseerimisele, mis sekkub majandusliku kasvu ning riikliku organiseerimise imperatiivi survel üha enam väljaarenenud eluvormide ökoloogiasse, ajalooliste eluilmade kommunikatiivsesse sisestruktuuri. Nii väljendavad uuspopulistlikud protestid teravalt levinud hirmu urbanistliku ja loodusliku keskkonna ning inimliku kooselu vormide lõhkumise ees. Mitmedki põhjused ebamugavuseks ja protestiks tekivad kõikjal seal, kus ühekülgne, administratiivse ja ökonoomse ratsionaalsuse mõõdupuude järgi väljakujundatud moderniseerimine tungib sisse eluvaldkondadesse, mis on keskendatud kultuuriliste traditsioonide, sotsiaalse integratsiooni ja kasvatus ülesannete ümber ning seetõttu sõltuvad teisest mõõdukust, nimelt kommunikatiivse ratsionaalsuse omast. Aga just neilt ühiskonnaprotsessidelt tõmbavad uuskonservatiivsed õpetused tähelepanu eemale: nad projitseerivad põhjusi, mida nad päevavalgele ei too, põikpäiselt mässumeelse kultuuri ning tolle esindajate tasandile.

Siiski esitab kultuuriline modernsus ka omaenese apooriaid. Neile viitavad intellektuaalsed positsioonid, mis siis kas kuulutavad järelmodernsust [*Nachmoderne*], soovivad tagasipöördumist eelmodernsuse [*Vormoderne*] juurde või tunnistavad modernsuse radikaalselt kõlbmatuks. Ka sõltumatult *ühiskondlikust* moderniseerimisest tulenevatest probleemidest, ka kultuurilise arengu *seestvaates* on põhjust kahtluseks ja lootusetuseks modernsusprojekti pärast.

VALGUSTUSE PROJEKT

Modernsuse idee on tihedalt seotud euroopa kunsti arenguga: aga see, mida ma nimetasin modernsuse projektiks, tuleb vaatevälja alles siis, kui loobume senisest keskendumisest kunstile. Max Weber iseloomustas kultuurilist modernsust religioossetes ja metafüüsilistes maailmapiltides väljendunud substantsiaalse mõistuse jagunemisenä kolmeks aspektiks, mis on omavahel seotud veel vaid formaalselt (argumentatiivse põhjendusviisi abil). Maailmapiltide lagunedes ja traditsiooniliste probleemide lõhenedes tõe,

normatiivse õigsuse, autentsuse või ilu spetsiifilisteks seisukohtadeks, kui saab tegelda *nii* tunnetus-, õigus- *kui* maitseküsimustega, hakatakse uusajal lahus hoidma teaduse, moraali ja kunsti väärtussfääre. Vastavates kultuurilistes tegutsemissüsteemides institutsionaliseeritakse teaduslikud diskursused, moraali- ja õigusteoreetilised uuringud, kunstiloome ja kunstikriitika asjatundjate eraasjadena. Kultuuritraditsiooni professionaliseeritud töötlemine mingist ühest abstraktsest kehtivusaspektist vaadelduna võimaldab esile tulla kognitiiv-instrumentaalse, moraalilis-praktilise ja esteetilis-ekspressiivse teadmistekompleksi autonoomial. Sellest hetkest peale eksisteerib ka teaduste, moraali- ja õigusteooria ning kunsti *sisemine* ajalugu — loomulikult pole need lineaarsed arengud, kuid siiski teatud õppimisprotsessid. See on asja üks külg.

Teiselt poolt suureneb vahe ekspertkultuuride ning laiema publiku vahel. See, mis kultuurile spetsialistliku töötlemise ning refleksiooni abil lisandub, ei muutu *ilma pikemata* kättesaadavaks igapäevapraktikas. Kultuuri ratsionaliseerumine ähvardab pigem veelgi *vaesemaks muuta* oma traditsioonisult väärtuse kaotanud eluilm. Modernsusprojekt, mille valgustusfilosoofid 18. sajandil formuleerisid, tähendab nüüd seda, et arendatakse objektiveerivaid teadusi, moraali ja õiguse universalistlikke põhiluseid ning autonoomset kunsti nende kunatises isemeelsuses, kuid samal ajal vabastatakse kognitiivsed potentsiaalid, mis nii viisi kogunevad, nende esoteerilistest kõrgvormidest ning neid kasutatakse praktikas, see tähendab elutingimuste mõistlikus kujundamises. Condorcet' tüüpi valgustajad lootsid liialdatult, et kunstid ja teadused võiksid peale loodusjõudude kontrolli edendada ka maailma- ja enesemõistmist, moraali arengut, ühiskondlike institutsioonide õiglust, isegi inimese õnne.

Sellest optimismist pole 20. sajandil palju järel. Kuid probleem on alles jäänud ja nii nagu varemgi ollakse erinevatel arvamustel selles, kas pidada kinni valgustuse intentsioonidest, kui murtud need ka poleks, või lasta modernsuse projektil oma teed minna, näiteks pidades selle kognitiivset potentsiaali nii piiratuks — kui küsimus pole tehnika arengus, majanduskasvus või ratsionaalses valitsemises —, et sära kaotanud traditsioonile toetuv elupraktika temast puutumata jääb.

Isegi nende filosoofide hulgas, kes moodustavad tänapäeval midagi sellist nagu *valgustuse järelvägi*, on modernsuse projekt talle omaselt killustunud. Nad usaldavad alati vaid üht neist aspektidest, milleks mõistus on eristunud. Popper — ma pean silmas avatud ühiskonna teoreetikut, kes veel ei ole uuskonservatiividel ennast endi hulka arvata lasknud — hoiab kinni teadusliku kriitika valgustuslikust, poliitilises sfääris mõjuvust jõust; selle hinnaks on ta moraalne skeptitsism ja ulatuslik ükskõiksus esteetilise suhtes. Paul Lorenzen arvestab kunstikeele metoodilise ülesehituse elureformiva mõjuga, kus pääseb maksvusele praktiline mõistus; seejuures kanaliseerib ta teadused moraaliga analoogiliste, praktiliste õigustuste kitsastele radadele ja jätab hooletusse esteetilise. Adorno juures aga on empaatiline mõistusetootlus tagasi tõmbunud esoteerilise kunstiteose kaeblevasse žesti, samal ajal kui moraal pole enam põhjendatav, ja filosoofiale jääb üle ainult ülesanne juhtida kaudses kõnes tähelepanu kunsti sissemässitud kriitilisele sisule.

Teaduse, morali ja kunsti eristamine, millega Max Weber määratleb lääne kultuuri ratsionalismi, tähendab *samaaegselt* spetsialiseeritult toimivate sektorite iseseisvumist ja nende eraldumist traditsioonivoolust, mis jätkab loomupärast kulgemist igapäevapraktika hermeneutikas. See eraldumine on probleem, mis tuleneb eristatud väärtussfääride autonoomiast; ta on esile kutsunud ka edutuid katseid ekspertkultuure “ületada”. Seda on kõige paremini näha kunsti puhul.

KANT JA ESTEETILISUSE ISEMEELSUS

Modernse kunsti arengus saab jämedalt lihtsustades välja tuua progresseeruva autonamiseerimise liini. Kõigepealt kujunes renessansis see teemavaldkond, mis mahtus ainult ilusa kategooriate alla. 18. sajandi jooksul institutsionaliseeriti kirjandus, kujutav kunst ja muusika kui tegevusvaldkonnad, mis eraldusid sakraalsest ja õukondlikust elust. Lõpuks tekkis 19. sajandi keskpaigas estetistlik arusaam kunstist, mis mõjutab kunstnikku oma töid juba *l'art pour l'art*-vaimus produtseerima. Sellega võib esteetilise isemeelsus [*Eigensinn*] muutuda eesmärgiks omaette.

Selle protsessi esimeses faasis kerkivad esile niisiis uue, teaduse ja moraali kompleksist eristuva valdkonna kognitiivsed struktuurid. Hiljem saab filosoofilise esteetika asjaks neid struktuure selgitada. Kant nägi kõvasti vaeva esteetilise ainevaldkonna omapära selgitamiseks. Ta lähtub maitseotsustuse analüüsist, mis on küll suunatud subjektiivsele, kujutlusvõime vabale mängule, kuid siiski ei manifesteeri erilisi eelistusi, vaid loodab intersubjektiivsele nõusolekule.

Kuigi esteetilised objektid [*Gegenstände*] ei kuulu ei nende nähtuste sfääri, mida saab ära tunda arukategoriate abil, ega ka vaba tegutsemise sfääri, mis allub praktilise mõistuse seadustele, on kunstilooming (ja loodusilu) *objektiivsele hinnangule* [*Beurteilung*] ligipääsetav. Tõekehtimise ja kohustuse [*Sollen*] sfääri kõrval kujundab ilus uue kehtimisvaldkonna, mis põhjendab *kunsti ja kunstikriitika seose*. “Niisiis räägitakse ilust, nagu oleks ta asjade [*Ding*] omadus” (*Kritik der Urteilskraft* § 7).

Loomulikult puutub ilu vaid *kujutlusse* asjast, nii nagu ka maitseotsustus tugineb asja kujutlemise suhtele lõbu või meelepaha [*Lust oder Unlust*] tundesse. Ainult *näivuse keskkonnas* saab tajuda objekti esteetilisena; ainult fiktiivsena saab afitseerida ta meelelisust nii, et õnnestub kujutada seda, mis varjab end objektiveeriva mõtlemise ja moraalse otsustamise mõistelisuse eest. Hingeseisundit, mis kutsutakse esile esteetilisuse poolt liikuma pandud kujutlusjõudude mängu abil, iseloomustab Kant seejuures kui *huvitut* heameelt [*Wohlgefallen*]. *Teose* kvaliteet on määratud niisiis sõltumatult ta praktilistest seostest eluga.

Sel ajal kui nimetatud klassikalise esteetika põhimõisted — maitse ja kriitika, ilus näivus, huvitus ja teose transtsendents — on iseäranis esteetilisuse ning teiste väärtussfääride ja elupraktika piiritlemise teenistuses, sisaldab *geeniuse* mõiste, mis on kunstiteose loomise eelduseks, positiivseid määratlusi. Kant nimetab geniuseks “subjekti loodusande järgimisväärt originaalsust oma tunnetusvõime vabas kasutamises” (*Kritik der Urteilskraft* § 49). Kui me vabastame geniuse mõiste tema romantilisest algupäras, võime vabalt mugandades öelda: andekas kunstnik on võimeline autentselt väljendama neid kogemusi, mida ta saab kontsentreeritud tegelemises detsentreeritud, tunnetuse ja tegutsemise mõjudest vabaks saanud subjektiivsusega.

See esteetilisuse isemeelsus, niisiis detsentreeritud, ennast ise kogeva subjektiivsuse objektiivseks saamine, igapäeva aja- ja ruumistruktuuridest eemaldumine, tajumise ning eesmärgipärase tegutsemise konventsioonide lõhkumine, paljastamise ja šoki dialektika, saaks koos modernismižestiga esile astuda modernsusteadvusena alles siis, kui on täidetud kaks järgmist nõudmist. Üheks on turust sõltuva kunstitoodangu ja kriitika kaudu vahendatud, eesmärgivaba kunstinaudingi institutsionaliseerimine; teiseks on kunstnike, ka kriitikute — kes ei näe ennast publiku advokaatidena, vaid hoopis interpreetidena, kes ise kuuluvad kunstiproduktiooni juurde — estetistlik enesemõistmine. Seejärel võib maalikunsti ja kirjanduses alata liikumine, mida on mõnede arvates ennetanud juba Baudelaire'i kunstikriitikad: värvid, jooned, häälikud, liigutused ei teeni enam esmajoones kujutamist [*Darstellung*]; kujutamisevahendid ja tootmistehnikad pürgivad ise esteetiliseks objektiks. Ja Adorno saab oma *Esteetilisest teooriat* alustada lausega: "Endastmõistetavuseks sai, et miski, mis käib kunsti kohta, pole endastmõistetav ei iseendast ega ka suhtes tervikuga, isegi mitte kunsti eksisteerimisõigus."

KULTUURI VALE ÜLETAMINE

Igatahes poleks sürrealism kunsti eksistentsiõigust kahtluse alla seadnud, kui just nimelt modernne kunst õnnelubadust endaga kaasa ei toonuks, mis puudutab ta "suhet tervikuga". Veel Schilleri juures on lubadusel, mille esteetiline kaemus küll annab, aga ei lunasta, üle kunsti ulatava [*hinausweisen*] utopia eksplitsiitne kuju. See esteetilise utopia liin ulatub Marcuse ideoloogiakriitilise kurtmiseni kultuuri jaatava iseloomu üle. Kuid juba Baudelaire'i juures, kes kordab *promesse de bonheur*'i, on leppimise utopia pöördunud sotsiaalse maailma leppimatuse kriitiliseks tagasipeegelduseks. See teadvustub üha valusamalt, sedamööda kuidas kunst elust kaugeneb ning täiusliku autonoomia puutumatusse tõmbub. See valu peegeldub väljatõugatu piiritus *ennui*'s, kes samastab end Pariisi kaltsukogujaiga.

Sellistele tundeteedele koguneb plahvatusohtlik energia, mis lõpuks vabaneb vastuhakus, vägivaldses katses lõhata kunsti ainult näivalt autarkne sfäär ja saavutada leppimine selle ohv-

ri abil. Adorno näeb väga täpselt, miks sürrealistlik programm "kunstist loobub, suutmata teda siiski maha raputada" (*Ästhetische Theorie*, lk 52). Kõiki katseid tasandada lõhet kunsti ja elu, fiktsiooni ja praktika, näilisuse ja tõelisuse vahel; kõrvaldada erinevust artefakti ja tarbeeseme vahel, produtseeritu ja eestleitu vahel, kujundamise ja spontaanse liigutuse vahel; katseid kuulutada kõik kunstiks ja igäuks kunstnikuks; kõik mõõdukud kaasata, võrdsustada esteetilised otsustused subjektiivse elamise väljendusega — neid vahepeal hästi analüüsitud ettevõtmisi vaadeldakse tänapäeval mõttetute katsetena, mis valgustavad vastu tahtmist nii pimestavalt just neid kunstistruktuure, mida tahtsid vigastada: näivuse valdkonda, teose transtsendentsust, kunstilise loomingu kontsentreeritud ja plaanipäraselt iseloomu ning ka maitseotsustuste kognitiivset staatust.⁷ Radikaalne katse kunsti ületada legaliseerib ironilisel kombel need kategooriad, millega klassikaline esteetika oli oma teemavaldkonna piiritlenud; muidugi on need kategooriad seejuures ka ise muutunud.

Sürrealistliku mässu ebaõnnestumine märgistab vale ületamise [*Aufhebung*] kahekordset eksimust. Esiteks: kui lõhkuda oma seaduste järgi arenenud kultuurilise sfääri anumad, voolab sisu laiali; ülevustatud [*entsublimiert*] mõttest ja struktuuritustatud vormist ei jää midagi järele, vabastavat mõju ei tule. Teine eksitus on tähelepanuväärsem. Kommunikatiivses igapäeva-praktikas peavad kognitiivsed tõlgendused, moraalsed ootused, ilmingud ja hinnangud teineteisest läbi tungima. Eluilma mõistmisprotsessid vajavad kultuuripärandit *täies ulatuses*. Seepärast ei saaks ratsionaliseeritud igapäeva vabastada kultuurilise vaesumise jäikusest üleüldse sellega, et üks kultuurivaldkond, siin niisiis kunst, avatakse jõuga ja luuakse ühendus *ühega spetsialiseeritud teadmiskompleksidest*. Sel teel saaks *ühe* ühekülguse ja *ühe* abstraktsiooni parimal juhul asendada *teisega*.

Vale ületamise programmile ja selle ebaõnnestunud praktikale leidub paralleele ka teoreetilise tunnetuse ja moraali vallas. Need pole küll nii selgelt välja kujunenud. Teadused ühest küljest ja moraali- ning õigusteooria teisest küljest on umbes samamoodi iseseisvunud kui kunst. Kuid mõlemad sfäärid on jäänud seotuks

⁷D. Wellershoff, *Die Auflösung des Kunstbegriffs*, Frankfurt 1976.

praktika spetsialiseeritud vormidega: üks teaduslikustatud tehnikaga, teine õiguslikult organiseeritud, oma põhimõtetes moraalsetest õigustusest lähtuva haldamispraktikaga. Ja siiski on institutsionaliseeritud teadus ning õigussüsteemi eraldunud moraalilis-praktiline arutus elupraktikast nii kaugele eemaldunud, et ka siin võib valgustuse programm pöörduda ületamise programmiks.

Alates noorhegellaste päevadest on käibel parool filosoofia ületamisest, alates Marxist on esitatud küsimust teooria ja praktika suhete kohta. Siin on intellektuaalid sidunud ennast loomulikult tööliikumisega. Ainult selle sotsiaalse liikumise ääremaalid leidsid sektilaadsed grupid mänguruumi oma katsetele filosoofia ületamise programmi samamoodi läbi mängida nagu sürrealisti kunsti ületamise meloodiat. Dogmatismi ja moraalise ranguse tulemustes avaldub siin seesama viga mis ondel: asjastunud [*verdinglich*] igapäevapraktikat, mis rajatud kognitiivse sundimatule koosmängule moraalilis-praktilise ja esteetilis-ekspressiivsega, ei saa ravida ühendamisega alati ühe vägivaldselt avatud kultuurivaldkonna külge. Pealegi ei tohiks teadusesse, moraalil ning kunsti kogutud teadmise praktilist avamist ja institutsionaalset täiendavimist segamini ajada nende väärtussfääride eba-argipäevaste esindajate eluviisi koopiaga — subversiivsete jõudude üldistamisega, mida on väljendanud oma olemasoluga Nietzsche, Bakunin ja Baudelaire.

Muidugi võivad terroristlikud aktiviteedid kindlas situatsioonis olla alati seotud ühe kultuurilise aspekti ülepaisutamise, niisii kalduvusega poliitikat estetiseerida, teda moraalise rangusega asendada või mõnele dogmaatilisele õpetusele allutada.

Need raskesti tabatavad seosed ei peaks aga eksiteele viima, et laimata järeleandmatu valgustuse intentsioone kui "terroristliku mõistuse" väärärritist. Kes seob modernsuse projekti individuaalsete terroristide teadvusseisundi ja avaliku ning spektakulaarse tegutsemisega, ei järelda vähem ekslikult kui see, kes seletaks võrreldamatult pidevamat ja ulatuslikumat bürokraatlikku terrorit, mida viiakse ellu sõjaväe- ja salapolitsei keldrites, laagrites ja psühhiaatriaasutustes, modernse riigi (ja tema positivismist õõnestatud seadusliku võimu) *raison d'être*'ina, vaid seetõttu, et see terror kasutab riikliku surveaparaadi vahendeid.

ALTERNATIIVID KULTUURI VALELE ÜLETAMISELE

Ma arvan, et võiksime pigem õppida eksimustest, mis on saanud modernsusprojekti, viltuläinud ületamisprogrammide vigadest, selle asemel et modernsust ja ta projekti ennast lootusetult kadunuks kuulutada. Võib-olla saab kunstiretseptiooni näitel vähemalt *vihjata* ühele väljapääsule kultuurilise modernsuse apooriatest. Alates romantismi loodud kunstikriitikast on olnud vastusuunalisi tendentse, mis avangardistlike voolude esilekerkimisega tugevamini polariseeruvad: ükskord võtab kunstikriitika kunstiteose produktiivse täienduse rolli, teinekord advokaadi rolli laia publiku interpretatsioonivajadusele. Kodanlik kunst on oma adressaatidele suunanud *mõlemad* ootused: kord peaks kunsti nautiv asjaarmastaja eksperdiks kasvatatama, kord tohiks ta käituda harrastajana, kes otsib esteetilisest kogemusest vastust omaenese eluprobleemidele. Võib-olla kaotas see teine, näiliselt süütu retseptiooniviis ainult just seeläbi oma radikaalsuse, et jäi ebamääraselt esimese külge aheldatuks.

Kahtlemata kidub kunstiline produktsioon oma sisult, kui teda ei arendata edasi isemeelsete probleemide spetsialiseeritud töötlemisena, ekspertide eraasjana, hoolimata välistest vajadustest. Seejuures laskuvad kõik (ka kriitik kui erialaselt koolitatud retsipient) töödeldavate probleemide välja sorteerimiseni täpselt ühe abstraktse kehtivusaspekti järgi. See terav piiritlemine, see kontsentratsioon ainult ühele dimensioonile laguneb, niipea kui esteetiline kogemus kaasatakse individuaalsesse elukäiku või inkorporeeritakse kollektiivsesse eluvormi. Asjaarmastajate või pigem igapäevaeksperptide retseptioon saab *teise suuna* kui professionaalide, kunstisisesed arenguid jälgivate kriitikute oma. Albrecht Wellmer juhtis mu tähelepanu sellele, kuidas esteetiline kogemus, mida primaarselt ei paigutata maitseotsustustesse, muudab oma loomust. Niipea kui teda kasutada uurimuslikult mõne eluloolise situatsiooni selgitamiseks, seostada eluprobleemidega, siseneb ta keelemängu, mis ei ole esteetilise kriitika oma. Esteetiline kogemus ei uuenda siis ainult vajaduste interpretatsioone, mille valguses me maailma tajume; samaaegselt sekkub ta kognitiivsesse tõlgendustesse ja normatiivsesse ootustesse ning muudab viisi, kuidas kõik need aspektid üksteisele *viitavad*.

Ühte näidet sellest uurimuslikust, elule orienteeritud jõust, mis võib tuleneda kohtumisest suure maaliga hetkel, kus bio-
graafia kulmineerub, kirjeldab Peter Weiss, lastes oma kangelasel
pärast lootusetut tagasipöördumist Hispaania kodusõjast läbi Pa-
riisi ekselda ning kujutlusvõimes seda kohtumist ennetada, mis
toimub natuke hiljem Louvre'is Géricault' maali ees, mis kujutab
laevaõnnetuse üleelanuid. Retseptisiooniviisi, mida ma silmas
pean, tabab kindla variandi osas veelgi täpsemalt see heroiline
omandamisprotsess, mida kirjeldab sama autor oma *Vastupanu
esteetika* esimeses köites grupi poliitiliselt motiveeritud, õpihi-
muliste noorte tööliste kaudu 1937. aasta Berliinis, kes omanda-
vad õhtugümnaasiumis vahendeid tungimaks ajalukku, sealhulgas
euroopa maalikunsti sotsiaalajalukku. Nad raiuvad selle objek-
tiivse vaimu sitkest kivistisest lahti kilde, mida nad assimileerivad,
toovad sisse enda nii haridustraditsioonist kui ka kehtivast režiim-
mist ühtviisi eemal seisvasse kogemushorizonti ning mida nad siis
niikaua siia ja sinna pööravad, kuni need helendama hakkavad:
"Meie arusaam kultuurist sobis harva kokku sellega, mis kujutab
endast hiiglaslikku kaupade, kuhjatud leiutiste ja selginemiste
reservuaari. Olles ise varanduseta, lähenesime kokkukogutule
esialgu kartlikult, täis aukartust, kuni sai selgeks, et meil tuleb
kõik täita omaenda hinnangutega, et kogumõiste muutuks alles
siis kasutatavaks, kui ta väljendaks midagi meie elutingimuste
nagu ka mõtlemisprotsessi raskuste ja omapärade kohta."⁸

Sellistes näidetes *ekspertkultuuride omandamisest eluilma
vaatevinklist vaadatuna* päästetakse midagi lootusetu sürrealistli-
ku vastuhaku intentsioonist, veel enamgi Brechti ja isegi Benja-
mini eksperimentaalsetest arutlustest ilma aurata kunstiteose ret-
septisiooni kohta. Sama laadi kaalutlusi on võimalik rakendada
teaduse ja moraali sfääris, kui me kahtlustame, et humanitaar-,
sotsiaal- ja käitumisteadused pole mitte mingil juhul tegevuse-
le orienteeritud teadmise struktuurist *täiesti* lahti haagitud ja et
universalistlike eetikate kulmineerumist õigluse küsimustega tu-
leb maksta abstraktsiooniga, mis nõuab kinnitumist algul kõrvale
jäänud hea elu küsimustele.

⁸ *Ästhetik des Widerstandes*, I kd, lk 54.

Modernse kultuuri diferentseeritud tagasihaakimine elujõulise traditsioonist sõltuva, aga tavalise traditsionalismi poolt vaesestatud igapäevapraktika külge õnnestub igatahes alles siis, kui ka ühiskondlikku moderniseerimist saab juhtida *teistele* mittekapitalistlikele rööbastele, kui eluilm saab endast arendada institutsioone, mis piiravad majandusliku ning administratiivse tegutsemissüsteemi enesedünaamikat.

KOLM KONSERVATISMI

Selleks, kui ma ei eksi, pole kuigi häid väljavaateid. Nii on enam-vähem kogu läänemaailmas tekkinud modernismikriitilistele vooludele soodne kliima. Seejuures teenib kainenemine, mis kunsti ja filosoofia vale ületamise programmidest maha jäi, s.t nähtavaks muutunud kultuurilise modernsuse apooriad selle sildi all, konservatiivseid positsioone. Lubage mul noorkonservatiivide antimodernismi lühidalt eristada vanakonservatiivide eelmodernismist ning uuskonservatiivide postmodernismist.

Noorkonservatiivid võtavad omaks esteetilise modernsuse põhikogemuse, detsentreeritud, kõigist tunnetuse ja eesmärgilise tegevuse piirangutest, kõigist töö ja kasulikkuse imperatiividest vabastatud subjektiivsuse — ja murravad selle abil modernsest maailmast välja. Nad põhjendavad oma ületamatut antimodernismi modernistlike hoiakutega. Nad paigutavad kujutlusvõime, enesekogemuse, afektiivsuse spontaansed jõud ümber kaugesse ja arhailisse ning vastandavad manihheistlikult instrumentaalsele mõistusele ainult suveräänsuse, olemise või poeetilise dionüüsilise jõu. Prantsusmaal viib see liin Georges Bataille'st üle Foucault' Derridani. Kõigi kohal hõljub loomulikult 70. aastatel taasäratatud Nietzsche vaim.

Vanakonservatiivid ei lase ennast kultuurilisel modernsusel üleüldse nakatada. Nad järgivad kahtlusega substantsiaalse mõistuse lagunemist, teaduse, moraali ja kunsti eristumist, moodsat maailmamõistmist ning selle ainult veel protseduraalset ratsionaalsust ja soovivad pöörduda tagasi modernsuse *eelsete* positsioonide juurde (milles Max Weber nägi tagasilangemist materiaalsesse ratsionaalsusesse). Kindlalt edukas on eelkõige uus-

aristotellus, mis on ökoloogiliste probleemide kaudu pannud aluse kosmoloogilise eetika uuendamisele. Sel liinil, mis saab alguse Leo Straussist, asuvad näiteks Hans Jonase ja Robert Spaemanni huvitavad tööd.

Uuskonservatiivid suhtuvad modernsuse saavutustesse ehk kõige pooldavamalt. Nad tervitavad moodsa teaduse arengut, kuivõrd see ületab omaenese sfääri, et hoogustada tehnilist arengut, kapitalistlikku juurdekasvu ning ratsionaalset juhtimist. Muidu soovivad nad kultuurilise modernsuse plahvatusohtliku sisu pehmendamise poliitikat. Üks tees kõlab nii, et õigesti mõistetud teadus on niikuinii muutunud eluilmas orienteerumise jaoks tähtsusetuks. Järgmine tees on, et poliitikat tuleb hoida võimalikult kaugel moraalilis-praktiliste õigustuste nõudmistest. Ja kolmas tees on selline, et kunst on täiesti immanentne, vaidlustades ta utoopilise sisu, viidates ta näilisuskarakterile, selleks et esteetilist kogemust privaatsesse kinni kapseldada. Tunnistajateks võiksime tuua varase Wittgensteini, keskmise Carl Schmitti ja hilise Gottfried Benni. Lisaks sellele, et teadus, moraal ja kunst piiratakse tingimusteta autonoomsetesse, eluilmast eraldatud, spetsialistlikult hallatud sfääridesse, ei jää kultuurilisest modernsusest pärast modernsusprojektist loobumist järele mitte midagi. Vabaks jäänud kohale on ette nähtud traditsioonid, mis jäävad nüüd põhjendusnõuetest puutumata; igatahes on raske kujutleda, kuidas need peavad modernses maailmas ilma kultuuriministeeriumi kaitseta toime tulema.

See tüpoloogia on nagu iga lihtsustamine; aga ta ei pruugi tänaste poliitilis-vaimsete vastuolude analüüsi jaoks mitte päris kasutamiskõlbmatu olla. Nagu ma kardan, levivad antimodernismi ideed, lisandiks terake eelmodernismi, roheliste ja alternatiivste gruppide ringkonnas. Seevastu joonistub poliitiliste parteide teadvuse muutuses välja edukas tendentsimuutus, postmodernsuse pooldajate liit eelmodernsusega. Intellektuaalisõim ja uuskonservatism ei näi olevat ühegi partei monopol. Seepärast ongi mul põhjust alles peale selgitavaid märkusi, mida Teie, härra ülemlinnapea Wallmann, oma sissejuhatuses mainisite, tunda tänulikkust liberaalse vaimu vastu, milles Frankfurdi linn mulle selle auhinna annab, mis on seotud Adorno nimega, ühe selle linna poja nimega, kes filosoofi ja kirjanikuna on rohkem kui keegi

teine Saksamaal kujundanud selle pildi intellektuaalist, mis on saanud intellektuaalidele eeskujuks.

JÜRGEN HABERMAS (sünd. 18. juunil 1929 Düsseldorfis), saksa filosoof, "Frankfurdi koolkonna" noorema põlvkonna esindaja, üks 1960. aastate uusvasakpoolse üliõpilasliikumise ideolooge (distantseerus sellest kümnendi lõpul). Oli filosoofiaprofessoriks Heidelbergis (1961–1964) ning filosoofia ja sotsioloogia professoriks Frankfurtis Maini ääres (1964–1971 ja 1982–1994). 1971–1981 oli Starnbergis asuva Teaduslik-tehnilise maailma elamistingimuste uurimise Max-Plancki-Instituudi direktor.

Peamisi teoseid: *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962); *Theorie und Praxis* (1963); *Erkenntnis und Interesse* (1968); *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'* (1968); *Zur Logik der Sozialwissenschaften* (1970); *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie* (1971, koos N. Luhmanniga); *Kultur und Kritik* (1973); *Theorie des kommunikativen Handelns* (Bde. 1–2, 1981); *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln* (1983); *Der philosophische Diskurs der Moderne* (1985); *Die neue Unübersichtlichkeit* (1985); *Nachmetaphysisches Denken* (1988) ja *Die nachholende Revolution* (1990).

Akadeemias on ilmunud ta artikkel "Filosoofia kui kohahoidja ja interpreet" (1994, nr 12, lk 2591–2610).

JÜRGEN HABERMAS JA KRIITILINE ÜHISKONNATEOORIA

John B. Thompson

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Kriitiline ühiskonnateooria tähistab selgesti eristuvat positsiooni tänapäeva filosoofias. See positsioon on osa mõttetraditsioonist, mis on võrsunud Kanti, Hegeli ja Marxi kirjutistest ning hõlmab ka Frankfurdi Sotsiaaluuringute Instituudi panust. Jürgen Habermasi looming arendab algpäraselt edasi paljusid Frankfurdi koolkonna kriitilisi teoreetikuide kõitnud teemasid. Selle edasiarenduse eripära on ilmnenu tema lühikese, ent viljaka kirjääri vältel, mille jooksul Habermas on kirjutanud teemadel, mis ulatuvad klassikalisesest filosoofiast ja üliõpilaspoliitikast sotsiaalse evolutsiooni teooriani. Järgnevatel lehekülgedel püüan seega visandada üht-teist kriitilise ühiskonnateooria temaatikast Habermasi loomingu valikulise eksegeesi kaudu. Muidugi kaasneb sellise lähenemisviisiga see, et teiste autorite kirjutisi, keda tavaliselt kriitilise teooria seisukohtadega seostatakse, vaadeldakse vaid pealiskaudselt. Et Habermas on pealegi avaldanud vaateid hämmastavalt mitmekesistel teemadel ja et iga uue avaldatud tööga arendatakse neid vaateid edasi ja kujundatakse ümber, siis ei

Jürgen Habermas and critical social theory. — J. B. Thompson, *Critical Hermeneutics: A study in the thought of Paul Ricoeur and Jürgen Habermas*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1983, pp. 71–111, 226–230.

© Cambridge University Press 1981.

Avaldatakse autori ja kirjastuse loal.

saa kuidagi väita, nagu esitataks siinkohal kõikehõlmav ja lõplik ülevaade tema tegevusest. Sellest hoolimata ja nende piiravate asjaolude kiuste annab käesolevale peatükile elujõudu usk, et Habermasi kirjutiste valikuline eksegees annab kohase aluse kriitilise ühiskonnateooria teatavate temade analüüsiks.

I. FILOSOFILINE TAUST

Kant, Hegel ja Marx

Kriitilise teooria problemaatika on juurdunud Kanti, Hegeli ja Marxi kirjutistesse. Üks peamisi ülesandeid, mille Kant käsile võttis, oli inimteadmise loomuse ja piiride uurimine. Vastupidi Locke'i ja Hume'i seisukohtadele kinnitas Kant, et selline uurimistöö ei tohi piirduda teadvussisude analüüsiga. Neid sisusid korraldab ja tõlgendab ju juba teadev subjekt; ning seega tuleb epistemoloogiat mõista "kriitikana", s.t katsena valgustada neid vorme ja kategooriaid, mis teevad võimalikuks sellise kognitiivse tegevuse. Kuid Kanti kategooriate poolt võimalikuks tehtud kogemusvalla määrasid ette ära matemaatika ja loodusteaduste ideaalid ning subjekti staatus, mille eneserefleksioon meelelisuse vormid avalikuks muutis, jäi ebaselgeks. Selliseid vastuväiteid järgides paigutas Hegel epistemoloogia ajaloolise enesekujundamisprotsessi konteksti, milles matemaatika ja loodusteadused olid vaid vaheastmed tõe poole liikumisel. Hegeli arvates:

tõde on tervik. See tervik on aga olemuslik loomus, mis saavutab täiuse omaenese arenguprotsessi kaudu. Absoluudi kohta peab ütleva, et see on olemuslikult tulemus, et ainult lõpus on ta see, mis ta on oma tõeluses, ja just selles seisnebki tema loomus, mis on olla tegelik, enesekssaamise, enesearengu subjekt. (Hegel 1967: 81–82.)

Vaimu fenomenoloogias vaatleb Hegel progressiivset teed absoluudini inimkogemuse immanentse kriitika kaudu. Selle kriitika eesmärgiks ei ole mitte ainult võimalikkuse tingimuste avalikustamine, vaid ka illusioonide ja vigade paljastamine; selle liikumapanev jõud on dialektika, "negatiivse ähvardav võim" (Hegel 1967: 93), mis teeb avalikuks vasturääkivused igas üksteisele järgnevas kogemuslaadis. Näiteks tuleb dialektika kaudu ilmsiks, et

meelte abil saadud muljed ei ole algusest peale olemasolev teadmise objekt, sest kindlus meeltes eeldab subjekti, kes saavutab teadlikkuse enesest tunnustuse nimel peetavas võitluses teistega. Kui viimaks saavutatakse eneseteadvuse seisund, jõutakse punktini, kus võib ennast näha vaimu emanatsioonina ja kust on võimalik tabada tõe tervikuna.

Osalt võib Marxi kirjutisi pidada katseks teisendada Hegeli spekulatiivne idealism praktiliseks ja ajalooliseks materialismiks.¹ Seda teisendust vahendab eeldus, et inimesed eristuvad loomadest, kui hakkavad tegelema tootliku tegevusega. Hegel tunnustab seda oletust niivõrd, kuivõrd ta mõistab dialektikat tööprotsessina, kuid Marx kinnitab, et "Hegel tunneb ja tunnistab ainult üht tööliiki, nimelt *abstraktselt vaimset tööd*" (Marx 1982: 104) ja seega ei suuda Hegel hoomata oma põhivajaduste rahuldamiseks kaupu tootvate inimeste konkreetset meelelist tegevust. Lisaks tootmisfenomenile osalevad inimesed ka sigimiskäitises ja toetavad seeläbi liigi kestvust. Tootmistegevuse mõlemat mõõdet iseloomustab teistega ühiskondlike suhete kehtestamine, nii et

niisiis ilmneb elu tootmine — niihästi omaenda elu tootmine töö kaudu kui ka võõra elu tootmine sigitamise kaudu — otsekohe kahekskordse suhtena: ühelt poolt loodusliku ja teiselt poolt ühiskondliku suhtena. (Marx ja Engels 1985: 27–28.)

Marx järeldeb, et materiaalsete tootlike jõudude iga antud arenguetapiga kaasneb mingi kindel etapp ühiskondlike tootmissuhete arengus, ja oletab, et inimühiskondade ajalugu võib mõista nende kahe primaarse teguri muutuvate kombinatsioonide ajaloona. Ajaloolist protsessi viib edasi kujunevate tootlike jõudude ja ülekaalus olevate tootmissuhete vaheliste vasturääkivuste tekkimine ja lahendamine ning need vasturääkivused ilmnevad üksteisele järgnevate klassivõitluse vormidena. Kapitalistlikus ühiskonnas keskendub klassivõitlus kapitalile ja palgatööle, mis vastanduvad teineteisele laiaulatusliku tööstusliku tootmise sfääris. Kuid nende klasside vahelise suhte iseloom jääb varjatuks nii neisse

¹Marxi intellektuaalse võla loomus Hegelile on äärmiselt keerukas teema, ning käesolevas lühikeses kirjutises on asja kõvasti lihtsustatud. Kahe väga erineva panuse kohta käesolevasse debatti vt Marcuse 1955 ja Althusser 1969.

kuuluvate isikute eest kui ka selliseid suhteid oma uurimisobjektiks võtva teaduse viljelejate ees. Järelikult võtab Marx *Kapitalis* ette kapitalistliku tootmisviisi analüüsi poliitilise ökonoomia kriitika abil, mille kategooriad aitavad kaasa tarbijafetišismi tekkele (Marx 1953, eriti I kd, 1. osa). Identifitseerides lisaväärtuse omastamise kapitali akumulatsiooni allikana ja paigutades kapitalismile endeemiliste kriiside algupära akumulatsioonilise kapitali kasutamisse, teostab Marx kriitikat, mille eesmärgiks on suunata proletariaadi revolutsioonilist tegevust.

Ortodoksne marksism ja revisionism

Marxi suunale järgenud aastakümnetel jagunes tema töödest lähtunud liikumine kaheks lepitamatuks leeriks. Ühelt poolt üldistasid "ortodokssed marksistid" ajaloolise materialismi universaalseks maailmavaateks ja pidasid kapitalismi püsijäämist ajutiseks stabiliseerumisnähuks, mis pidi plahvatama majanduskriisides ja relvastatud konfliktides. Teisalt rõhutasid "revisionistid" materialistliku seisukoha evolutsioonilisi aspekte, kinnitades, et proletariaat saab oma majanduslikku ja poliitilist positsiooni parandada ka organiseeritud kapitalismi demokraatlikes raames. Selle kahetise jaotuse mõlemat haru võib tagasi viia mitmeti mõisteta-vate lõikudeni Marxi kirjutistes, kuid veelgi ilmsemaks allikaks osutuvad Engelsi hilisemad teosed. Munde ülesannete seas võttis vananev Engels käsile ulatusliku uurimuse matemaatikast ja loodusteadustest, et veenda end üksikasjaliselt milleski, milles tervikuna ta iial polnud kahelnud, nimelt et:

looduses arvutute muutuste rägastikust murravad läbi samad dialektilised liikumisseadused, mis ajalooski valitsevad sündmuste näiliku juhuslikkust. (Engels 1951: 10–11.)

Engelsi loodusdialektikal on Kautsky ja Plehhanovi mõnede kirjutiste kaudu ilmne järjepidevus nõukogude marksismi ortodokssete tõekspidamistega ning selle suunitlusega kaasnevad deterministlikud mõtted on kõige selgemalt esindatud Buhharini teostes. Buhharin eitab igasugust olemuslikku erinevust loodusteaduste ja ühiskonnateaduste vahel, väites, et mõlemat tüüpi distsipliinid tegelevad sündmuste käiku vääramatu paratamatusega valitsevate seaduste selgitamisega. Ühiskonnateaduste puhul täpsustavad

need seadused eelnevaid põhjusi materiaalse tootmise vallas, ja Buhharin väidab, et kõik pealisehituse nähtused poliitikast ja eetikast keele ja kunstini on "lõplikult mitmeti ära määratud majandusliku struktuuri ja sotsiaalse tehnoloogia taseme poolt". (Buhharin 1969: 196.) Ajaloolist materialismi nõnda positiivseks teaduseks muutes rajavad Buhharin ja teised teed marksismi edasisele integreerimisele bürokraatlikku süsteemi, mille olemasolu kiidetakse heaks kui vältimatu.

Engelsi hilisemates kirjutistes on löike, mis soodustavad samavõrd revisionismi arengut. Oma sissejuhatuses teose *Klassivõitlus Prantsusmaal* 1895. aasta väljaandele möönab Engels, et 1848. aasta revolutsioonilised ootused olid ekslikud. Sest

ajalugu näitas aga, et ka meie eksisime, et meie toliaeagne vaade oli illusioon. Ajalugu läks veelgi kaugemale: ...muutis täielikult ka tingimused, milleles proletariaadil tuleb võidelda. 1848. a kasutatud võitlusviis on tänapäeval igas suhtes iganenud. (Engels 1957: 90.)

Engels teatab, et sotsiaaldemokraatlike parteide kasv on loonud uue relva võitluses sotsialismi eest ja et just see relv andis Teise Internatsionaali praktilisele poliitikale teoreetilise aluse. See tõttu esineb sellest hoolimata, et Kautsky end ise ortodoksseks kuulutab, tema *Erfurdi programmi* mustandis löike, kus ilmselgelt kiidetakse heaks parlamentaarset tegevust. (Vrd Kautsky 1971: 188jj.) Ent just üks Kautsky põhilisi kriitikuid, Eduard Bernstein, oli see, kes sõnastas otseselt revisionistliku lähenemise eeldused ja tagajärjed. Sotsiaalsete muutuste statistikat kaaludes lükkab Bernstein kõrvale kõik katastroofilise kokkuvarisemise teooriad ühes dialektiliste võtetega, mis neid toetavad, pooldades pigem ühiskonna aeglast, kuid järjepidevat arengut demokraatliku sotsialismi suunas. See seisukoht oli olnud Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei (SPD) tegelikuks poliitiliseks kursiks juba aastaid ja Bernstein nõudis vaid, et SPD oleks ka sõnas see, mida ta oli teos, nimelt "demokraatlik, sotsialistlik reformipartei". (Bernstein 1961: 197.) Et SPD oli kindlalt hüljanud oma revolutsioonilised kohustused, pole ime, et ta mobiliseeris oma liikmeid kodumaad kaitsma ja kui ülestõusutund viimaks kätte jõudis, muutus selle mahasurujate käepikenduseks.

Frankfurdi koolkond

Frankfurdi Sotsiaaluuringute Instituut rajati 1923, ajal, mil sotsialistlik liikumine Weimari vabariigis oli selgepiirilisel jagunenud bolševistlikuks Kommunistlikuks Parteiks ja demokraatlikuks Sotsialistlikuks Parteiks.² Selle asemel et joonduda ükskõik kumma järgi neist kildkondadest, pöördusid nn Frankfurdi koolkonna juhtivad teoreetikud tagasi Marxi filosoofia põhialuste juurde ja püüdsid üle vaadata filosoofilist pärandit, millest see võrsunud oli. Erinevalt revisionistidest, kes loobusid dialektikast, püüdsid Frankfurdi teoreetikud taas tabada klassikalise saksa filosoofia kriitilisi ja holistlikke mõõtmeid ning üritasid vahendada "kõike, mis on individuaalne, objektiivse ühiskondliku totaalsuse kaudu"³. Vastandudes ortodoksse marksismi reduktsionistlikele kalduvustele väidavad Frankfurdi autorid, et kultuuriprodukte ei saa kohelda pelgalt majanduse pealiskärgena. Selle asemel peavad need autorid selliseid produkte ühiskondlikus tervikus esinevate vasturääkivuste suhteliselt autonoomseks väljenduseks ning nad tajuvad mõnedes neist väljendustest nii kaasaja sotsiaalset füsiognoomiat kui eksisteerivat korda eitavaid kriitilisi jõude. Erinevalt nii mehhanistlikust kui evolutsioonilisest ühiskondliku muutuse mõistest, rõhutavad Frankfurdi teoreetikud subjektiivsete tingimuste tähtsust revolutsioonilistes ümberkorraldustes. Sotsialismi saabumist ei mõisteta ei põhjuslike tagajärgede ega progressiivsete reformidena, vaid pigem valgustatud emantsipatsioonina. Seega ei olene kriitilise teooria tõesus mitte järkjärgulistest võitudest ega kinnitust leidnud ennustustest, vaid konkreetsest ühiskondliku tegutsemise praktikast. Horkheimer väljendab kriitilise teooria praktilist külge järgmiselt:

Tõde tuleviku kohta ei võta ainult mingi erilise tähtsuse olemise poolest teistest erinevate andmete tõestamise kuju. Pigem mängib

²Frankfurdi koolkonna tekkimise ja arengu ajaloolist ülevaadet vt Jay 1973. Kriitilise teooria kesksete teemade põhjaliku analüüsi võib leida teosest Held 1980.

³Theodor Adorno, Introduction (Adorno et al. 1976: 9–10).

selles tões oma rolli inimese enese tahe ja see ei tohi end lõdvaks lasta, kui prognoos täide peab minema.⁴

Frankfurdi koolkonna hilisematel tegevusaastatel kristalliseerub selle kõige väljapaistvamate liikmete teoreetiline panus instrumentaalse mõistuse kriitikaks. Instrumentaalse mõistuse mõiste viitab kindlaks määratud meetmete adekvaatsusele ettemääratud eesmärkide saavutamisel ning välistab otsesõnu igasugused viited eesmärkide eneste väärilisusele. (Vrd Horkheimer 1947.) Seega sisaldab mõistuse mõiste omamoodi irratsionaalsuse vormi, vastuoluline järeldus, mis oli valgustuse ajalooline saavutus. Samastades loodust ükskõik millega, mida saab mõista matemaatiliselt, ning samastades viimase tõe, absolutiseeris valgustus metodoloogilise tehnika, mis elimineeris kriitilise mõtlemise kui sellise kasutamise. Selle tagajärjel, nagu märgivad Horkheimer ja Adorno, pani valgustus aluse omaenese hävingule:

Mõtte taandamine matemaatiliseks aparaadiks kätkeb maailma kindlitamist omaenese mõõdupuuks. Selle eest, mis näib subjektiivse ratsionaalsuse triumfina, kogu reaalsuse loogilisele formalismile allutamisenä, makstakse mõistuse kuuleka alistamisega vahetult antule... Seega pöördub valgustus tagasi mütooloogia juurde, mida ta tegelikult ealeski vältida pole osanud. (Horkheimer, Adorno 1973: 26–27.)

Instrumentaalse mõistuse triumfiga sotsiaalses ja poliitilises vallas kaasnevat jälgib Marcuse oma kaasaegse Lääne ühiskonna laiahaardelises kriitikas. *Ühemõõtmelises inimeses* väidab Marcuse, et "tehnoloogilise ratsionaalsuse" pidev täienemine on kõrvaldanud igasugused transsendentsed ja opositsioonilised jõud ning tarbekaupade laiaulatuslik tootmine on viinud masside "represiiivse desublimatsioonini". (Vrd Marcuse 1972.) Ent kui eeldatakse tehnoloogilise ratsionaalsuse kõikehõlmavat kohalolu, jääb ajaloolise subjekti leidmine, mis suudaks kapitalistliku ühiskonna transformatsiooni kaudu kriitilist teooriat tegelikustada, üha kõrvalisemaks. Nõnda kalduvad paljud eriti Marcuse ja üldse Frankfurdi koolkonna hilisematest kirjutistest kaasaegse kultuuri pessimistliku kriitika suunas, mis järk-järgult eraldub poliitilisest ja majanduslikust analüüsist. Marxi lehekülgedelt hoovav

⁴Max Horkheimer, *Postscript*. Transl. M. J. O'Connell (Horkheimer 1972: 251).

revolutsiooniline optimism peegeldub vaid häguselt Benjamini sõnades: "Ainult lootusetute pärast on meile lootus antud."⁵

II. HABERMASI ÜHISKONNATEOORIA VÄLJAKUJUNEMINE

Teooria ja praktika

Frankfurdi koolkonna teoreetikuid hõivanud teemad on Habermasi tööde lähtepunktiks. Üks neist teemadest puudutab valgustuse positivistlikku lagunemist ning oma varajastes töödes tõlgendab Habermas selle protsessi ümber teooria ja praktika teineteise suhtes muutuvateks suheteks. Klassikalises filosoofiatraditsioonis peetakse poliitikat hea ja õiglase elu doktriiniks ja selle elu saavutamist peetakse praktilisest iseloomukasvatamisest sõltuvaks. Ent praktiline valdkond on tervikuna eraldatud *theoria*'st, mis on reserveeritud privilegeritud mõtisklustele ideaalse ja jumaliku üle. Habermas kinnitab, et 16. ja 17. sajandil tegi klassikaline teooria ja praktika vahelise suhte kontseptsioon läbi põhjaliku muutuse. Seda muutust aimatakse ette Machiavelli ja More'i teostes, ent kõige otsesema väljenduse leiab see Hobbesi töödes. Ainult Hobbesi puhul on tehniline lähenemine poliitikale ühenduses range uurimismeetodiga ning mehhanistliku maailmamõistmisega ning seega muutub poliitika täielikult teaduseks ainult Hobbesi puhul. Hobbesi jaoks on poliitika eesmärk ühiskonna ja riigi õige korra jaoks üldtingimuste kehtestamine, et selliste teadmiste rakendamine jääks vaid tehniliseks probleemiks. Ent sealjuures poliitika vallast igasuguseid praktilisi küsimusi välistades ei pööra Hobbes tähelepanu arukuse [*prudence*] mõõtmele, mille klassikaline filosoofia oli kasutusele võtnud, ja näeb ette tänapäeva teaduse põhjustatud irratsionaalsuse tõusu sest nagu Habermas täheldab, ulatuses, milles poliitika on teaduslikult ratsionaliseeritud ja praktikat juhendatakse teoreetiliselt tehniliste soovitude abil, kasvab see ülejäänud probleemipundar, mille ees eksperimentaalse teaduse analüüs peab tunnistama oma ebapädevust. (Habermas 1974: 46.)

⁵Walter Benjamin, tsiteeritud teosest Marcuse 1972: 200.

Üks jäänukprobleem tuleneb asjaolust, et väidetavalt õige korra ühiskonnainsenerid on samaaegselt olemasoleva eksliku korra liikmed ning seega ühtaegu teadusliku teadmise subjektid ja objektid. Ühiskonnateaduse selle kummaliselt reflekteeriva seisukoha muudab seletamatuks vaatenurk, mis ei mõista sotsiaalseid muutusi millegi muu kui tehnilise kontrollina. Seega asendub algselt Hobbesi kehtestatud filosoofilises raamistikus aktiivsete ja valgustatud kodanike *praxis* asjatundlike ning juhtimisosavate administraatorite *techne*'ga ja selle tulemusena "pole teooria suhet praktikaga enam võimalik teoreetiliselt seletada". (Habermas 1974: 74.)

Habermas väidab, et 18. sajandil tekkis alternatiivne raamistik, milles oli teooria ja praktika suhet võimalik rahuldavamalt ette kujutada. Teiste seas kujutab ka Holbach mõistust arvamuste loori poolt segadusse viiduna ning on arvamusel, et sellest loorist on võimalik vabaneda ainult ülisuure jõupingutuse abil. Dogmatismi eksitused pole ainuüksi kujutusvõime julged väljamõeldised, vaid pigem traditsioonilise ja autoritaarse ühiskonna institutsioonidesse juurdunud väärteadvuse koostisosad. Niisiis ei nõua eelarvamuste kriitiline kõrvaldamine mitte ainult ratsionaalset taitu, vaid ka julgust olla ratsionaalne: mõistus suudab dogmatismi hajutada ainult sedavõrd, kui temaga kaasneb tahe selle huvides väidelda. Vastandina klassikalise filosoofia mõtisklevatele aspektidele ja vastandina tänapäeva tehnilisele poliitikamõistele sündis 18. sajandil seega arusaam mõistusest, mis ühendab teooriat ja praktikat valgustatud emantsipatsiooni kaudu. Holbachi ja teiste töödes

võrdsustatakse mõistus kõhklematult täiskasvanu iseseisvusandega ja tundlikkusega selle maailma pahede suhtes. See on alati langenud otsuse õigluse, üldise heaolu ja rahu kasuks; mõistus, mis kaitseb end dogmatismi vastu, on pühendunud mõistus. (Habermas 1974: 258.)

Pühendunud mõistuse [*committed reason*] mõiste säilib Fichte, Schellingi ja Hegeli kirjutistes, kuid alles Marxil lülitub see täielikult inimese enesekujundamisprotsessi. Marx näitab, kuidas inimesed töötavate subjektidena püüavad saavutada ühiskondliku organiseerumise vormi, mis on vaba sunduse rakendamisest, teostades seega vabaduse ja autonoomia mõisted, mis sisalduvad

arusaamas mõistusest. Jõudusid, mis seda püüdlust takistavad ning teadvuse sisu võltsivad, säilitatakse ajalooliselt konkreetsete ideoloogiatena, nii et pühendunud mõistust saab tegelikult muuta ideoloogiakriitika kujul. Kuid tänapäeval ei ole ülekaalus olev ideoloogia enam otseselt juurdunud ühiskondliku töö protsessidesse, vaid seda vahendatakse pigem teadvuse objektivistliku enesemõistmise kaudu. Järelikult lahendab Habermas pühendunud mõistuse ülesannet epistemoloogia tasandil, püüdes avalikuks teha seda, mida Hegel ja Marx kunagi teadsid, ent mille positivistid on ammu unustanud, nimelt et "teaduste metodoloogia [on] läbi põimunud inimkonna objektivse enesekujundusprotsessiga". (Habermas 1972: 5.)

Positivismi kriitika

Teoses *Teadmine ja inimhuvid* esitatud uurimustes püüab Habermas näidata, et on olemas kolm teadusliku uurimistöö kategooriat, milles kehtivad seosed loogilis-metodoloogiliste reeglite ja teadmist moodustavate huvide vahel. Nende seoste konkreetne olemus tuleb ilmsiks mitmesuguste teadusfilosoofia ajaloos eksisteerinud seisukohtade immanentses kriitikas. Seega antakse Comte'i ja Machi varajases positivismis teatud nähtuste klassile eksklusiiivne staatus ja seda nõnda, et teadmine sellest reaalsusest on otseselt seotud tehnilise kontrolli võimalustega. Ent kuna need autorid loobuvad teadusteooriate loogilise analüüsi huvides epistemoloogilistest mõtisklustest, pole meil võimalik kontseptualiseerida teadmise ja tehnilise kontrolli vahelist suhet ja pealegi suudavad need autorid säilitada teaduse teravajoonelise piirtluse ainult faktuaalsuse ontoloogia kaudu, mis taastab sellesama metafüüsika, mida nad vältida püüavad. Habermasi arvates saab Peirce'i pragmatism üle kitsast teaduslikkusest ja naiivsest objektivsusest, mis teeb kõlbmatuks varajaste positivistide kirjutised. Nimelt ei kahanda Peirce metodoloogia osa teadusteooriate loogiliseks analüüsiks, vaid samastab selle hoopis nende protsesside selgitamisega, mille abil selliseid teooriaid saadakse. Peirce'i järgi moodustavad deduktsioon, induktsioon ja abduktsioon reeglid, mida tuleb järgida, kui uurimisprotsessis soovitakse teha tõeseid väiteid tegelikkuse kohta. Veel enam: et Peirce'i jaoks on väide

tõene parajasti siis, kui kehtib konsensus selle poolt väljendatava uskumuse kehtivuse suhtes; ja et uskumus on kehtiv parajasti siis, kui seda antud algtingimustel saab teisendada tehnilisteks soovitusteks, tuleneb sellest, et need kolm järeldamislaadi, mida Peirce eristab, saavad oma funktsiooni täita vaid eesmärgipärase ja ratsionaalse tegutsemise käitumuslikus süsteemis. See süsteem moodustab transsendentaalse raamistuse, milles neid järeldamislaade järgitakse ja millest lähtudes saadud väidete kehtivuse tähendus kindlustatakse. Seega jäeldab Habermas, et teaduste enesemõistmises, milleni Peirce jõuab,

stabiliseerib teadmine eesmärgipärasest ja ratsionaalset, tagasiside-me abil seiratavat tegevust keskkonnas, mis on objekteeritud võimaliku tehnilise kontrolli seisukohast. Uurimisprotsessi transsendentaalne raamistus kehtestab vajalikud tingimused tehniliselt ekspluateeritava teadmise võimalikuks laiendamiseks. (Habermas 1972: 133.)

Tehniliselt ekspluateeritava teadmise tekitamine on empiirilisanalüütiliste teaduste ülesanne, mida Habermas peab eesmärgipärase-ratsionaalse tegevuse käitumuslikus süsteemis toimuva eelteadusliku õppeprotsessi süstemaatiliseks jätkuks. Järelikult viib see teadmine ellu huvi, mis pole ei täiesti instinktiivne ega ka täiesti eraldatud elu objektiivsest kontekstist, seega "*teadmismoodustava huvi võimaliku tehnilise kontrolli vastu*". (Habermas 1972: 135.)

Habermas väidab, et empiirilisanalüütilised teadused moodustavad ainult ühe paljude teadmiskategooriate hulgas ja et nende teaduste praktiseerimine pigem eeldab kui välistab alternatiivset uurimisvormi. Subjekt, kes selliste teadustega tegeleb, pole ju isoleeritud monaad, vaid uuriv kooslus, mis säilitab end sümbolse interaktsiooni kaudu. Teoreetiliste keelte konstrueerimisel ja vaatlustulemuste sõnastamisel järgivad selle koosluse liikmed vastastikku siduvaid konventsioone ning eeldavad seega Apeli väljendit kasutades "kommunikatsiooni aprioorust". (Vrd Apel 1972–1973: 7–26.) Habermas väidab, et see kommunikatiivne mõõde on *sui generis* ja et seda ei saa hoomata Peirce'i kombel operatsionalistliku vaimumõiste abil, sest kommunikatsioon on subjektidevaheline nähtus, mis pole mitte ainult monoloogiline, vaid dialoogiline ja seega on "*kommunikatiivne tegevus*

viitesüsteem, mida ei saa taandada *instrumentaalse tegevuse* raamistikule". (Habermas 1972: 137.) Taandamatu kommunikatiivse mõõtme eeldamine on samavõrra ilmne Popperi väljatöötatud teadusfilosoofias. Vastustades loogilis-positivistlikku lahendust "aluse probleemile", esitab Popper arvamuse, et vaatlustel põhinevad väiteid, mis falsifitseerivad seadusesarnaseid hüpoteese, ei saa õigustada ühelgi empiirilisel lõplikul moel. Selle asemel peavad teadlased arutama, kas antud baasväidet aktsepteerida, ja seega otsustama, kas hüpoteesi tuleks konkreetse olukorra puhul rakendada; kuid Habermas teeb tähelepaneku, et hüpoteesi rakendamine on paratamatult tsirkulaarne protsess. Üldreeglit pole ju võimalik rakendada, kui eelnevalt ei ole langetatud otsust selle kohta, millised faktid on olulised, ja siiski ei saa neid fakte oluliseks pidada enne reegli rakendamist. Habermasi silmis

annab vältimatu ring reeglite rakendamisel tunnistust sellest, et uurimisprotsess kinnitatakse konteksti, mida ennast pole võimalik eksplitseerida analüütilis-empiriiliselt, vaid ainult hermeneutiliselt. (Habermas 1976b: 152.)

Hermeneutika kriitika

Ajaloolis-hermeneutiliste teaduste loogilis-metodoloogiliste reeglite ning neile vastavate, teadmist moodustavate huvide seost saab Habermasi järgi näidata Dilthey töid analüüsides. Muu hulgas püüab Dilthey tõestada, et *Geisteswissenschaften* on loodusteadustest erinevas ja viimaste staatust täiendavas staatuses. Esiimesena mainitud distsipliinid võtavad oma objektide hulka ainult nähtusi, mis demonstreerivad kogemuse, väljenduse ja mõistmise iseloomulikku konfiguratsiooni. Dilthey annab tavakeelele selles konfiguratsioonis keskse koha, sest ta saab aru, et see ongi pinnaseks intersubjektiivsusele, kus mõistmine liigub. Lisaks märgib ta, et tavakeel ei ole loogiliste suhete homogeenne võrgustik, vaid pigem sümbolite ja tegude heterogeenne liitmine. Seega ei saa kultuuriteaduste objekti moodustavate tähenduslike struktuuride tõlgendamist taandada pelgaks metakeeleliste reeglite selgitamiseks. Vastupidi, hermeneutiline tõlgendamine on ringprotsess, mis nõuab eelnevalt antud tõlgendussüsteemi, milles nähakse ette lõpptulemust. Selliste skeemide formuleerimise ja tõestamise

kaudu suudab hermeneutika muuta keerulised väljendid mõisteta-
vaks ning kõrvaldada takistused sotsiaalse interaktsiooni käigust.
Seetõttu ütleb Habermas:

hermeneutiline mõistmine on juba oma struktuurilt ette nähtud ta-
gama kultuuritraditsioonide raames nii üksikisikute ja rühmituste
tegevusele-orienteeritud võimalikku enesemõistmist kui ka nende
vahelist vastastikust mõistmist. See muudab võimalikuks vaba-
tahtliku konsensuse selle kuju ning avatud intersubjektiivsuse sel-
le laadi, millest sõltub kommunikatiivne tegutsemine. (Habermas
1972: 176.)

Hermeneutiline uurimine on vastastikuse mõistmise protsessi me-
toodiline laiendus, mis toimub eelteaduslikul tasandil sümboolse
interaktsiooni traditsioonist lähtuva struktuuri raames. Kui vas-
tastikuse mõistmise intersubjektiivsus laguneb, häirub säilimistingi-
mus, mis on samavõrra elementaarne kui objektiveeritud prot-
sesside tehnilise kontrolli tingimus. Et see tingimus on praktilise
sekkumise eelduseks sotsiaalsesse maailma, "*nimetame kultuuri-
teaduste teadmist-moodustavat huvi "praktiliseks"*". (Habermas
1972: 176.)

Ehkki ajaloolis-hermeneutilistel teadustel on selgesti erista-
tav ja taandamatu staatus, ei moodusta nad Habermasi arvates
ammendavat lähenemist ühiskondlike nähtuste uurimisele. Neid
teadusi tõkestavad juba ainuüksi selle meediumi piirid, mille raa-
mes nendega tegeldakse. Habermas oletab, et selliseid piire võib
märgata nii Wittgensteini kui Gadameri kirjutistes. Sarnaselt Dil-
theyga mõistab hiline Wittgenstein tavakeelt sümbolite ja tegu-
de keeruka kombinatsioonina. Ent diskreetsete keelemängude
olemuslikku ühtsust ja eneseküllasust rõhutades muutub hilise
Wittgensteini filosoofia hõlpsasti mitteteoreetiliseks pluralismiks.
Püüdes vältida sellist relativistlikku tulemust, pöördub Habermas
ühes Apeli ja Wellmeriga (vrd Apel 1967 ja 1980 ning Well-
mer 1974) Gadameri hermeneutilise panuse poole. Keskendudes
tõlkefenomenile, ületab Gadamer keelemängude monaadliku iso-
latsiooni ning toob teadvusesse tavakeelele loomumase reflek-
siivsuse. Sest ainult siis, kui problematiseeritakse keelereeglite
intersubjektiivne kehtivus, tuleb mängu tõlgendus, mis taastab
konsensuse, ületades seega ajalise distantse ja taasesitades reeg-
lite süsteemi. Seetõttu väidab Habermas, et Gadameri kirjutised

paljastavad keelemõõtmelise, mille Wittgenstein tähelepanuta jätab: "Keele ühtsus, mille hävitab keelemängude pluralism, taastatakse dialektiliselt traditsiooni kontekstis. Keel on ainult päranduseks saaduna." (Habermas 1970c: 259.) Ent Habermas kritiseerib Gadameri kalduvust muuta see ajalooline arusaam kultuuritraditsiooni absolutiseeringuks. Jäetakse ju sellises muutuses märkamata tõik, et keel ise sõltub ühiskondlikest protsessidest, mis ei ole oma olemuselt täiesti keelelised. Nagu Habermas kinnitab:

Keel on *ühtlasi* domineerimise ja ühiskondliku jõu vahendaja. Ta aitab legitimeerida organiseeritud võimu suhteid. Niivõrd, kui võimuhete legitimeeringuid, mille institutsionaliseerimise need võimalikuks muudavad, ei sõnastata, niivõrd, kui need legitimeeringutes vaid väljendavad iseennast, on keel *ühtlasi* ideoloogiline. (Habermas 1970c: 287.)

Keelemeedium, milles toimivad ajaloolis-hermeneutilised teadused, on ainult üks sotsiaalse totaalsuse moment, mis tehnilist kontrolli ja poliitilist võimu rakendades ühtlasi taastoodab ennast. Viimaste valdkondade eiramine ja seega keele hüpostaseerimine hermeneutilise ja keelefilosoofia kombel tähendab naiivse ja alistuva idealismi haardesse sattumist.

Kriitilise teooria alused

Võimu- ja ideoloogiasuhete lagundamine [*dissolution*] on kriitiliste ühiskonnateaduste ülesanne, mis moodustavad kolmanda distsipliinikategooria, milles on võimalik näidata seost loogilismetoodiliste reeglite ja teadmiste moodustavate huvide vahel. Üks autoritest, kes esimesena hakkas nende teadustega süstemaatiliselt tegelema, oli Marx, kes töötas välja kriitilise ühiskonnateooria materialistlikud alused. Habermasi tõlgenduses tunnustab Marx Hegeli seisukohta, et inimkond moodustab iseennast enesekujundamisprotsessis, kuid Marx asendab vaimu eneseliikumise intellektuaalse töö kaudu liigi eneseloomisega ühiskondliku töö kaudu. Marxi jaoks on ühiskondlik töö ühtaegu nii looduslik protsess, mis loob faktilised tingimused inimese võimalikuks taastootmiseks, kui ka epistemoloogiline kategooria, mis loob transsendentaalsed tingimused inimkogemuse võimalikuks objektiivsuseks. "Seega on töö," märgib Habermas Kanti vaimus, "materialismis sün-

teesi funktsioon.” (Habermas 1972: 28.) Kuid Habermas kinnitab, et sotsiaalse töö mõiste takistab Marxi oma kriitilist sotsiaalteooriat adekvaatse filosoofilise alusega varustamast. Sest see mõiste sunnib Marxi ühendama loodusteaduste epistemoloogilist staatust kriitika omaga; ühendus, milles Wellmer samamoodi tuvastab Marxi lähenemise latentse positivismi. (Vrd Wellmer 1974: ptk 2.) Habermas väidab, et taandades inimkonna enesekujundamisprotsessi selle eneseloomisele töö kaudu, on Marx sunnitud ette kujutama refleksiooni tootmismudeli üle. Seega ei suuda ta eristada teadust, mis on allutatud transsendentaalsele tingimusile, milles kõik ennast toodab, kriitikast, mis mõtiskleb tootmisprotsessist ja püüab tõsta seda protsessi eneseteadvuse tasemele. Siiski ei võta Marx oma empiirilistes uuringutes arvesse sotsiaalse interaktsiooni mõõdet, milles ühiskonnaliikmete suhted institutsiooniliselt sisse seatakse ja neid normatiivselt kontrollitakse. Seega tekib Habermasi arvates vastuolu Marxi uurimusliku praktika ning selle praktika piiratud filosoofilise enesemõistmise vahel:

Oma empiirilistes analüüsides mõistab Marx inimkonna ajalugu ühtaegu materiaalse tegutsemise ja ideoloogiate kriitilise kõrvaldamise, instrumentaalse tegevuse ja revolutsioonilise praktika, töö ja refleksiooni kategooriates. Kuid Marx tõlgendab seda, mida ta teeb inimeste eneserefleksiooni piiratumas kontseptsioonis, ainuüksi töö kaudu. (Habermas 1972: 42.)

Kooskõlas Marxi empiirilise praktikaga teatab Habermas, et inimkonna enesemoodustamise ideed ajaloos tuleb laiendada, nii et see hõlmaks niihästi eneseloomist tootva tegevuse kaudu kui enesekujundamist kriitilis-revolutsioonilise tegevuse kaudu. Järelikult tuleb sünteesi mõiste ümber kujundada nii, et see kataks nii töö kui interaktsiooni mõõtme. Habermas leiab sellise integratsiooni võimalikkuse võtme Freudi metapsühholoogilistest kirjutistest.

Habermas peab psühhoanalüüsi omamoodi süvahermeneutikaks, mis ühendab seletamise ja mõistmise meetodilisele eneserefleksioonile suunatud teaduseks. Lorenzeri tööde kohaselt⁶ võib selle teaduse objekti moodustavaid tekstieksimusi ette kujutada allasurutud motiivide ja privatiseeritud vajaduste tagajärgedena, mis viivad sümbolite eraldamisele avaliku kommunikatsiooni val-

⁶Vrd Lorenzer 1976. See on lühike väljavõte teosest Lorenzer 1970.

last. Psühhoanalüüsi eesmärk on nende äralõigatud sümbolite dešifreerimine ja viimaks nende põhjustatud vigade kõrvaldamine nende tekke sotsiaalpsühholoogilise rekonstrueerimise kaudu. Seda rekonstrueerimist hõlbustab lapse üldistatud arengulugu, mis annab arstile teoreetilised tööriistad, ühendamaks analüütilises dialoogis saadud fragmentaarset teavet koherentseks narratiiviks. Ent seda narratiivi saab verifitseerida parajasti siis, kui patsient tunnistab selle vabatahtlikult enda omaks; s.t seda on võimalik tõendada [*corroborate*], märgib Habermas, "ainult katkestatud enesekujundusprotsessi eduka jätkamise kaudu". (Habermas 1972: 260.) Freud näeb enesekujundusprotsessi tsivilisatsiooni kui terviku fülogeneetilisele tasandile projitseeritud konfliktina enesesäilituseks hädavajaliku, mida tuleb saavutada välise olemuse kollektiivse alistamise kaudu, ning ainult sisemise loomuse institutsioonilise allasurumise abil ohjeldatavate libiidsete ja agressiivsete vajaduste vahel. Mõistes inimest niihästi pärsitud tungidega kui tööriistu valmistava loomana, omistas Freud võimu- ja ideoloogiasuhete institutsionaliseerimisele ja lagunemisele fundamentaalsema rolli, kui neil Marxi jaoks on. Tõepoolest, Habermas peab Freudi saavutuseks, et see on näidanud:

kuidas süstemaatiliselt moonutatud kommunikatsioonis kehastunud võimusuhteid saab otseselt rünnata kriitikaprotsessi abil, nii et eneserefleksioonis, mille analüütiline meetod on võimalikuks muutnud ja esile kutsunud, võib mõistmine viimaks kokku langeda tundmatuks jäänud sõltuvustest vabanemisega — s.t teadmine langeb kokku teadmise kaudu vabanemise huvi teokssaamisega. (Habermas 1974: 9.)

Eneserefleksiooni protsessis, mille psühhoanalüütiline dialoog kokku võtab, saab subjekt üle illusioonist ja vabastatakse seega sõltuvusest asjastatud võimusuhetest; seda tehes realiseerib subjekt huvi inimese emantsipatsiooni vastu, mis valitseb kriitilisi sotsiaalteadusi tervikuna ja väljendab 18. sajandi pühendunud mõistusemõistet iseloomustavat vabaduse- ja autonoomiatahet.

Evolutsioon ja legitimatsioon

Kriitiliste sotsiaalteaduste filosoofiliste aluste ümberformuleerimine annab Habermasile aluspõhja ajaloolise materialismi rekonstrueerimiseks. Habermas peab ajaloolist materialismi sotsiaalse evolutsiooni teooriaks ja püüab seda teooriat edasi arendada teatavate Marxi kirjutistes esinevate võtmemõistete kaudu. Marx defineerib tootmisviisi tootlike jõudude ja tootmissuhete konkreetse ühendusena. Tootlikud jõud määravad ära võimaliku kontrolli määra looduse ja ühiskonna objektiveeritud protsesside üle ning sellesse kategooriasse arvab Habermas tööjõu, tehniliselt kasutamiskõlblikud teadmised ja organisatsioonilise teabe. Tootmissuhted määravad ära selle, kuidas tööjõud on seotud saadaolevate tootmisvahenditega, ning Habermas lisab, et need suhted kristalliseeruvad institutsioonilise korra ümber, mis omakorda kindlustab sotsiaalse integratsiooni ühe kindla vormi. Teatud tootmisviisi stabiilsus satub ohtu, kui tootlike jõudude areng põhjustab süsteemis probleeme, mida pole võimalik lahendada olemasolevate tootmissuhete kaudu, nii et sotsiaalse integratsiooni ülekaalus olevat vormi peab revolutsioneerima, et luua alternatiivsete lahenduste võimalus. Habermas rõhutab, kui võrd puudulikuks jäävad igasugused katsed selgitada neid evolutsioonilisi samme ainuüksi ühiskondlikust konfliktist või postprimitiivsete ühiskondade klassikonfliktist lähtudes. Tuleb ju näidata, kuidas selline konflikt võib välja viia sotsiaalse integratsiooni uue vormini ja see nõuab endogeensete õppimismehhanismide eeldamist tootmisviisi mõlemas sfääris. Habermasi järgi "ei õpi liik"

mitte ainult tootlike jõudude arengu suhtes otsustavate tehniliselt kasulike teadmiste mõõtnes, vaid ka interaktsiooni struktuuride suhtes otsustava tähtsusega moraalse-praktilise teaduse mõõtnes. Kommunikatiivse tegutsemise reeglid arenevad reaktsioonina muudatustele instrumentaalse ja strateegilise tegevuse vallas, kuid seda tehes järgivad nad *omaenese loogikat*.⁷

Interaktsiooni struktuuride arenguloogika täpsustab ühiskondliku organisatsiooni abstraktsed põhimõtted, mis piiritlevad olemasolevate süsteemiprobleemide võimalike lahenduste ulatuse.

⁷Jürgen Habermas, *Toward a reconstruction of historical materialism* (Habermas 1979: 148).

Piaget' ja Kohlbergi (vt Piaget 1932 ja 1968; vt ka Kohlberg 1969 ja 1971) kognitiivset psühholoogiat järgides iseloomustab Habermas seda loogikat kui staadiumide rida nii indiviidi kui ühiskonna teadvuse kasvus. Kui süsteemis tekivad probleemid, mis kooruvad üle antud sotsiaalse formatsiooni juhtimisvõime, on edasimineku kõrgemale teadvustasemele ja seega ühiskondliku korralduse uue põhimõtte juurde eeltingimus nende probleemide lahendamiseks. Seetõttu esitab Habermas teesi, et normatiivsete struktuuride areng määrab sotsiaalse evolutsiooni rütmi, ja lisab ettevaatlikult, et kui idealistlikuna see ka ei tundu, on see kindlalt juurdunud "tingimustesse liigi taastootmiseks, mis peavad säilitama selle elu töö ja interaktsiooni kaudu, s.t *ühtlasi ka* propositsioonide kaudu, mis võivad olla tõesed, ja normide kaudu, mis vajavad õigustamist."⁸

Ajaloolise materialismi rekonstruktsioon moodustab tausta kaasaegse kapitalismi kriisitendentside täpsustamisele. Palgatöö ja kapitali suhete identifitseerimisel liberaal-kapitalistlike ühiskondade organisatsioonilise põhimõttena langeb Habermasi arvamus ühte Marxi omaga. Seda tüüpi ühiskonnas ilmnevad süsteemivead algselt häiretena kapitali akumulatsiooni protsessis ja hakkavad seejärel ähvardama sotsiaalset integratsiooni sel määral, mil ülekaalus olev ideoloogia otseselt sõltub ekvivalentide vahetusest. Üleminekul arenenud kapitalismi praeguse kuju juurde toimub kriisikompleksis põhjanev muudatus. Riigiaparati kasutatakse nüüd majandusesiseste kriisitendentside leevendamiseks nii laiaulatusliku planeerimise kui jääk-kapitali ärakasutamiseks tingimuste loomise kaudu. Habermas väidab aga, et majanduse taaspolitiseerimine ei kõrvalda süsteemiprobleemide teket; pigem see vaid nihestab spetsiifilist meediumi, mille kaudu selliseid probleeme väljendatakse:

Ma ei välista võimalust, et majanduskriisi on võimalik alaliselt vältida, olgugi et ainult sellisel moel, et vastuolulised suunavad imperatiivid, mis kinnitavad ennast surves realiseerida kapitali, annavad tulemuseks rea teistsuguseid kriisitendense. (Habermas 1976a: 40.)

⁸Jürgen Habermas, Historical materialism and the development of normative structures (Habermas 1979: 97).

Offe (vrd Offe 1973, 1976 ja 1975) soovitusi järgides väidab Habermas, et riigiaparaat on lõksus imperatiivide vahel, mis kooruvad süstemaatilisel üle selle administratiivset suutlikkust ning põhjustavad puudujääke ratsionaalsuses. Kui valitsus ei suuda selliseid puudujääke katta ega suuda seega vastu tulla talle esitatavatele vastuolulistele nõuetele, luuakse tingimused legitimsioonikriisiks. Viimane omakorda eeldab riigi ja haridussüsteemi poolt vajalikuks kuulutatud motiivide ning sotsiaalkultuurilise süsteemi poolt tegelikult pakutava motivatsiooni vahelist sobimatus. Habermas väidab, et selle lahknevuse kasv on faktiliselt tõestatav niivõrd, kui võrd sotsiaal-kultuuriline süsteem suudab üha vähem taastoota tsiviil- ja perekondlik-kutsealast privatisismi. Lisaks teatab Habermas, et motivatsioonilist süsteemi, mis seda sündroomi asendab, saab süstemaatilisel hinnata, sest "väärtustel ja normidel, millega kooskõlas motiivid välja kujundatakse, on immanentne seos tõega." (Habermas 1976a: 95.) Selle immanentse seose lahtiseletamine, mis normatiivsete väidete puhul pole sugugi väiksem kui deskriptiivsete väidete puhul, on Habermasi keeleteooria üks peamisi ülesandeid.

III. KEELETEOORIA EKSPOSITSIOON

Tegevus ja diskursus

Keeleteooria, mille Habermas on välja töötanud, toetub fundamentaalsele eristusele tegevuse ja diskursuse vahel. Normaalselt funktsioneerivais keelemängudes toimub edukas kõneaktide vahetus implitsiitse ja naiivselt eeldatava taustkonsensuse foonil. Konsensusesse kuulub vähemalt nelja kehtivuspretensiooni vastastikune tunnustamine, mida Habermasi järgi "kompetentsed kõnelejad peavad iga oma kõneaktiga säilitama". (Habermas 1973b: 220.) Need neli pretensiooni hõlmavad lausungi mõistetavust, propositsioonilise sisu tõesust, performatiivse komponendi korrektsust ja kõneleva subjekti siirust. Kõiki neid pretensioone võib igapäevakommunikatsioonis problemaatiliseks tõlgendada, millisel juhul saab nende kehtivuse erilisi meetodeid kasutades päästa. Kui kellegi siirus tekitab kahtlusi, küsime küsimusi nagu

“Ega see inimene ei peta mind?” või “Ega see inimene äkki lihtsalt ei teeskle?” Sellistele küsimustele saab vastata ainult interaktsiooniprotsessis, sest see, kas keegi väljendab oma kavatsusi siiralt või mitte, ilmneb lõpuks tegevuses. Kui probleemiks on lausungi arusaadavus, küsime seda laadi küsimusi: “Mida see tähendab?” või “Kuidas ma peaksin seda mõistma?” Vastused neile küsimustele leiab keele enese funktsioneerimisest, sest arusaadavus on pigem faktiline tingimus kui kommunikatsiooni kontrafaktuaalne pretensioon. Viimaks, kui kahtluse alla seatakse propositsioonilise sisu tõesus või performatiivse komponendi korrektsus, küsime selliseid küsimusi: “Kas see on tõesti nii, nagu sa ütled?” või “Kas on õige teha seda, mida sa tegid?” Habermas kinnitab, et neile küsimustele ei saa täies ulatuses vastata kommunikatiivse tegevuse kontekstis, sest nad tekitavad kehtivuspretensioone, millel on eriline staatus. Habermas väidab, et deklaratiivne pretensioon tööle ja normatiivne pretensioon korrektsusele on

kehtivuspretensioonid, mida saab tõestada ainult diskursuses. Nende pretensioonide faktiline tunnustamine toetub igal juhul, isegi eksituse korral, esitatud pretensioonide diskursiivse kehtivaksmuutmise võimalusele. (Habermas 1974: 18.)

Diskursuse valdkond on analüütiliselt eristatav kommunikatiivse tegevuse argikontekstist. Diskursuses osalejad ei püüa enam informatsiooni vahetada või kogemusi edastada, vaid pigem pakuda välja argumente problematiseeritud kehtivuspretensioonide õigustamiseks. Viimane protsess eeldab igasuguste tegutsemistaktistude kõrvaldamist, et “mitte lasta toimida ühelgi motiivil peale kooperatiivse valmisoleku mõistmiseni jõuda”. (Habermas 1973b: 214.) Õigustamisprotsess nõuab lisaks argumentatsioonitasandite järkjärgulist radikaliseerimist, nii et on võimalik end tegevuse kontekstist vabastada ja eneserefleksiooni poole püüelda. See nõue kehtib nii tõepretensioonide õigustamise kohta, mis on teoreetilise diskursuse funktsioon, kui õigsuspretensioonide lunastamise kohta, mis võetakse ette praktilises diskursuses. Radikaliseerimise etapid igas sellises valdkonnas on kokku võetud tabelis. (Vt Habermas 1973b: 254.)

Jürgen Habermas ja kriitiline ühiskonnateooria

<i>Radikaliseerimise astmed</i>	<i>Teoreetiline diskursus</i>	<i>Praktiline diskursus</i>
tegevused	väited	ettekirjutused/ keelud
alusepanemised	teoreetilised seletused	teoreetilised õigustused
substantsiaalne keelekriitika	keelesüsteemide metateoreetiline transformatsioon	keelesüsteemide metaetiline transformatsioon
eneserefleksioon	teadmiskriitika	poliitilise tahte kujunemine

Esimene samm teoreetilise diskursuse radikaliseerimisel astutakse tegevust esindavalt problematiseeritud väitelt väiteni, milles tehakse vaieldav kehtivuspretensioon diskursuse objekti kohta. Teine samm seisneb problematiseeritud väite teoreetilises seletamises argumenti konstrueerimise kaudu valitud keelesüsteemis. Kolmandaks sammuks on algselt valitud süsteemi modifitseerimine või selle asendamine alternatiivsega. See viib neljanda ja viimase sammuni, milles piir teoreetilise ja praktilise diskursuse vahel hägustub, sest sel etapil ollakse sunnitud kaaluma, mida tuleks pidada teadmiseks. Praktilise diskursuse radikaliseerimise erinevad sammud on paralleelsed teoreetilise diskursuse omadega, viies problematiseeritud ettekirjutustelt või keeldudelt tahte kollektiivse kujunemiseni olemasolevate vajaduste ja saadaolevate ressursside valguses. Kuid erinevalt teoreetilise diskursuse tulemustest võivad praktilise tahte moodustumisse kaasatud soovitused hõlpsasti kõrvale kalduda normidest, mis on tegelikult ülekaalus. Seega toonitab Habermas, et

praktilise diskursuse tulemustel, millega tehakse kindlaks, et faktiliselt tunnustatud normide kehtivuspretensioone ei saa lunastada või et argumentatiivselt lunastatavate kehtivuspretensioonidega norme tegelikult ei eksisteeri, on kriitiline suhe reaalsusega (nimelt ühiskonna sümboolse reaalsusega). (Habermas 1973b: 229.)

Diskursuse loogika

Teoreetilise või praktilise diskursuse tulemus on järeldus, mille määrab ära ainuüksi parema argumenti jõud. Habermas kirjel-

dab seda jõudu kui "ratsionaalset motivatsiooni" ja ta paneb ette seletada seda diskursuseloogetika raamides. Erinevalt oma propositsioonilistest või transtsendentaalsetest vastetest on diskursuse loogika pragmaatiline loogika. Ta heidab kõrvale oletuse, et argumenteerimine seisneb väidete jada esitamises, mida saab üks-teisest formaalselt tuletada. Vastupidi, ta peab argumenti kõne-aktide reaks ning tunnustab täielikult, et "nende pragmaatiliste kõneühikute vahelist üleminekut ei saa põhjendada täiesti loogiliselt... ega saa põhjendada empiirilisel". (Habermas 1973b: 241.) Habermas valgustab diskursiivsete argumentide loogilist struktuuri Toulminilt laenatud näitega. (Vrd Toulmin 1958: ptk 3.) Väidet "Harry on Briti alam" (järelalus = J) seletatakse põhjust täpsustades: "Harry sündis Bermudal" (andmed = A). See selgitus on vastuvõetav niikaua, kui see järgib mõnd põhireeglit, näiteks "Bermudal sündinud inimene on üldjuhul Briti alam" (tagatis = Ta). Põhireegli usutavust õigustatakse omakorda kaalutlustega nagu "järgmiste määruste ja teiste seaduslike sätete tõttu" (toetus = To). Rakendades seda põhistruktuuri teoreetilise ja praktilise diskursuse valdkondadele, tuletab Habermas allpool esitatud argumentatsioonielemendid. (Vt Habermas 1973b: 243.)

	<i>Teoreetiline diskursus</i>	<i>Praktiline diskursus</i>
<i>Järelalus (J)</i>	väide	ettekirjutus/ väärtustus
<i>Vaieldav kehtivus-pretensioon</i>	tõde	korrektsus
<i>Oponendilt nõutav</i>	seletus	õigus
<i>Andmed (A)</i>	põhjused, motiivid jne	alused
<i>Tagatis (Ta)</i>	ühetaolisused, seadused jne	normid, printsibid jne
<i>Toetus (To)</i>	vaatlused, andmed jne	vajaduste tõlgendused jne

Diskursuse loogika tegeleb nende argumentidega, milles seos toetuse ja tagatise vahel ei ole deduktiivne ja ometi on toetus piisav

motivatsioon selleks, et tagatist usutavaks muuta. Habermas oletab, et üks selle olukorra eeldusi on üleüldine kooskõla argumentatsioonis kasutatava keele ja kontseptuaalse süsteemi vahel, milles seda nähtust tuleb selgitada või kirjeldada. "Rahuldav argument," kirjutab Habermas,

ilmub ainult siis, kui kõik argumendi osad kuuluvad samasse keelde. Siis kinnitab keelesüsteem paika põhimõisted, millega seletamist vajavat nähtust kirjeldatakse, nii et *ühest küljest* saab selles kirjelduses esinevaid singulaarseid eksistentsiväiteid tuletada A-st ja Ta-st ning *teisalt* on To igäühe jaoks, kes saab osaleda diskursuses, piisav motivatsioon Ta-d aktsepteerida. (Habermas 1973b: 244.)

Algne keelesüsteemi valik allutab seletust vajava nähtuse mingisse kindlasse objektivaldkonda. Keelesüsteemi põhipredikaadid määravad ära, milliseid põhjusi ja motiive, nagu ka seadusi ja norme, saab kirjeldatud nähtuse kohta kehtima panna. Järelikult rõhutab Habermas, et väited ja soovitusel on põhjendamisvõimelised ainult keelesüsteemide koostisosadena. "Põhjendamisel pole midagi tegemist üksikute lausete ja tegelikkuse vahelise suhtega, vaid eelkõige koherentsusega lausete vahel keelesüsteemis." (Habermas 1973b: 245.) Sellest ei järeldu aga, et keelesüsteemi ja tegelikkuse vaheline seos oleks täiesti meelevaldne, sest Habermas oletab, et keelesüsteemide põhipredikaadid väljendavad kognitiivseid skeeme Piaget' tähenduses, nii et keele ja tegelikkuse suhet reguleeritakse õppimise ja arengu kestvate protsesside kaudu. Need kognitiivsed skeemid annavad liigijaloolise aluse induktsiooni ja universalisatsiooni põhimõtetele, mis sobivad õigustama loogilise järjepidevuse üleminekut toetuselt tagatisele. Ent argumentatsiooni ratsionaalne motivatsioon ei saa seisneda lihtsalt keelesüsteemi faktilises kohandamises reaalsusega. Pigem eeldab ratsionaalne motivatsioon Habermasi seisukohast, et seda faktilist kohandamist saab teadvusesse tuua ning jätkata kui diskursiivset õppimisprotsessi:

Kas keel sobib objektivaldkonda ja kas selgitusi vajav nähtus tuleks määrata objektivaldkonda, millega valitud keel on kooskõlas — neil küsimustel tuleb lasta saada argumentatsiooni objektiks... Diskursuse formaalsed omadused peavad seetõttu olema sellised, et diskursuse tasandit saab iga hetk muuta ja algselt valitud keelelist ja kontseptuaalset süsteemi on igal antud juhul võimalik sobimatuks tunnistada ning üle vaadata. (Habermas 1973b: 250.)

Diskursiivse valdkonna formaalse struktuuri iseloomustamise ja seega ka tingimuste täpsustamise, milles ülekaalu jääks vaid parema argumenti jõud, teeb võimalikuks kommunikatiivse kompetentsuse teooria.

Kommunikatiivse kompetentsuse teooria

Kommunikatiivse kompetentsuse teooria tegeleb kommunikatsiooni üldtingimuste rekonstrueerimisega. Sarnaselt Chomsky programmiga püüab see teooria välja tuua formaalsete piirangute süsteemi, mida kompetentne kõneleja peab valdama, et kommunikatsiooniprotsessi astuda. Ent erinevalt transformatiivse grammatika monoloogilisest lähenemisest väidab Habermas, et on olemas semantilised universaalid, mis on intersubjektiivselt toodetud kultuursüsteemi koostisosad ja et need universaalid ei tarvitse eelne da igasugusele kogemusele. Habermas eristab nelja kategooriat, millesse need semantilised universaalid võivad langeda (vt Habermas 1970b: 134):

	<i>a priori</i>	<i>a posteriori</i>
<i>Intersubjektiivsed</i>	dialogi moodustavad universaalid	kultuuriuniversaalid
<i>Monoloogilised</i>	universaalsed kognitiivsed skeemid	pertseptiivse ja motiivatsiooni universaalid

Et Chomsky jätab selle võimaluste rohkuse tähelepanuta ja keskendub ainuüksi generatiivsete reeglite abstraktsele süsteemile, ei suuda ta ära seletada keelelise kompetentsuse rakendamist võimalikuks muutva intersubjektiivsuse struktuuri. Sest Habermasi arvates ei piisa

keelelise kommunikatsiooni mõistmisest keelelise kompetentsuse rakendusena — mida piiravad empiirilised tingimused... Vastupidi, selleks et osaleda normaalses diskursuses, peavad kõneleja käsutuses olema lisaks tema keelelisele kompetentsusele kõne ja sümboolse interaktsiooni (rollikäitumise) põhioskused, mida me võime nimetada kommunikatiivseks kompetentsuseks. (Habermas 1970b: 138.)

Keskendudes oskustele, mis võimaldavad kõnelejal rakendada grammatiliselt hästimoodustatud väljendeid konkreetseis kõneaktides, läheneb kommunikatiivse kompetentsuse teooria tava-

keele filosoofia traditsioonile. Mõlemad lähenemised tegelevad pragmaatiliste keeleüksustega ja mõlemad peavad intersubjektiivsust keelelise kommunikatsiooni oluliseks tingimuseks. Ent kui tavakeele filosoofia kipub piirduma konkreetsetes olukordades kasutatavate tüüpiliste kõneaktide kirjeldusega, on Habermasi poolt välja töötatud "teoreetilisel perspektiivil tegemist reeglite süsteemi rekonstrueerimisega, millele toetub subjekti võime väljendada lauseid *igas* olukorras."⁹

Austini ja Searle'i kirjutised pakuvad kommunikatiivse kompetentsuse teooriale lähtepunkti. Nende kirjutistest ilmneb, et neil põhilistel pragmaatilistel kõneüksustel on eristatav kahekordne struktuur, sest nagu Habermas täheldab, "rahuldab eksplitsiitse kõneakti pinnastruktuur *standardkuju*, kui see koosneb illokutiivsest ja propositsioonilisest komponendist".¹⁰ Tüüpilise kõneakti propositsiooniline komponent on tavaliselt väljaeristuv, avalikustades seega kaks tasandit, mille vahel kõneleja ja kuulaja peavad liikuma, kui nad tahavad teineteisega suhelda: intersubjektiivsuse tasand, millel nad kehtestavad interpersonaalsed suhted; ja objektide ning kogemuste tasand, mille kohta nad arvamusi vahetavad. Habermas väidab, et nende kahe tasandi iseloomustus, nagu ka võime nende vahel liikuda, eeldab, et subjektide käsutuses on rida dialoogi konstitueerivaid universaale.

Neile universaalidele viitamata ei saaks me isegi defineerida võimaliku kõne korduvaid komponente, nimelt väljendeid endid, siis interpersonaalseid suhteid kõnelejate/kuulajate vahel, mida need väljendid põhjustavad ning lõpuks objekte, mille teemal kõnelejad/kuulajad üksteisega suhtlevad.¹¹

Kandidaatidena dialoogi konstitueerivate universaalide klassi esitab Habermas mitu väljendikateooriat. Esiteks moodustavad isikulised asesõnad ja nende tuletised viitesüsteemi potentsiaalsete kõnelejate vahel, võimaldades igal kõnelejal asuda üheaegselt "mina" ja "sina" rolli ja kindlustades seega semantiliste reegli-

⁹Jürgen Habermas, What is universal pragmatics? (Habermas 1979: 32).

¹⁰Jürgen Habermas, What is universal pragmatics? (Habermas 1979: 36).

¹¹Jürgen Habermas, Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz (Habermas, Luhmann 1971: 110).

te intersubjektiivse kehtivuse. Teiseks moodustavad deiktilised aja- ja ruumiväljendid nagu ka artiklid ja osutavad asesõnad, võimalike osutuste viitesüsteemi, ühendades intersubjektiivsuse tasandit, millel subjektid interaktsiooni asuvad, objektide tasandiga, millest nad vestlevad. Kolmandaks on kõnetus-, tervitus- ja küsitlusvormelid kommunikatiivsed kõneaktid, mis on suunatud kõnelemisprotsessile kui sellisele ja mis täpsustavad kõnet kui meediumi, milles väärnimõistmine, eksitus ja pettus on võimatud. Lõpuks moodustavad konstatiivsed, representatiivsed ja regulatiivsed kõneaktid süsteemi, mis muudab võimatuks teatud eristuste tegemise, mis on fundamentaalsed iga kõneolukorra jaoks, nagu näiteks eristused olemine ja näivus, olemine ja olemus ning olemine ja see, mis peaks olema. Habermasi väide on, et kommunikatsiooniprotsessi lülitades suunavad subjektid naiivselt ja paratamatult need erinevad väljenduskategooriad lahku ja demonstreerivad seega dialoogi konstitueerivate universaalide valdamist, mis määratleb nende kommunikatiivse kompetentsuse.

Ideaalne kõneolukord

Kommunikatiivse kompetentsuse teooria annab vahendi ideaalse kõneolukorra konstrueerimiseks. Seda olukorda iseloomustab tõkete puudumine, mis takistaksid diskursuses osalejate kommunikatsioonivahetust. Lisaks juhuslikele mõjudele, mis surutakse olukorrale peale väljastpoolt, kuuluvad selliste tõkete hulka piirangud, mida tekitab kommunikatsioonistruktuur ise; ning Habermas jätkab järgmisest teesist lähtudes:

kommunikatsioonistruktuur ise ei tekita piiranguid parajasti siis, kui kõigi võimalike osalejate jaoks on olemas sümmeetriline võimaluste jaotus valida ja rakendada kõneakte.¹²

Sümmeetriates määratleb ideaalse kõneolukorra üldraamistuse ja võimaldab seda veelgi täpsustada seoses dialoogi konstitueerivate universaalide mitmesuguste kategooriatega. Võrdsed võimalused kommunikatiivsete kõneaktide rakendamiseks tähendavad, et kõigil potentsiaalsetel diskursuses osalejatel on samasugune või-

¹²Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz* (Habermas, Luhmann 1971: 137).

malus algatada ja ülal hoida dialoogi küsimuste ja vastuste, väidete ja vastuväidete abil. Konstatiiivsete kõneaktide rakendamise võimaluste sümmeetriline jaotus tähendab, et kõigil potentsiaalsetel osalejatel on sama võimalus pakkuda tõlgendusi, soovitusi ja õigustusi, nii et eelarvamused kaalutlustest välja jäävad. Võrdne võimalus rakendada representatiivseid kõneakte annab kõigile võimalikele osalejatele sama võimaluse väljendada oma hoiakuid, tundeid ja kavatsusi, luues tingimused, milles subjektid muutuvad oma öeldus ja tehtus eneste ja teiste jaoks läbinähtavaks. Viimasena toob regulatiivsete kõneaktide rakendamise võimaluste sümmeetriline jaotus kaasa selle, et kõigil võimalikel osalejatel on sama võimalus käskida ja keelata, kuuletuda ja keelduda, seega välistades ühepoolsetest normidest tulenevaid privileege. Habermas peab õigeks, et representeerimine ja reguleerimine on kõnelevate subjektide *kui* sotsiaalsete tegutsejate saavutus ning seega eeldavad kaks viimati mainitud sümmeetriat viidet tegevuskonteksti organiseerimisele. Ideaalse kõneolukorra konstrueerimine tähendab seetõttu ühtlasi sellele vastavat tegevuse idealiseerimist, sest "diskursuse vabanemine tegevuse piirangutest on võimalik ainult puhta kommunikatiivse tegevuse kontekstis." (Habermas 1973b: 255–256.)

Habermas kinnitab, et ideaalne kõneolukord kristalliseerib tingimused, milles diskursuse järelduse määraks ära ainuüksi parema argumendi jõud. Need tingimused tagavad liikumisvabaduse tegevuse ja diskursuse vahel ning mitmesuguste radikaliseerimistandardite vahel diskursuse raames. Nad kindlustavad algselt valitud keelesüsteemi muutmise või asendamise võimaluse ja panevad seega aluse seisukohale, et diskursiivselt tematiseeritud kehtivuspretensioone saab ratsionaalselt lunastada. Lisaks oletab Habermas, et ideaalne kõneolukord pakub teatavatele, Lääne filosoofia kui terviku suhtes kesksetele ideedele teoreetilise ümbersõnastuse:

Kõneaktide, mis osutavad (a) väidetele kui väidetele, (b) kõnelevate suhetele oma lausungitega ja (c) reeglite järgimisele, valiku ja täideviimise šansside sümmeetriline jaotus on keelelis-teoreetilised

määratlused selle jaoks, mida me traditsiooniliselt püüame ühendada tõe, vabaduse ja õigluse ideega.¹³

Abstraktse konstruktsioonina, mis on implitsiitne võimaliku kõne eeltingimustes, on ideaalsel kõnesituatsioonil ainulaadne ja eriline staatus. See pole eksisteeriv mõiste hegellikus mõttes, sest ükski ajaloo olemas olnud ühiskond ei täida täielikult ratsionaalse diskursuse tingimusi. Ka ei ole ideaalne kõneolukord reguleeriv põhimõte kantilikus tähenduses, sest seda aimatakse paratamatult ette igas keelelise kommunikatsiooni aktis. "Ideaalne kõneolukord," ütleb Habermas, "ei ole empiiriline nähtus ega pelk konstruktsioon, vaid pigem diskursuse vältimatu vastastikune eeldus." (Habermas 1973b: 258.) Kuigi see eeldus on normaalselt kontrafaktuaalne, ei välista Habermas võimalust, et teatavate institutsiooniliste korralduste puhul võiks ideaalset kõneolukorda tegelikkuseks muuta. Lahtiseks jääb küsimus, kas selliseid korraldusi kunagi kehtestatakse või jääb ideaalne kõneolukord igavesti ainult ootuseks; ning vastus sellele küsimusele ei ole Habermasi kinnitust mööda enam spekulatiivne arutlusteema, vaid praktiline hüpotees.

(Järgneb)

¹³Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz* (Habermas, Luhmann 1971: 139).

LIIA LÜDIG-ALGVERE

ÜHISKONNAGEOGRAAFIA KOLM VIIMAST AASTAKÜMMET

Positivismist postmodernismi

Hill Kulu

SISSEJUHATUS

Lääne ühiskonnageograafia kolme viimase aastakümne teadusfilosoofilise arengu võib kokku võtta märksõnadega *positivism*, *marksism*, *humanism*, *realism*, *struktuuratsiooniteooria* ja *postmodernism*. Positivism domineeris teadusfilosoofias 1950.–1960. aastatel, marksism ja humanism 1970. aastatel, realism ja struktuuratsiooniteooria 1980. aastate esimesel poolel ning postmodernism 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses. Praegust olukorda iseloomustab aga kõige paremini märksõna *pluralism*.

Käesoleva artikli eesmärgiks on anda lühiülevaade Lääne ühiskonnageograafia arengust alates 1950. aastate lõpust kuni 1990. aastate alguseni, piirdudes seejuures Lääne ühiskonnageograafia põhijaru, anglo-ameerika ühiskonnageograafia arenguga. Ülevaates püütakse jälgida ühiskonnageograafilise mõtte arengut laiemas teadusfilosoofilises kontekstis.

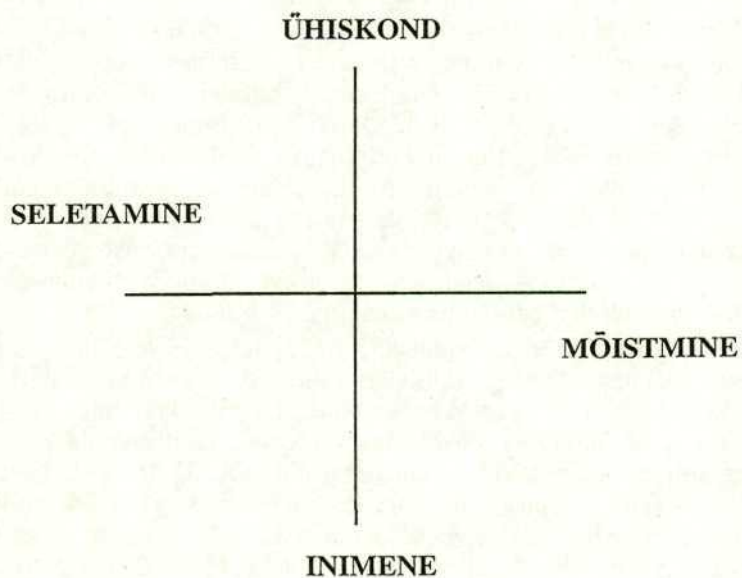
Autor tänab Eesti Teaduse Sihtasutust ja Põhjamaade Ministrite Nõukogu toetuse eest.

SOTSIAALTEADUSTE DILEMMAD:
INIMENE *VERSUS* ÜHISKOND JA
SELETAMINE *VERSUS* MÕISTMINE

1950. ja 1960. aastatel oli paljudel geograafidel selge, kuidas geograafiateadust teha. Alates 1970. aastate algusest on võitlus ühe või teise teadusfilosoofia legitimeerimise pärast oluliselt tihenenud. Konkureerivad teadusfilosoofiasuunad on püüdnud oma arusaamu uurimisobjekti olemusest ja uurimismeetoditest ainuõigena esitada ja niiviisi sümbolikapitali koguda. See on lõppkokkuvõttes kujundanud teaduse tegemise normistiku ja avaldanud mõju uurimistööde finantseerimisele (Bourdieu 1991; Paasi 1993).

Eri uurimistraditsioonidel on olnud erinevad ontoloogilised ja epistemoloogilised lähtekohad. Erinevad arusaamad inimnähtuste olemusest ja teadmiste saamisviisidest ning teaduse eesmärkidest on suuresti määranud uurimistöö rõhuasetuse ja kujundanud lõpptulemust. Sotsiaalteadustes on vähemalt kaks filosoofilist dilemma, mille suhtes on igal pretensioonikamal teadusfilosoofial tulnud seisukoht võtta. Üht dilemma võiks nimetada *inimene versus ühiskond*, teist *seletamine versus mõistmine* (vt joonis (Manicas 1987).

Dilemma *inimene versus ühiskond* on seotud kahe küsimusega. Esiteks, kas inimese teod on tema enda määrata või juhivad neid ühiskondlikud jõud (*agent versus struktuur*)? Teiseks, kas ühiskondlikud nähtused on taandatavad inimtegudele või mitte (*individualism versus holism*)? Dilemma *seletamine versus mõistmine* on omakorda seotud kahe küsimusega. Kõigepealt, kas inimteod on seletatavad loodusteadusliku metodoloogia abil või läheb nende puhul vaja omaette seletusmetodoloogiat (*naturalism versus antinaturalism*)? Teiseks, kas saame inimese ja inimühiskonnaga seotud nähtustest teadmisi vaatluse või sisekaemuse teel (*empirism versus ratsionalism*)? Nii ühiskonnageograafias kui sotsiaalteadustes laiemaltki on konkureerivad mõttevoolud üksteisest eristatavad just vastuse järgi neile küsimustele (vt Little 1991; Manicas 1987; Rosenberg 1988; Sztompka 1979).

J o o n i s . Sotsiaalteaduste filosoofilised dilemmad.

GEOGRAAFIA "LÜHIAJALUGU"
KUNI 20. SAJANDI ESIMESE POOLENI:
KOSMOGRAAFIAST REGIONAALGEOGRAAFIANI

Pikka aega olid geograafid tuntud maadeavastajatena. Eesmärgiks oli koguda teavet eri maade loodusolude ja inimeste kohta. Saadav info oli aluseks majanduslikule ja poliitilisele kolonisatsioonile. Kosmograafiline traditsioon hakkas oma tähtsust muretama 19. sajandi teisel poolel. Selleks ajaks oli enamik maid "avastatud" ja nende loodus- ja kultuuriolud "ära kirjeldatud".

19. sajandi lõpus toimus mitmete (sotsiaal)teaduste iseseisvumine ja institutsionaliseerimine. Geograafia sai loodus- ja sotsiaalteadusi ühendava distsipliinina oma varasemate "teenete" eest üpris kiiresti Euroopa ülikoolides kindla koha. Elu läks edasi ning olukorras, kus ühest küljest tungisid peale bioloogia ja geoloogia, teisest aga sotsioloogia ja antropoloogia, tuli geograafial oma olemasolu õigustada. Geograafide uurimisobjekt — loodus ja inimene — hakkas vägisi käest libisema. Muutunud olukorras tuli ümber orienteeruda.

Geograafid püüdsid loodust ja inimkultuuri samaaegselt käsitlevat uurimistraditsiooni säilitada. Selleks sobis kaks probleemi-valda: 1) inimese ja keskkonna suhted; 2) regioonide määramine ja kirjeldamine. Need kaks valdkonda domineerisid geograafilistes uurimistöodes kuni II maailmasõjani. Ühest küljest taheti selgusele jõuda, mil määral on inimolemus ja inimese teod ümbritsevate loodusolude poolt ära määratud, teisalt püüti avastada ja kirjeldada loomulikke regioone (Cloke, Philo, Sadler 1991; Unwin 1992).

POSITIVISM GEOGRAAFIAS:
RUUMITEADUS JA KVANTITATIIVNE REVOLUTSIOON

1940. aastate lõpul jõudis loogilise positivismi sõnum teaduse ühtsusest ja õigest teaduslikust meetodist ka geograafideni. Regioonide kirjeldamine ja unikaalsuse otsimine muutus ebaoluliseks. Oli ju teaduse eesmärgiks seletamine ja ennustamine. Selleks oli vaja tunda nii loodust kui inimühiskonda valitsevaid

seadusi. Geograafide ülesandeks sai ruumiliste seaduste avastamine ja ruumimudelite konstrueerimine. Geograafia hakkas ennast identifitseerima ruumiteadusena, keskele kohale tõusis geomeetria (Gregory 1989).

Koos ruumiteaduse tekkimisega ilmus varasema regionaalgeograafia asemele süstemaatiline geograafia. Loodus- ja ühiskonnageograafidel olid küll erinevad uurimisobjektid, kuid ühine eesmärk: ruumiliste seaduste avastamine. Süstemaatiline geograafia vastas hästi positivistlikule tööjaotusideaalile: eri teadusharudel oli erinev uurimisobjekt, kuid neid ühendas sarnane uurimismetodoloogia. Arenenud metodoloogiaga teadusharu etaloniks oli füüsika, millest teistel teadusharudel tuli õppust võtta (Sintonen 1986; Wright 1970). Sotsiaalteadused olid aga oma arengus loodusteadustest oluliselt maha jäänud. See vahe tuli nüüd kiiresti tasa teha: ühiskonnageograafias leidis aset *kvantitatiivne revolutsioon* (Cloeke, Philo, Sadler 1991; Gregory 1989; Unwin 1992).

Ühiskonnageograafid said ruumiliste seaduste avastamisel tuge majandusteadlaste varasematest töödest. Suunda näitavateks tähisteks said Johann Heinrich von Thüneni maakasutusmudelid, Alfred Weberi tööstuse paigutusteooria ning vahest kõige rohkem saksa majandusgeograafi Walter Christalleri keskuskohtade teooria (Unwin 1992). Mudelite ühiseks jooneks oli nende tuginemine ratsionaalse valiku teooriale, mis, olles üks klassikalise majandusteadusliku mõtte alustugesid, tugineb oletusele, et inimloomusele on omane püüd maksimaalse isikliku kasumi järele. Maksimaalse kasumi tagaajamine juhikbi "nähtamatu käena" inimese tegevust (Manicas 1987; Rosenberg 1988).

Ühiskonnageograafiliste uurimistöode eesmärgiks sai inimese optimaalse ruumilise käitumise väljaselgitamine ja selle fikseerimine ideaalolukorras. Inimasustust uurides tegeldi näiteks sellega, et kõigepealt modelleeriti reaalne asustus ning seejärel püüti reaalsust ja mudelit võrreldes selgusele jõuda, millised linnad või külad on tegelikkuses valesti paigutatud või mil määral erineb nende elanike arv optimaalsest. Siit järgnesid üldjuhul soovitusel planeerijatele. Mõõdalaskmisi praktikas põhjendati aga sellega, et objektiivse informatsiooni puudumise tõttu ei käitu inimesed alati ratsionaalselt. Ratsionaalsus samastati instrumentaalsusega.

POSITIVISMI KRIITIKA I: MARKSISM JA RADIKAALNE GEOGRAAFIA

1960. aastate lõpp oli ühiskonnageograafias jälle muutuste aeg. Leiti, et positivistliku teadusfilosoofia nägemus inimühiskonnast ei vasta tegelikkusele. Pealiskaudne teave sellest, "kui palju kusaigil midagi on", ja mängimine ideaalsete ühiskonnamudelitega ei olnud toonud asjasse selgust. Positivistid olid liiga "pimedad", et näha, kus peituvad probleemide tegelikud lahendused. Lisaks õigustasid nad valitsevat ühiskonnakorda ja ideoloogiat. Kriitika positivistliku teadusfilosoofia vastu arenes kahest suunast: marksislikust ja humanistlikust.

Marksismi ja radikaalse geograafia esiletõusu ei saa käsitleda lahus 1960. aastate teisel poolel Lääne ühiskonnas aset leidnud laiematest sotsiaalsetest muutustest. Vietnami sõda, rassi- ja üliõpilasrahutused, alternatiivsed elustiilid, majandusliku languse eelõhtu — need löid eeldused sõjajärgsete ideaalide hülgamisele ja soovile muuta ühiskond ajanõuetele vastavaks (Unwin 1992). Abi hakati otsima "nähtamatutest" jõududest, mis juhivad inimühiskonna arengut. Alles ühiskonna arenguloogika tundmaõppimine pidi võimaldama mõista tegelikkuses toimuvaid protsesse ja aita neid suunata. See eeldas aga nähtuste süvaanalüüsi. Taas tõusid ausse loogilised mõttekäigud ühiskonna olemuse ja selle arenguloogika üle.

1970. aastate alguses oli radikaalide peaesmärgiks sotsiaalse reformi läbiviimine. Selleks tuli juhtida ühiskonna tähelepanu probleemidele ja nende tegelikele põhjustele ning leida vahendid ühiskonnakorra ja valitseva ideoloogia muutmiseks. Suundarajavaks said William Bunge ja David Harvey uurimistööd, mis on mõjutatud Marxi ja Althusseri vaadetest (Bunge 1971; Harvey 1973). Asutati ajakiri *Antipode*, mis hakkas avaldama radikaalsete geograafide töid.

Hiljem, 1970. aastate teisel poolel, olukord muutus: idee otsestest sekkumisest ühiskondlikku praktikasse jäeti kõrvale ning peatähelepanu hakati pöörama probleemide analüüsile. Nii viisi mõõdukamalt lähenedes loodeti sotsiaalsete probleemide lahendamisel sõna sekka öelda. Radikaalsete geograafide hu-

vi oli suunatud eelkõige regionaalse ja linnasisese ebavõrdsuse vastu (vt Bunge 1971; Harvey 1973).

POSITIVISMI KRIITIKA II: HUMANISTLIK GEOGRAAFIA

Positivism sai kriitikanooli ka teisest suunast. Need tulid paralleelselt radikaalse geograafiaga 1970. aastate alguses ühiskonna-geograafias esile tõusnud humanistlikult mõttevoolult. Tõlgendava sotsiaalteaduse kombel ühendas humanistlik geograafia endas nii fenomenoloogide, hermeneutikute kui ka eksistentsialistide filosoofilisi vaateid.

Humanistlik positivismikriitika juhtis kõigepealt tähelepanu positivismi naiivsele empirismile ja rõhutas, et inimene on pigem aktiivne, teadmisi konstrueeriv subjekt kui lihtsalt tegelikkuse passiivne peegel. Teiseks, loodusteaduslik kausaalsust ja üldkehtivaid seadusi otsiv metodoloogia ei sobi inimtegude seletamiseks. Inimtegudes sisaldub intentsionaalsus: eesmärgistatus ja mõtetatus. Tegude seletamine eeldabki tõlgendamist, nende mõttest arusaamist. Seega vajavad sotsiaalteadused oma metodoloogiat, hermeneutikat. Positivism naturalistliku teadusfilosoofiana ei olnud suutnud inimesse puutuvaid probleeme lahendada. Veelgi enam — ta ei märganudki neid (Cloke, Philo, Sadler 1991).

Humanistlike ühiskonnageograafide uurimistööd arenesid kahes suunas. Osa neist uuris teadlase kui inimese võimalusi saada reaalmaailmast objektiivset teavet, teine osa huvitus aga uuritava subjekti kohatunnetuse moodustumisest ja tegude seletamisest. Oli neid, kes rõhutasid inimkogemuse personaalsust ja kaldusid subjektivismi, ning neid, kes juhtisid tähelepanu inimkogemuse intersubjektiivsele loomusele (vt Ley, Samuels 1978; Relph 1976; Tuan 1971; Olsson 1980).

Humanistid kritiseerisid ka oma konkurente, radikaalseid geograafe. Radikaalide teooriad tegid inimesest passiivse olen- di ning allutasid ta ühiskondlikele jõududele või panid inimteod ühiskonna arengu "õilsaid" eesmärke teenima. Selle poolest võib positivistide ja radikaale sarnaseks pidada: mõlemad apelleerisid inimtegude seletamisel inimtahtest sõltumatutele jõududele.

Ainult et positivismi "nähtamatu käsi" asus inimeses ja radikaalide oma ühiskonnas.

SÜNTEES:
STRUKTURATSIOONITEOORIA JA
REALISM GEOGRAAFIAS

1970. aastad möödusid ühiskonnageograafias positivismi kritiseerimise ning radikaalse ja humanistliku geograafia omavahelise konkureerimise tähe all. Selles kontekstis kerkis järjest enam nähtavale kaks probleemivaldkonda, kus esines suuri lahkavamsi. Neist esimene oli seotud inimühiskonna ontoloogiaga: kas inimteod sõltuvad inimesest endast või on nende taga ühiskondlikud jõud? Humanistliku mõttevoolu esindajad nägid lahendust inimeses, radikaalid aga ühiskonnas. Teine probleemivaldkond oli seotud epistemoloogiaga: kas reaalmaailmast on võimalik saada objektiivset teavet või on see võimatu? Radikaalid, vaatamata positivismi empirismikriitikale, pidasid objektiivsust võimalikuks, humanistid ei eitanud aga objektiivsuse võimatust. Nii vajatigi "kohtunikku", kes mõlemat osapoolt rahuldava lahenduse välja pakuks. Selleks said Anthony Giddensi strukturatsiooniteooria ja realistlik teadusfilosoofia (Giddens 1979, 1984; Sayer 1984, 1992).

Briti ühiskonnateoreetiku Anthony Giddensi esitatud strukturatsiooniteooria oli püüd lahendada sotsiaalteaduste igivana dualismi *agent versus struktuur*. Giddensi lahendus peitus kompromissis. Selleks oli idee *struktuuri duaalsusest*: struktuurid on ühiskondliku praktika vahendid ja väljundid, need on reeglid ja ressursid, mis võimaldavad inimegusid, ja muutuvad ise nende tulemusena. Inimteod sõltuvad kontekstist, kontekst aga omakorda inimegudest (Giddens 1979).

Giddensi idee struktuuri duaalsusest võeti ühiskonnageograafide hulgas vastu erinevalt. Humanistliku suuna esindajad olid rahul, sest esmakordselt oli ühiskonda tervikuna hõlmanud teoorias jäetud inimesele aktiivne roll. Endised radikaalid suhtusid Giddensi püüdlustesse skeptilisemalt: kompromisslahendus oli kaotanud oma teravuse ühiskonna analüüsimisel (Cloke, Philo, Sad-

ler 1991). Olulisem oli siiski see, et Torsten Hägerstandi ajageograafiast inspireerituna pööras Giddens varasematest ühiskonnateoreetikutest tunduvalt rohkem tähelepanu geograafide jaoks väga olulisele kategooriale — *kohale*, väites, et pole olemas kontekstiväliseid ühiskondlikke protsesse, vaid nende lahutamatuks koostisosaks on aeg ja ruum (Giddens 1984). Giddensi tööst inspireerituna ilmus geograafilistesse uurimistöödesse peagi *lokaliteedi* mõiste. See väljendas agendi ja struktuuri kokkusaamist ajas ja ruumis. *Lokaliteet* muutus 1980. aastate keskpaiku ühiskonnageograafilisi uurimusi suunavaks kontseptsiooniks (vt Duncan 1989; Gregory, Urry 1985).

Niisiis oli Anthony Giddensi strukturatsiooniteooria seotud ühiskonna ontoloogiaga. Seevastu keskendus Andrew Sayer (1984, 1992) ja tema poolt ühiskonnageograafiasse toodud realism peamiselt epistemoloogilistele küsimustele. Bhaskari (1979) ja Harre (1979) realistlikule filosoofiale tuginedes võttis Sayer kriitika alla naiivse objektivismi ja 1980. aastatel epistemoloogiasse taasilmunud relativismi. Sayeri arvates on naiivse objektivismi (empirismi) puuduseks veendumus, et faktid räägivad ise enda eest. Seetõttu täidab teooria positivistlikus teadusfilosoofias ainult vaatlustulemuste liigendaja rolli. Relativistide meelest on vastupidi: vaatlustulemused on meie eelneva teoreetilise nägemuse poolt ära määratud. Sayer väidabki, et empiiriline vaatlus pole teooriast ei sõltumatu ega täiesti sõltuv, vaid sellest üksnes mõjutatud. Tõde pole ei absoluutne ega suhteline, küsimus on eelkõige praktilises adekvaatsuses (Sayer 1992).

Sayer püüdis sotsiaalteaduste jaoks välja töötada realistlikku uurimismetodoloogiat. Ta rõhutas nii teoreetiliste spekulatsioonide kui ka empiirilise vaatluse olulisust uurimisprotsessis. Ratsionaalset teadmist vajame objektide abstraktsete struktuuride ja kausaalsete "kalduvuste" väljaselgitamiseks; empiiriline teadmine aitab meil teada saada, mis juhtub, kui erinevate objektide "kalduvused" konkreetsetes tingimustes kombineeruvad (Sayer 1992).

Sayeri "normaalne" epistemoloogia sobis hästi ühiskonnageograafist tavateadlasele. Ta oli esitanud konkreetse skeemi, kuidas teha korralikku geograafilist uurimistööd, andes nii metodoloogilisi kui metoodilisi nõuandeid. Realistlikku epistemoloogiat püüti kombineerida strukturatsiooniteooria ontoloogiaga: abs-

traktid struktuurid leidsid väljundi konkreetsetes tingimustes — lokaliteetides (Cloke, Philo, Sadler 1991).

FUNDAMENTALISMI LÕPP: POSTMODERNISM JA GEOGRAAFIA

1980. aastate teisel poolel toimus relativistliku ja antifundamentalistliku teadusfilosoofia pealetung. Varem oli püütud kindlaks teha inimnähtuste tõelist olemust ja otsitud õiget meetodit — nüüd leiti, et see on väheviljakas tee. Tõde muutus kontekstist ja lähene misviisidest sõltuvaks. Nii polnud enam mõtet rääkida ainuõigest meetodist. Eri meetodid andsid erinevaid tulemusi. Metodoloogilisest fundamentalismist siirduti antifundamentalismi, ortodoksus asendus pluralismiga. Teadvustati tõe juured (maailmavaatelised erinevused) ja teadmiste saamise eesmärk (võim ja legitimeerimine). (Vt Bourdieu 1991; Foucault 1980; Lyotard 1985; Rorty 1982.)

Oluline muutus toimus ka Lääne ühiskonnas. Muutused materiaalses tootmises (fordistliku tootmise asendumine "paindlike" strateegiatega) ja kultuurisfääris (kõrgkultuuri segunemine massikultuuriga) ning lõpuks infoühiskonna teke — kõik need koos eelnevaga annavad põhjust viidata nähtusele, mida nimetatakse *postmodernismiks* (vt Berg 1993; Cloke, Philo, Sadler 1991; Harvey 1989; Paasi 1993; Soja 1989).

Postmodernismi esialgne buum on möödas, kuid see pole möödunud jälge jätmata. Uurimisobjektina ja lähenemisviisina on postmodernism tõstnud veelgi huvi ühiskonnageograafia vastu. Mitmekesisus, fragmentaarsus, erinevus on oluliselt geograafilise iseloomuga: iga uuritava nähtuse kui uurijasubjekti taustal vibreerib geograafiline kontekst. *Regioon, ruum ja koht* pole aga enam staatilised "iseenese eest rääkivad" kategooriad. Moodustades osa ühiskondlikest protsessidest, on need ühtlasi ise sotsiaalsed konstruktsioonid (Paasi 1993).

Ka postmodernism kui antifundamentalistlik metodoloogia on tõlgendatav mõttevooluna, mille eesmärgiks on sümbolikapitali koguda ja anda juhiseid, kuidas geograafiateadust teha. Siiski, pluralismile rõhudes on postmodernism aidanud geograafidel

iseendast ja oma ajaloost tunduvalt paremini aru saada ja “dekonstrueerinud” sügavale juurdunud arusaamu geograafia põhikategooriatest (ruum, regioon ja koht). Arusaam *ruumist* kui sotsiaalsest konstruktsioonist on tähelepanu juhtinud sellele, kuidas erinevate ideoloogiate ja ühiskondlike praktikate abil ruumi toodetakse ja legitimeeritakse. Inimesed ei tee mitte ainult ajalugu, vaid ka geograafiat (Bourdieu 1991; Gregory 1989). Ruumi “dekonstruktsioon” on aga omakorda suurendanud ühiskonnageograafide huvi võimuküsimuste vastu. Ei tohi alahinnata võimu rolli tõe, erinevuste, piiride, identiteedi jne (taas)tootmise juures. Uurimistööd feministliku geograafia ning uurimused etniliste, rassiliste ja seksuaalsete vähemuste seisukohalt on siia andnud tänuväärse panuse (vt Bowlby, Lewis, McDowell, Foord 1989; Jackson 1989; MacKenzie 1989). Võimu seisukohalt on antifundamentalism ainus aus metodoloogia. Just sellele on postmodernism ühiskonnageograafia uurimismetodoloogiana tähelepanu juhtinud.

LÕPETUSEKS: METODOLOOGILINE PLURALISM

Erinevad arusaamad nähtuste olemusest ja sobivatest uurimismetoditest on olnud üheks konkureerivate teadusfilosoofiade tekkimise allikaks ühiskonnageograafias. 1990. aastatel on traditsioonilistele dilemmadele lisaks esile kerkinud veel üks probleemivaldkond, mille suhtes teadusfilosoofiatel tuleb seisukoht võtta. Selleks on dilemma *fundamentalism* versus *antifundamentalism*.

Antifundamentalismi võib mõista kui õigustust teesile *anything goes*. Kui küsimus on lihtsalt teaduse alustugede õõnestamises, siis pole see lahendiks (vähemalt teadlaste jaoks), kui aga teaduse arengu, tõe ja teadmiste sotsiaalse olemuse mõistmises, siis küll. Objekttiivsete teadmiste võimatus ei tähenda seda, et teadmised oleksid ebaobjektiivsed. Teadmised jäävad ikkagi teadmisteks, sest need kui aega ja ruumi “lokaliseeritud” inimese kognitiivsed püüdlused aitavad meil maailmas orienteeruda ja seda ümber kujundada. Kuid teadmiste lahutamatuks koostisosaks on erapoolikus. Tõde on alati erapoolik. Tegelikkuuse sotsiaalne konstruktsioon, legitimeerimine, võim, moraal — need on teaduse lahutamatuks koostisosaks. Selle teadvustamine avab tee alternatiividele ja viib pluralismi. See on demokraatia eelduseks

nii teaduses kui väljaspool seda. Meetodite ja metodoloogia-te mõõdupuuks on eesmärgid. Nende suhtes on vestlus avatud. Argumentatsioon, põhjendatus ja objektiivsus intersubjektiivses mõttes säilivad teaduse mängureeglitena nagu ennegi. Ilma nendeta poleks teadus enam teadus.

Kirjandus

- Berg, L. 1993. Between Modernism and Postmodernism. — *Progress in Human Geography*, vol. 17, no. 4, pp. 490–507
- Bhaskar, R. 1979. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique on Contemporary Human Sciences*. Brighton: The Harvester Press
- Bourdieu, P. 1991. *Language and Symbolic Power*. Oxford: Polity Press
- Bowlby, S., J. Lewis, L. McDowell, J. Foord 1989. The Geography of Gender. — *New Models in Geography. Volume II*. London: Unwin Human, pp. 176–195
- Bunge, W. 1971. *Fitzgerald: The Geography of a Revolution*. Cambridge, Massachusetts: Schenham
- Cloke, P., C. Philo, D. Sadler 1991. *Approaching Human Geography: An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. London: Paul Chapman Publishing Ltd.
- Duncan, S. 1989. What is Locality. — *New Models in Geography. Volume II*. London: Unwin Human, pp. 221–252
- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Brighton: The Harvester Press
- Giddens, A. 1979. *Central Problems of Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: Macmillan
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity
- Gregory, D. 1989. The Crisis of Modernity? Human Geography and Critical Social Theory. — *New Models in Geography. Volume II*. London: Unwin Human, pp. 348–385
- Gregory, D., J. Urry 1985. *Social Relations and Spatial Structures*. Basingstoke: Macmillan
- Harre, R. 1979. *Social Being: A Theory for Social Psychology*. Oxford: Basil Blackwell
- Harvey, D. 1973. *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold

- Harvey, D. 1989. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Basil Blackwell
- Jackson, P. 1989. Geography, Race, and Racism. — *New Models in Geography. Volume II*. London: Unwin Human, pp. 176–195
- Ley, D., M. S. Samuels 1978. Introduction: Contexts of Modern Humanism in Geography. — *Humanistic Geography: Prospects and Problems*. London: Croom Helm, pp. 1–17
- Little, D. 1991. *The Varieties of Social Explanation: Introduction to the Philosophy of Social Science*
- Lyotard, J.-F. 1985. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press
- MacKenzie, S. 1989. Woman in the City. — *New Models in Geography. Volume II*. London: Unwin Human, pp. 109–126
- Manicas, P. 1987. *A History and Philosophy of the Social Sciences*. Oxford: Basil Blackwell
- Olsson, G. 1980. *Birds in Egg/Eggs in Bird*. London: Pion
- Paasi, A. 1993. Notes on the Changing Idea of Geography and the Revival of Regional Geography. — *Different Geographies*. University of Joensuu, Department of Geography, pp. 43–58
- Relf, E. 1976. *Place and Placelessness*. London: Pion
- Rorty, R. 1982. *Consequences of Pragmatism*. Brighton: The Harvester Press
- Rosenberg, A. 1988. *Philosophy of Social Sciences*. Oxford: Clarendon Press
- Sayer, A. 1984. *Method in Social Sciences: A Realist Approach*. (1st edition.) London: Routledge
- Sayer, A. 1992. *Method in Social Sciences: A Realist Approach*. (2nd edition.) London: Routledge
- Sintonen, M. 1986. Positivismi. — *Vuosisatamme filosofia*. Helsinki: WSOY
- Soja, E. 1989. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso
- Sztompka, P. 1979. *The Sociological Dilemmas: Toward a Dialectic Paradigm*. London: Academic Press
- Tuan, Y.-F. 1971. Geography, Phenomenology and the Study of Human Nature. — *Canadian Geographer*, no. 15, pp. 181–192
- Unwin, T. 1992. *The Place of Geography*. New York: Longman Scientific and Technical
- Wright, G. H. von 1970. *Explanation and Understanding*. London: Keagan

Ühiskonnageograafia kolm viimast aastakümnet

HILL KULU (sünd. 1967) on lõpetanud Tartu ülikooli 1992. aastal geograafia erialal. Geograafiamaister. Praegu on Tartu ja Helsingi ülikooli doktorand ning töötab Helsingi ülikooli geograafiaosakonnas.

POLIITGEOGRAAFIA EESTIS

Ott Kurs

Poliitgeograafia arenguloo analüüs on näidanud, et selle teadusharu seisund sõltub tugevasti konkreetsetest ajaloolistest ja poliitilistest tingimustest (Kurs 1993b). Et poliitgeograafia puhtteaduslik ja rakenduslik külg on tugevasti seotud riigiga, edendab just (oma) riigi olemasolu poliitgeograafilist ja geopolitiilist mõttetegevust ja uurimistööd. Vaatlengi siin poliitgeograafia arengut ja temaatikat Eestis viimase 75 aasta jooksul.

VASTRAJATUD RIIGI MAA-ALA JA PIIRIDE UURIMINE

Iseseisev Eesti Vabariik sündis teatavasti 24. veebruaril 1918 ning järgmise aasta sügisel sai 1632. a rajatud Tartu ülikool eesti-keelseks. Ülikoolis rajati ka iseseisev geograafia instituut (esi-algse nimega kabinet), mida aastani 1923 juhtis tuntud soome Aasia-uurija professor Johannes Gabriel Granö (1882–1956). Tema järgi polnud geograafia ülesandeks “mitte ainult **rahvusvahelise teaduse arendamine**, vaid kõigepealt ja iseäranis **kodumaa looduse käsitlemine** ja selgitamine loodusteaduste edustajatega” (Kurs 1992a). Granö jaoks oli **loodus** lai mõiste ja hõlmas ka inimkeskkonda. Nii uuris ta loodus- ja kultuurmaastike kõrval ka inimese loodud sotsiaalruume — maakondi, kihelkondi, linnu ja aleveid (Kurs 1988). Koos oma eestlastest üliõpilastega tegi Granö väliuurimisi erinevates maalistes ja linnalistes keskkondades; ka suviti ei lahkunud ta kodumaale Soome. Granö ise töötas välja Eesti maastikulise jaotuse põhiskeemi, kuna tema agaramad üliõpilased Jaan Rumma (1887–1926), August Tammekann (1894–1959) ja Edgar Kant (1902–1978) lülitasid kihelkondade ja linnade uurimisse. Rumma ja Tammekann tegid kindlaks Eesti rannajoone ja maismaapiiri täpse pikkuse ja kulgemise. Eesti pindala aastal 1922 oli 47 548,648 km². Tema

rannajoon koos 1572 saarega oli 3403,53 km ning maismaapiiri pikkuseks mõõdeti 672,6 km. Riigipiir Venemaaga oli 316,91 km, Lätiga 355,69 km (Kurs 1990a).

Eesti riigi idapiir polnud etniline; see oli Venemaaga kokku lepitud Tartu rahulepinguga 2. veebruaril 1920. Eesti—Vene piir koosnes sirglõikudest ning ei sõltunud pinnamoest. Eesti—Vene etnilise raja siirdeid uuris hiljem geograafidotsent Eduard Markus (1888–1971) (Markus 1938). Eesti—Läti riigipiir langes kokku etnilise rajaga, sõltudes samaaegselt ka eestlaste ja lätlaste kuulunud kruntide (talude) piiridest. Eesti—Läti riigipiiri pani maastikul paika aastail 1920–1923 Briti koloneli George Tallentsi juhitud rahvusvaheline segakomisjon. Selle komisjoni tehniliseks eksperdiksi oli Peeter Päts (1880–1942), kellel 1928. aastal valmis Tammekannu juhendamisel magistritöö “Eesti ja Läti vabariigi vaheline piir” (Tammekann 1940).

RIIGI GEOGRAAFILISE ASENDI KÜSIMUS

Esimesena määratles Eesti geograafilise asendi Johannes Gabriel Granö. Tema kirjutatud on looduse peatükk koguteoses *Eesti* — mis ilmus alles pärast Granö lahkumist Eestist — ning see algab lausega “Eesti vabariik asub seal, kus Lääne-Euroopa puutub kokku Ida-Euroopaga ja Põhja-Euroopa Kesk-Euroopaga” (*Eesti*. 1926).

Aastail 1924–1926 oli Tartu Ülikooli Geograafia Instituudi juhatajaks ungari professor Michael (Mihály) Haltenberger (1888–1972), kes hakkas suuremat tähelepanu pöörama majandus- ja poliitgeograafiale (Kurs 1992a). 1925. aastal pani ta aluse uurimuste sarjale *Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis* [hiljem: *Tartuensis*] *Geographici*, mis ilmus aastani 1943. Kokku andis Haltenberger välja 15 numbrit, millest üle poole moodustasid tema enda uurimused.

Sarja esimeseks tööks oli Haltenbergeri uurimus Baltikumi geograafilisest asendist (Haltenberger 1925). Haltenberger käsitles nii enne I maailmasõda Venemaale kuulunud Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa ehk Läänemere provintside kui ka iseseisva Eesti, Läti ja Leedu riigi loodusgeograafilisi, ajaloolisi, etnilisi ning

majandus-, asustus- ja poliitgeograafilisi tunnuseid. Viimaste puhul pööras ta põhitähelepanu riikide suurusele, geopoliitilisele asendile ja piiridele (Haltensberger 1925: 22). Ta kirjutas: "Baltikum on selle mõiste kitsamas tähenduses geograafiline üksus, mis hõlmas enne sõda Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa vene kubermangu, nüüd aga Eesti ja Läti riigi. [...] Tänapäeva Leedu ehk Kaunase, Vilniuse ja Suwalki vene kubermang — millest Kaunase kubermangu võiks vaadelda Leedu tuumikalana — kuulub füüsilisgeograafiliselt ja etnograafiliselt rohkem Kesk-Euroopasse, majandusgeograafiliselt aga Ida-Euroopasse ja tal on ainult maa-viljeluses Baltikumiga ühisjooned, mida aga ei saa väita tööstus-, kaubandus- ja liiklusele kohta. — Ka asustusgeograafiliselt, poliitilisegeograafiliselt ja ajalooliselt asub ta Kesk- ja Ida-Euroopa vahel" (Haltensberger 1925: 19–20).

Kõige selle põhjal järeltab Haltensberger, et Baltikumil kui geograafilisel indiviidil on vahepealne asend Põhja- ja Kesk-Euroopa vahel. Haltensbergeri järgi kuuluvad Eesti ja Läti Põhja-Euroopasse, Leedu ja Poola aga Kesk-Euroopasse (Haltensberger 1925: 20).

Oma põhitöös *Landeskunde von Eesti* analüüsis Haltensberger riigi füüsilist, rahvuslikku, majanduslikku ja geopoliitilist struktuuri. Viimase selgitamiseks uuris ta riigi kuju, suurust, geopoliitilist asendit ja piire (Haltensberger 1926: 197–201). Tema järgi kuulus Eesti oma kuju ja suuruse poolest *lihtsa avatud väikeriigi kategooriasse*. Geopoliitiliselt asendilt oli Eesti erinevalt määratud maismaapiiridega Põhja-Euroopa *ääreriik*. Ta näitas Eesti—Läti piiri arengut ka kartograafiliselt.

Granö ja Haltensbergeri üliõpilane Edgar Kant uuris pärast saksa ja prantsuse geograafide linnaurimise kogemustega tutvumist põhjalikult Tartu linna ning koostas ulatusliku magistratöö "Tartu" (Kant 1926), millele rahvusvahelise tunnustusena andis *Société de Géographie Commerciale (Paris)* 1928. aastal Edouard Gaudy medali. Hiljem uuris ta veel ka Eesti—Läti piiril paiknevat Valga linna (Kant 1932c). 1928. aastal rajas Kant Tartu Ülikoolis Majandusgeograafia Seminari ning 1931. aastal ka uurimuste sarja *Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised*, mis ilmus kuni nõukogude anneksiooni alguseni 1940. Kant hakkas poliitgeograafiat arendama majandusgeograafia ja

antropoökoloogia raamides. Nii avaldas ta 1931. aastal oma esimese poliitgeograafilise töö, milles võrdles Balti riikide geopoliitilist ja geökonomilist asendit Venemaa suhtes Beneluxi riikide omaga Saksamaa suhtes (Kant 1931). Kanti Eestit käsitlevad majandusgeograafilised ja antropoökoloogilised tööd said tuntuks ka Prantsusmaal (Kant 1932a, 1932b). Antropoökoloogia raames uuris ta ka Eesti kuuluvust Baltoskandiasse (Kant 1934, 1935). Seejuures toetus ta rootsi geograafi Sten De Geeri (1886–1933) tööle.

Sten De Geer arendas soome geoloogi Wilhelm Ramsay (1865–1928) geoloogilise Fennoskandia idee geograafilise Baltoskandia ideeks (De Geer 1928). Baltoskandia piiride määramisel võttis De Geer aluseks neli loodustegurit (Fennoskandia ürgmäestikumaa, poolsaarmaad, moreenitopograafia servavöönd, maakerkeala) ning viis kultuuritegurit (põhja-euroopiidse rassi tuumikala, skandinaavia ja balti keelte levikuala, protestantliku kristluse levikuala, Põhjala riikide praeguste maa-alade ja Põhjala riigi suurima ulatuse kahe tuhande aasta jooksul). Nende tegurite alusel tegi De Geer Põhja-Euroopa kartograafilise sünteesi ning valis keskmise sünteesjoone sobivaks piirjooneks Baltoskandiale.

Baltoskandia täpsemaks piiritlemiseks uuris Edgar Kant veel asustuse iseloomu ja rahvastiku tihedust, kliimatilisi ja põllumajanduslikke olusid, metsasuse ja elanike arvu suhet, areaal- ja lokaaltootemajanduses töötajate suhet, kaubalaevastikku, maa- ja linnarahvastiku osatähtsust ning rahvamajanduslikku sissetulekut *per capita*. Ta näitas, et Baltoskandia ruumi kujundamises oli skandinaavia ja läänemeresoome keelte kõrval oluline osa ka mõlemal balti keelel, s.t läti ja leedu keelel. Kanti järgi etendas just Läänemeri tähtsat osa Baltoskandia rahvuslikus ja poliitilises liigestuses. Läänemere-äärse asendi tõttu kujunesid nende maade vahel elavad suhted, mis ajuti on tekitanud või vähemalt võimaldanud ühtekuuluvust ja ühissaatust. "Põhjapoolsele kolmele suure territooriumiga Fennoskandia poolsaarriigile sirutavad end lõunast vastu väikese territooriumiga, ent samuti kolm poolsaart Baltoskandia servavöötme riiki — Taani, Eesti, Läti, viimane vaid osaldi, sellal kui muudelt tunnustelt erinevam Leedu läheneb Mandri-Euroopa loomule. Ühes on neil siiski ka riiklikult palju ühist, nad kujutavad kõik rahvaarvult väiksemaid (1–6 milj. ela-

nikku) riike, mis on konstitueerunud võrdlemisi kokkulangevalt rahvuslike ning keelepiiridega.” (Kant 1935: 32.)

Pärast seda kui Kant oli selgitanud Eesti kuuluvuse Balto-skandiasse, asus ta selgitama ökoloogilis-majandusgeograafilisi suhteid riigis eneses. Eesti eluruumi maastikulis-ökoloogiliste eelduste uurimise esialgseks tulemuseks oli võrdlemisi suurte erinevuste sedastamine rannikualade ja sisemaa vahel. Ökoloogilise põhijaotusena eritles Kant Kõrg- ja Madal-Eestit. Sisemaine Kõrg-Eesti polnud hilisjäajal ega jääajajärgsel ajal veega üle ujutatud. Seevastu oli rannikualade ja läänepoolmiku Madal-Eesti kaua vee all. Kõrg-Eestis on Madal-Eestiga võrreldes vaheldavam pinnamood, vähem soid ja viljakam mullastik (Kant 1935: 33–72).

Uurinud Eesti linnastumist ning keskuste ja tagamaade suhet, jõudis Kant järeldusele, et linnade kasvukiirus on proportsionaalne tagamaade ja linna elanike arvu suhtega, sõltudes eriti tagamaade elanike tihedusest põllumajanduslikul maal. Uurides edasi linnaliste asulate tähtsust, mõjuvälja, subordinaatsiooni ja liiklasendit, eristab ta Eestis viis keskuste suuruskattegoriat: täis-, väike-, mais- ja kääbuslinnad ning väikealevid. Suuremate keskuste ümber kujunevad kontsentriselt abitsentraalide sise- ja välisvanikud. Sisevanikuil asuvad väikealevid, välisvanikuil suuremad keskused. Täislinnad Tallinn ja Tartu moodustavad kaks suurt peasüsteemi, millele lisandub hulk tsentraalseid allsüsteeme. Ta annab ka kõikide süsteemide iseloomustused (Kant 1935: 73–268).

KOHALIKU HALDUSSÜSTEEMI REFORM

Pärast oma raamuurimust esitas Kant 1935. aastal haldusüksuste ümberkujundamise põhimõtted. Selle kava järgi pidi riigi haldusstruktuur kajastama keskuste hierarhilist süsteemi, teedevõrku, transpordi- ja loodusolusid ning haldusüksused pidid olema tervikud (Kurs 1992a).

Eesti haldusüksusteks olid tollal maakonnad, linnad, alevid ja vallad. Viimased olid moodustatud pärast talupoegade pärisorjusest vabastamist 1816–1819 seisuslike territoriaalüksustena

tollaste mõisamaade piires. Vallad said üldisteks haldusüksusteks alles 1866. aastast, mil mõisad kaotasid haldusvõimu nende üle. Algul polnud ette nähtud valdade territoriaalset terviklikkust, kehtestati vaid minimaalne elanike arv — 200 inimest. Nii oli valdade arv küllaltki suur. Hiljem hakati neid siiski ühendama, kuid see toimus stiihiliselt. Eesti Vabariigis olid vallad omavalitsusüksusteks. 1934. aastal oli neid 369. Osa vallakeskusi paiknes kas väikeses külakeses või koguni naabervalla piiril. Rohkesti oli selliseid valdu Viljandi-, Valga- ja Läänemaal. Osa valdu koosnes koguni mitmest osast: näiteks koosnes 45 Lõuna-Eesti valda 110 eraldiseisvast maatükist.

Valdade reformi ettevalmistamisest võttis osa Edgar Kanti õpilane Endel Krepp (1908–1983), kes avaldas sel teemal põhjaliku uurimuse (Krepp 1938). Ta tõi välja ka kindlad ümberkujundamise printsiibid. Igal vallal pidi olema tugev majanduslik keskus ning kompaktne territoorium. Optimaalseks keskuse kättesaadavusraadiuseks pidas Krepp 7–8 kilomeetrit (tollal maal autotransport samahästi kui puudus). Valdade süsteemi väljatöötamisel arvestati eraldavaid (veekogud, sood, metsad) ja ühendavaid tegureid (teedevõrk, asustus), mullastikku, keskuse suurust ja tõmbejõudu, piirkonna rahvuslikku ja ajaloolist omapära. 1. aprillil 1939 jõustunud uus valdade süsteem oli kooskõlas omavalitsusüksuste vajadustega (iseseisvateks omavalitsusüksusteks jäid vallad ja linnad; alevi muudeti linnadeks). Läbi jäid aga vaatamata riiklike haldusüksuste ehk maakondade piirid. Vaid Karksi vald Pärnumaa väljavenitatud idaosas ühendati Viljandimaaga, kuhu ta Viljandi linna tagamaana kindlalt kuulus. Endiselt jäi Viru- ja Järvamaa piirilinnaks raudteesõlm Tapa (Kurs 1988).

POLIITGEOGRAAFIA NÕUKOGUDE REŽIIMI TEENISTUSES

Pärast Eesti liitmist Nõukogude Liiduga ideologiseeriti õpetus- ja uurimistegevus täielikult. Poliitgeograafiat käsitati majandusgeograafia osana. Tartu ülikoolis hakati õpetama kapitalistlike riikide majandus- ja poliitgeograafiat. Nõukogude Liidu ja selle liiduvabariikide poliitika ruumiliste küsimuste (näiteks haldusjaotusliku korralduse) käsitlemist geograafidele ei usaldatud;

nendega tegelesid väljavalitud ideoloogiatöötajad. Elanikkonna kontrollimiseks ja ideoloogiliseks töötlemiseks hakati ellu viima nõukogude mustri kohast haldusjaotust. Juba 1945. aastal moodustati Eestis haldusjaotuse madalaima astmena külanõukogude territooriumid. 1950. aastal likvideeriti vallad ja maakonnad ning moodustati maarajoonid. 1. oktoobril 1950 oli Eestis 39 rajooni ja 641 külanõukogu. 1952–1953 seati Eestis sisse jällegi (1945–1950 olid olnud maakonnad, vallad ja külanõukogud) kolmeastmeline haldusjaotus, seejuures kõrgeima astme moodustasid Tallinna, Tartu ja Pärnu oblast ning madalamad astmed — rajoonid ja külanõukogud.

Nõukogude ajal õpetati ainult välismaade poliitgeograafiat. Võimalused sellekohaseks uurimistööks olid aga vaid väljavalitud keskustel, mille hulka Tartu kui välismaalastele suletud linn ei kuulunud. Tartu ülikooli geograafiaosakond oli ainuke geograafiaga tegelev keskus Eestis, sest Eesti Teaduste Akadeemia juurde eraldi uurimisinstituuti ei rajatud. 1955. aastal moodustati aga Teaduste Akadeemia juurde Eesti Geograafia Selts, millel oli osakond ka Tartus. 1957. aastal hakkas Eesti Geograafia Selts avaldama aastaraamatuid ja publikatsioonide sarja; 1960. aastast hakkas Tartu ülikoolis ilmuma geograafiaalaste uurimuste sari.

Põhisuunaks eesti majandusgeograafias 1940., 1950. ja ka veel 1960. aastail oli “kodanlik-natsionalistliku majandusgeograafia ümberhindamine”. Luubi alla võeti 1944. aastal Rootsi emigreerunud Edgar Kant, keda mitte ainult ei kritiseeritud, vaid ka laimati. Eriti nuhelti teda Eesti geograafilise kuuluvuse käsitlemise eest (Tarmisto 1957). Eestit käsitleti siis Venemaa ja Nõukogude Liidu lahutamatu osana (Nõmmik 1961; Tarmisto 1968). Majandusgeograafia ülesannete hulka arvati kommunismi materiaaltehnilise baasi uurimine, sealhulgas ka üksiktalude likvideerimise põhjendamine (Nõmmik 1964).

NÕUKOGUDE PERIOODI TEOREETILISED JA RAKENDUSLIKUD UURIMUSED

1960. aastail laienes nõukogude majandusgeograafia objekt — seni oli tegeldud vaid tootmise geograafiaga. Nüüd hakati käsitlema ka rahvastikku (pärast 1959. aasta rahvaloenduse kokkuvõtete avaldamist) ja ühiskonna ruumilise korralduse probleeme. Ühiskonnakorralduse hierarhia tunnustamine andis tõuke Walter Christalleri (1893–1969) ja Edgar Kanti teaduspärandi uurimiseks. Nende ideestikku püüti aga näidata nõukogude autorite leiutistena, sest Christallerile ja Kantile esialgu ei viidatud. Leningradi geograafide mõjul käsitles tollane juhtiv majandusgeograaf Salme Nõmmik (1910–1988) trükisõnas Eesti piirilinnade Valga/Valka ja Narva/Jaanlinna probleemi. Ta jõudis järeldusele, et omavahel majanduslikult tihedalt seotud Narva ja Jaanilinn tuleks ka halduslikult taasühendada (Nõmmik 1966). Märkigem, et 1648–1944 moodustasidki nad ühtse Narva linna.

1965. aastast hakkasid Tartu ülikooli geograafid Ants Raiгу (1931–1994) juhtimisel tegelema Eesti territoriaalplaneerimise küsimustega. Selle raames alustati 1966. aastal ka Eesti majandus- ja haldusgeograafilise liigestuse uurimist. Salme Nõmmik uuris detailselt majandusliku liigestuse (rajoneerimise) aluseid ja võttis selle töö tulemused kokku doktoriväitekirjas, mida kaitses Moskva ülikoolis 1970. aastal. Ka allakirjutanu on haldusjaotuse majandusgeograafilisi aluseid uurinud ning esitanud esialgsed tulemused Tartu ülikoolis 1971. aastal kaitsitud kandidaadiväitekirjas. Uurimuses analüüsisin Eesti haldusjaotuse tendentse ning selle printsiipe ja nõudeid (Kurs 1972). Seal haldusjaotuse territoriaalkorralduse alustena esitatud ajaloolis-majanduslikud tingimused avalduvad piirkondlikus asustuses, tootmisjõudude paigutuses ja territooriumi majandusgeograafilises asendis (Kurs 1974). Töös on ettepanekuid parandada Eesti haldusjaotust keskuste ja nende tagamaade hierarhilise süsteemi baasil, samas tuleb pidada lubamatuks asulate terviklike tagamaade lõhkumist halduspiiridega. Need ettepanekud jäid aga tähelepanuta. Sama saatust tabas ka ettepanekut nimetada kohmakas “külanõukogu territoorium” ümber kas “vallaks” või “külanaks” (Kurs 1977). Need näited tõendavad, et haldusruumide

piirid ja nimetused sõltuvad eelkõige riigiparaadi poliitilistest nõudmistest (Boesler 1983: 86).

1970. aastate lõpus tehti katse anda laiem teoreetiline seletus halduspoliitiliste ruumide arengule. Eritleti Kesk-Euroopa, Põhja-Ameerika—Austraalia, Ladina-Ameerika ning Afro-Aasia liitriikide tüübid ning analüüsiti haldusterritoriaalsete reformide aluseid (Kurs 1979).

POLIITGEOGRAAFIA UUED ÜLESANDED JA SUUNDUMUSED

Eesti kaotatud iseseisvuse taastamise käigus anti ka Edgar Kanti teaduspärandile õiglane hinnang. *Akadeemias* avaldati käesoleva kirjutise autori ettepanekul Edgar Kanti tuntud poliitgeograafilised tööd (Kant 1990, 1992).

1989. aasta valimistulemuste esialgseks analüüsiks pakkus meie geograafidele abi soome geograaf ja kartograaf Jussi Keinänen (sünd. 1925). Et aga andmete saamine mõnevõrra viibis, viidi analüüs läbi eestlaste oma jõududega, kuigi mõnevõrra hilineb. Analüüsimist on leidnud ka järgmistel aastatel (kuni 1991) toimunud valimiste ja küsitluste tulemused (Raitviir 1992; Raitviir, Saar 1992). Need olid üldse esimesed valimisgeograafiaalased tööd Eestis.

Seoses nõukogude tsensuuri nõrgenemisega oli võimalik tõsisema vaatluse alla võtta sõjaeelsete ja sõjajärgsete teoreetiliste ja rakenduslike poliitgeograafiliste uurimuste võrdlus. Es-malt analüüsiti geograafide osalemist haldusüksuste uurimises ja territoriaalses ümberkorralduses (Kurs 1988). Edasi käsitleti Johannes Gabriel Granö, Michael Haltenbergeri, Edgar Kanti ja August Tammekannu tegevust (Kurs 1990a, 1992a, 1992f, 1994a). 1989/90. õppeaastal alustati Tartu ülikoolis poliitgeograafia kursust, esialgu valikainena, alates 1994. aastast juba põhikursusena. Kursus tugines alguses põhiliselt Friedrich Ratzeli (1844–1904) ideestikule ja prantsuse poliitgeograafiale (Sanguin 1977), kuid alates 1992. aastast, pärast Kalifornia ülikooli sotsiaalteaduste doktori Edgar Kaskla loenguid lisandusid ka angloameeri-

ka poliitgeograafia elemendid (vt Glassner, Blij, Yachter 1980; Taylor 1989).

Seoses Nõukogude Liidu kokkuvarisemisega käsitleti Euroopas kujunenud olukorda võrdlevalt II maailmasõja eelsega ning võeti sel teemal sõna, avaldati ka uustrukke (Kurs 1992c, 1992d; Tammekann 1994). Et Eesti iseseisvus taastati järjepidevuse alusel, oli vaja võrrelda tänapäeva Eesti geopoliitilist asendit ja piire eelmise iseseisvuse aegse Eesti omadega (Kurs 1992b, 1993b). Samaaegselt avaldati kirjutisi ka Ingeri, Karjala ja Krimmi põliselanikest ning Venemaa sakslastest (Kurs 1990b, 1991a, 1991b, 1992e, 1993c, 1994b, 1994c). Mõningaid Tartu ülikoolis inimgeograafia alal edasiõppijaid hakkasid köitma sellised poliitgeograafia alljaotused nagu geopoliitika, etnosotsiaalsed protsessid, etnilised vähemused Eestis (Berg 1993, 1994a, 1994b) ning etnose ja riigi kujunemine (Vessin 1994). Kevadel 1995 kaitses Eiki Berg Tartu Ülikooli Geograafia Instituudis magistritöö "Etnilised vähemused Eestis: Poliitgeograafiline uurimus".

KOKKUVÕTE

Pärast Eesti riigi moodustamist 1918. aastal hakkas arenema rahvuslik geograafiateadus, mida alguses juhtisid hõimumaadelt Soomest ja Ungarist kutsutud õpetlased.

Soomest Tartu ülikooli kutsutud J. G. Granö rajas 1919–1923 siin maastikuteaduse ja geograafilise kodu-uurimise, mille käigus uuriti kihelkondi, linnu ja aleveid. Loodusteadlasena laiemas tähenduses määratles Granö ka Eesti geograafilise asendi, kuna tema agaramad üliõpilased mõõtsid rannajoone ja maismaapiiri pikkuse. Hiljem uuriti spetsiaalselt Eesti—Läti riigipiiri kujunemist ning Eesti—Vene etnilise raja muutusi läbi aegade.

Ungarist saabunud Michael Haltenberger juhatas geograafia kabinetti 1924–1926 ning jätkas uurimusi eriti majandusgeograafia alal. Seejuures paelusid teda eriti Eesti poliitiline geograafia ja geopoliitiline asend.

Alates 1928 tegeles Edgar Kant majandusgeograafia ja antropoökoloogia raames ka poliitgeograafia küsimustega. Ta arendas edasi rootsi geograafi Sten De Geeri Baltoskandia-teooriat ning

näitas, et Eesti on Baltoskandia kindel osa. 1935 tõstis Kant üles valdade territoriaalreformi vajaduse ning aastaks 1938 valmiski sellekohane rakenduslik uurimus. Nii oli 1939. aasta uus valdade võrk teaduslikult põhjendatud. Sellega olid puhtteoreetilised uurimused üle kasvanud rakenduslikuks poliitgeograafiaks. •

Ka nõukogude anneksiooni ajal (1940–1991) peeti poliitgeograafiat majandusgeograafia osaks. Alguses kritiseeriti Eesti iseseisvusaja saavutusi väga ränkade sõnadega, hiljem hakati neid saavutusi kasutama, kuid ilma autoritele viitamata. Nii tekki- sid ka uued uurimused hierarhilisest asustussüsteemist ja haldusjaotusest. Geograafide tehtud ettepanekud haldussüsteemi muutmiseks jäid aga Nõukogude Eesti administratsioonis vaja-liku tähelepanuta.

Eesti iseseisvuse järkjärgulise taastamise käigus uuriti ja valgustati juba avalikult iseseisvusaegse Eesti geograafiateaduse saavutusi; selleks mõeldud loengusarjas valgustati ka iseseisvaks jää- nud naabermaade geograafiaalaseid saavutusi.

Pärast Eesti vabanemist pandi Tartu Ülikooli Geograafia In- stituudis alus poliitgeograafia-alastele loengutele ning kujundati ka uus kultuuri- ja poliitgeograafiline uurimissuund. Viimane on seotud nii Eesti kui ka naabermaade uurimisega. Nii on tänapäeva Eestis poliitgeograafial oma iseseisev staatus ning ta pole enam majandusgeograafia osa, nagu ta oli nii eelmise iseseisvuse kui nõukogude ajal. Tänapäeval on poliitgeograafia mõiste eelmiste aegade omast laiem, hõlmates ka valimisgeograafiat.

Kirjandus

- B e r g , Eiki 1993. Geopoliitika suhtelisest asendist. — *Akadeemia*, nr 4, lk 469–475
- B e r g , Eiki 1994a. Etnosotsiaalsed protsessid. — *Akadeemia*, nr 1, lk 162–179
- B e r g , Eiki 1994b. The Peculiarities of Jewish Settlement in Estonia. — *GeoJournal*, no. 33.4, pp. 465–470
- B o e s l e r , Klaus-Achim 1983. *Politische Geographie*. (Teubner Studiebücher der Geographie.) Stuttgart
- D e G e e r , Sten 1928. Das geologische Fennoskandia und das geographische Baltoskandia. — *Geografiska Annaler*, H. 1
- E e s t i . Maa. Rahvas. Kultuur. 1926. Tartu

- G l a s s n e r, Martin Ira, Harm de B l i j, Leon Y a c h t e r 1980. *Systematic Political Geography*. New York—Chichester—Brisbane—Toronto: John Wiley & Sons
- H a l t e n b e r g e r, Michael 1925. *Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa?* (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici 1.)
- H a l t e n b e r g e r, Michael 1926. *Landeskunde von Eesti*. (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici 6–10.)
- K a n t, Edg. 1926. *Tartu: Linn kui ümbrus ja organism*. Tartu
- K a n t, Edg. 1931. Eesti geopolitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Eesti Nädala album*. Tartu: Postimees, lk 34–41
- K a n t, Edg. 1932a. L'Estonie: principaux aspects géographiques. — *Annales de Géographie*, no. 233, 15. IX, p. 460–480
- K a n t, Edg. 1932b. Population urbaine et population rurale: Exemples pris en Estonie. — *Annales de Géographie*, no. 234, 15. XI, p. 600–617
- K a n t, Edg. 1932c. *Valga: Geograafiline ja majanduslik ülevaade*. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised 3.)
- K a n t, Edg. 1934. *Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia*. (Tartu Ülikooli majandusgeograafia Seminari Üllitised 9.)
- K a n t, Edg. 1935. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropo-ökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- K a n t, Edgar 1990. Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1229–1250
- K a n t, Edgar 1992. Eesti kuuluvus Baltoskandiasse. — *Akadeemia*, nr 2, lk 354–396
- K r e p p, Endel 1938. *Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis*. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised 25.)
- K u r s, Ott 1972. On general tendencies in the development of the administrative division of the Estonian S. S. R. — *Estonia: Geographical Studies*. Tallinn, pp. 144–150
- K u r s, Ott 1974. Territooriumi administratiivse jaotuse printsiibid ja nõuded. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1973*. Tallinn, lk 133–141
- K u r s 1977 = Курс О. О названии первичной сельской административно-территориальной единицы. — *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis*, 432, s. 173–174
- K u r s 1979 = Курс О. Ю. Социально-экономические основы переустройства политико-административных систем. — *Из-*

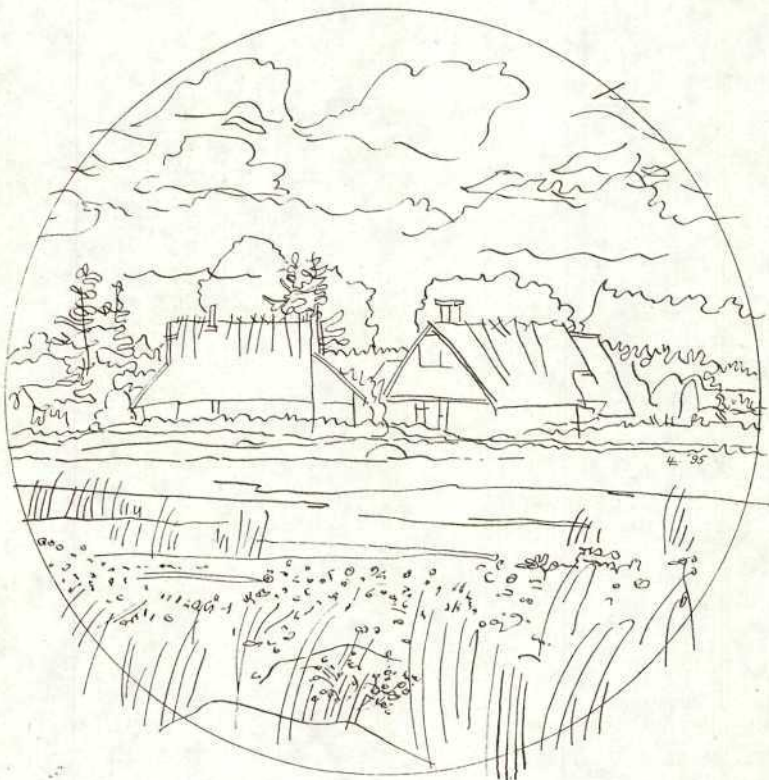
- учение проблем социально-экономической и социальной географии. Тарту, с. 94–109
- K u r s , Ott 1988. Geographers in research of the administrative units and administrative division of Estonia. — *Estonia: Geographical Researches*, Tallinn, pp. 93–100
- K u r s , Ott 1990a. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1252–1259
- K u r s , Ott 1990b. Ingeri põliselanike saatus. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1484–1499
- K u r s , Ott 1991a. Krimmitatarlased. — *Akadeemia*, nr 2, lk 321–344
- K u r s , Ott 1991b. Sur la géographie ethnique et politique en Ingrid et Estonie. — *Revue Géographique De L'Est*, Nancy, p. 171–172
- K u r s , Ott 1992a. Eesti rahvusliku maateaduse algusaastaist. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 27*, Tallinn, lk 149–154
- K u r s , Ott 1992b. Estlands geopolitische Lage. — *Estland: Express Reisehandbuch*. Leer: Mundo Verlag, S. 14–24
- K u r s , Ott 1992c. Euroopa ruumiline taassünd. — *Akadeemia*, nr 5, lk 899–911
- K u r s , Ott 1992d. Halduspoliitilised ruumid. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2613–2630
- K u r s , Ott 1992e. Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas. — *Akadeemia*, nr 1, lk 120–136
- K u r s , Ott 1992f. Scientific heritage of Edgar Kant. — *Estonia: Man and Nature*. Tallinn: Estonian Geographical Society, pp. 108–128
- K u r s , Ott 1993a. Eesti piirid Euroopa riikide taustal. — *Akadeemia*, nr 3, lk 451–468
- K u r s , Ott 1993b. Poliitigeograafia arengulugu. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2640–2666
- K u r s , Ott 1993c. Sakslased Venemaal. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1452–1483
- K u r s , Ott 1994a. August Tammekann teaduses ja kultuuris. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1720–1737
- K u r s , Ott 1994b. Indigenous Finnic Population of NW Russia. — *GeoJournal*, no. 34.4, pp. 447–456
- K u r s , Ott 1994c. Ingria: The Broken Landbridge between Estonia and Finland. — *GeoJournal*, no. 33.1, pp. 107–113
- M a r k u s , Eduard 1938. Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Põterimaa. — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936*, lk 164–176
- N õ m m i k , S. 1961. *Eesti NSV territooriumi geograafilise asend ja administratiiv-territoriaalne jaotus*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool

Poliitgeograafia Eestis

- Nõmmik, S. 1964. Geograafia ülesanded kommunismi materiaaltehnilise baasi rajamisel. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963*. Tallinn, lk 5–19
- Nõmmik, S. 1966 Проблема пограничных городов. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1964/1965*. Tallinn, lk 240–248
- Raitviir, Tiina 1992. Elections in Estonia in 1989–1991: A territorial approach. — *Estonia: Man and Nature*. Tallinn: Estonian Geographical Society, pp. 154–168
- Raitviir, Tiina, Vallo Saar 1992. NSV Liidu rahvasaadikute valimised Eestis 1989. aastal: Territoriaalne käsitlus. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 27*. Tallinn: Valgus, lk 124–148
- Sanguin, André-Louis 1977. *La géographie politique*. Presses Universitaires de France
- Tammekann, August 1940. Peeter Päts ja Eesti—Läti piiri kindlaksmääramine. — *Loodushoid ja Turism*. Tallinn, lk 97–100
- Tammekann, August 1994. Euroopa geograafiline suurjaotus. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1706–1719
- Tarmisto, V. 1957. Majandusgeograafilise uurimistöe olukorrast ja arenguperspektiividest Eesti NSV-s. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957*. Tallinn, lk 32–46
- Tarmisto 1968 = Тармисто В. О некоторых особенностях экономико-географического положения Эстонской ССР. Таллин: Эстонское географическое общество
- Taylor, Peter J. 1989. *Political Geography*. New York: Longman Scientific & Technical, John Wiley & Sons, Inc.
- Vessin, Urmas 1994. Valgevene kujunemine. — *Akadeemia*, nr 3, lk 607–621

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (1990, nr 7, lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspäränd” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7,

lk 1452–1483), “Poliitgeograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666), “August Tammekann teaduses ja kultuuris” (1994, nr 8, lk 1720–1737), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), “Johannes Gabriel Granö Eestis” (1995, nr 5, lk 1057–1077); lisaks 7 arvustust ja järelsõnu ning tõlkeid.

LIIA LÜDIG-ALGVERE

RITUAAL, PÜHADUS JA KÜBERNEETIKA

Roy A. Rappaport

Tõlkinud Triinu Pakk

I

Selles artiklis püütakse heita uut valgust religiooni olemusele, vaadeldes rituaali ja pühaduse osa kommunikatsioonis ning nende süsteemide reguleerimisel, mille juurde nad kuuluvad.

See käsitlus erineb oluliselt minu eelmisest uurimisest tsembaga rituaali teemadel (Rappaport 1967, 1968). Eelmises käsitluses keskendusin ma rituaali funktsioonidele keerukas ökoloogilises süsteemis, ent käesolevas püüan valgustada tsembagade rituaali ja uskumuste niisuguseid vormitunnuseid (ja nende kaudu võimaluse korral rituaali ja usku üldse), mis võimaldavad täita neile eelnenud analüüsis omistatud funktsioone. Seega, kuigi minu poolt esitatavad argumendid võivad mõningal määral olla üldkehtivad, tuleb mul ka siin viidata tsembaga etnograafiale ja ühendada selle artikliga osa varasemast uurimisest.

Enne kui jätkame, tuleks panna paika see, mis tähenduses ma kasutan termineid "süsteem", "reguleerima" ja "kontrollima". Seejärel esitan põgusa ülevaate mõningatest maringi etnoloogia eredamatest joontest ja võtan siis vaatluse alla rituaali need vormitunnused, mis võimaldavad tal täita kommunikatsiooni- ja regulatsioonifunktsioone. Arutlustelt rituaali teemadel jõuame lõpuks

Ritual, Sanctity, and Cybernetics. — *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*. Fourth Edition. Eds. William A. Lessa, Evon Z. Vogt. New York—Philadelphia—San Francisco—London: Harper & Row, Publishers. Pp. 254–266.

©1979 by William A. Lessa and Evon Z. Vogt.

mõningate mõteteni pühaduse olemuse ja tema funktsiooni kohta kommunikatsioonis ning kontrollis.

II

Terminid "süsteem" ei kasuta ma tähistamaks mingi olemusliku tunnuse poolest sarnaste nähtuste kogumeid, nagu võiks arvata fraaside "uskumuste süsteem" või "sugulusnimede süsteem" põhjal. Terminid "süsteem" all tuleb mõista kõigest teatavate muutujate nisugust kogumit, mille puhul mis tahes muutuja väärtuse või oleku muutumine toob vältimatult kaasa muutuse vähemalt ühe muutuja väärtuses või olekus ülejäänute seast. Muutujate tuletusaluseks oleva füüsilise maailma komponentide olemuslik eripära ei ole oluline: ühe ja sama süsteemi või allsüsteemi raamesse on võimalik hõlmata kultuurilistest, bioloogilistest ja anorgaanilistest nähtustest tuletatud muutujaid.

Termineid "reguleerima" ja "kontrollima" kasutan ma süsteemses, õigemini küberneetilises tähenduses. Reguleerimis- või kontrollimismehhanism ehk homöostaas on vahend, mis hoiab ühte või mitmesse süsteemi kuuluva muutuja väärtusi süsteemi jätkuvat eksisteerimist võimaldavates piires. Selliseid elujõulisuse ulatusi on tihti võimalik empiirilisel kindlaks teha. Tuttav näide selle kohta on populatsiooni suurus. On võimalik tõestada — või vähemalt on põhjust uskuda —, et kui see arv langeb allapoole teatavat piiri, jääb populatsioon liiga väikeseks, et ennast kaitsta või taastoota, teatud piiri ületamise korral aga hävitab ta oma eksistentsiks vajaliku toitebaasi (*subsistence base*). Elujõulisuse määra, s.t võimalike olekute hulka nende piiride vahel, nimetatakse mõnikord "sihtmääraks" (*goal range*). Reguleerimine on protsess, mis (enamasti negatiivse tagasiside teel) hoiab muutuja väärtust sihtmäära raames. Masinate maailmas on hästi tuntud näiteks selle kohta termostaat.

Terminid "reguleerimine" ja "kontroll" viitavad protsessidele, mis on keskse tähendusega "adaptatsiooni" puhul. Adaptatsioon (kohanemine/kohastumine) viitab siin protsessidele, mille abil organismid või organismide grupid oma oleku, struktuuri või kompositsiooni asjakohaste muutuste kaudu säilitavad homöostaasi iseendis ja omavahel, vaatamata nii keskkonnatingimuse-

te lühiajalistele kõikumistele kui ka elukeskkonna struktuuri või kompositsiooni pikaajalistele muutustele.

III

Nüüd võime asuda tegelema tsembagadega, tiheda umbes kahekümnest maringi keeli rääkivast poliitiliselt autonoomsest kohalikust territoriaalgrupist, kes asustavad Bismarcki aheliku põhjanõlvu Uus-Ginea Austraalia haldusmaal*. Kokku on neid umbes 200 inimest ja nende territoorium katab ligikaudu kolm ruutmiili mäenõlva.

Tsembagad osalevad kahes distinktiivses süsteemis. Esiteks on nad ökoloogilises mõttes populatsioon, s.t üks osalisi liikidevahelises troofsete (ehk toite-) vahetuste süsteemis, mis toimub piiratud maa-alal, nimelt tsembaga territooriumil. Ehk teisisõnu, tsembaga territoorium ja seda asustavad liigid (kaasa arvatud tsembagad ise) moodustavad ökosüsteemi.

Tsembagad osalevad ka naiste, väärtesemete ja kaubaartiklite vahetuses samasuguste lokaalgruppidega, mis asustavad tsembagade territooriumiga piirnevaid alasid. Teine naabergruppide suhteid iseloomustav joon on sõjategevus, üks protsessidest, mille abil maa kohalike gruppide vahel ümber jagatakse ja seal asuvad inimesed ümber paiknevad. Seega on tsembagad osalised niihästi ökosüsteemis, s.t lokaliseeritud liikidevaheliste vahetuste süsteemis, kui ka regionaalses süsteemis, s.t lokaliseerimata liigisiseste vahetuste süsteemis.

Loomulikult mõjutavad lokaalsüsteemi sündmused regionaalsüsteemi omi ja vastupidi. Seetõttu ei ole need kaks süsteemi iseisvad, vaid neid tuleb vaadelda kui allsüsteeme suuremas süsteemis, mille nad koos moodustavad. Mujal (Rappaport 1967, 1968) olen ma väitnud, et pikaajalisi (kuni kakskümmend aastat kestvaid) tsükleid moodustavad rituaalid ühendavad ja liigendavad lokaal- ning regionaalsüsteeme ja, mis veel enam, reguleerivad suhteid kummaski allsüsteemis eraldi ja suuremates süsteemides tervikuna. Spetsiifilisemalt väljendudes — ma tõlgendasin tsembagade ja teiste maringite rituaalitsükleid kui reguleerimismeh-

* Alates 16. IX 1975 sõltumatu Paapua Uus-Ginea. *Tlk.*

hanisme ja kinnitasin, et nende toime aitab säilitada rikkumatut elukeskkonda, piirab sõdade sagedust, nii et need ei ohusta regionaalse elanikkonna säilimist, määrab rahvastikutiheduse, hõlbus- tab kaubavahetust, jaotab kohaliku sigade ülejäägi sealihha kujul regionaalse populatsiooni vahel ja garanteerib kohaliku grupi liik- metele nende osa kõrgekvaliteedilist proteiini.

Visandit rituaalitsükli toimimisest võiks alustada sõjategevuse lõppemisest. Põhivastased on eranditult tsembagadega sarnane- vad lokaalgrupid. Vaenutegevuse lakates istutab kohalik grupp, kui teda pole just tema maalt välja tõrjutud, rituaalide käigus tra- ditsioonilisse kohta *rumbim'* iks kutsutud põõsa. Seda akti, mis sümboliseerib grupi sidet oma maaga, saadab massiline sigade ohverdamine. Ellu jäävad ainult põrsad; ülejäänud ohverdatakse esivanematele tasuta nende abi eest võitluses. Ent elavad ei usu, et sellest ohvrast piisaks tasumaks nende võlga kallitele kadunukestele; seepärast töotatakse viimastele, et kui sigu saab piisavalt palju, siis tuuakse neile suurem ohver. Senikaua, kui elavad on veel oma esivanematele võlgu, ei või nad alustada uut vaenutegevust, sest uskumuste kohaselt on sõjaline edu ilma esi- vanemate abita võimatu, esivanemad aga ei kavatsegi appi tulla enne, kui neile on eelmise korra eest küllaldase hulga sigadega ta- sutud. Nõnda valitseb siis "jumalarahu" seni, kuni elavad on oma surnutele piisavalt palju sigu annetanud. Niisiis on esivanemate jaoks piisavaks peetav sigade hulk ja ajavahemik, mis kulub nen- de hankimiseks, otsustava tähtsusega faktorid sõdade sageduse reguleerimisel.

Peale sõdimise ja pidustustega seotud rituaalide tapetakse ja süüakse sigu valdavalt veel ainult haiguste ja vigastustega seotud rituaalide puhul. Neil puhkudel on põhjust arvata, et hädali- sed kannatavad füsioloogilise stressi all ja nagu ma olen mujal väitnud (Rappaport 1965: 84jj), on maringite jaoks äärmiselt otstarbekas hoida piiratud hulka kodusealiha stressiperioodidel tarbimiseks. Olgu sellega, kuidas on; aga piisava hulga siga- de kogumiseks tarvilik ajavahemik on üsna ilmselt seotud sigade omanike edu ja tervisega, sest sigade tapmist seostatakse inimeste hädadega. Ent aeglasemalt või kiiremini, aga sigade hulk kas- vab ja varem või hiljem ei piisa sigadele enam inimestest üle jäävatest alamõõdulistest maguskartulitest ning nende jaoks tu-

leb üles harida lisamaid. Sellised lisapõllud võivad olla päris arvestatava suurusega. 1963. aastal oli tsembagade seakari oma õitsengu tipus — 170 sea ülalpidamisega oli hõivatud 36% kogu haritavast maast. Lisanduva põllutöö koormus langeb naiste õlgadele ja sedamööda, kuidas nende hoolealuste loomade hulk suureneb, muutuvad kaebused üle jõu käiva töö pärast aina häälekamaks. Samal ajal sagenevad ka sigade invasioonid aedadesse ja põhjustavad tihti tõsiseid lahkarvamusi. Kui naiste kaebused ja sigade rünnakud muutuvad sedavõrd talumatuks, et takistavad konsensuse saavutamist küllaldaselt hulgal meestel, siis ongi sigu esivanemate lepitamiseks piisavalt. Ökoloogiliselt väljendudes on sigu esivanemate jaoks piisavalt siis, kui sigade suhtarvu inimestega ei iseloomusta enam mutualism, vaid parasitiitlus või konkurents. Empiirilised uuringud näitavad, et see moment saabub enne, kui sigade arv antud maa-ala kohta ületab toitebaasi kriitilise piiri. Kui kari on jõudnud sellise suurusjärguni (1962.–1963. aastal 170 siga), siis juuritakse *rumbim* rituaalselt välja ja algab aasta aega kestev pidustus, mille käigus aeg-ajalt võõrustatakse sõbralikke gruppe ja tuuakse massilisi seahvleid, kuni kari kahaneb jälle paraja suuruseni. Saadud sealiha jagatakse siis endiste liitlaste vahel. Pidustuste lõppedes on kohalik grupp täitnud oma kohustused esivanemate (ja liitlaste) suhtes ning vaba alustamiseks vaenutegevust. Sõjakuulutamise võimalust tuleb rituaalitsükli jooksul seega ette ainult üks kord.

Niisiis toimib rituaalitsükkel homöostaasina lokaalses allsüsteemis, hoides kooskõla piires selliseid muutujaid nagu seapopulatsiooni suurus, naiste töömaht, kesaperioodide vältus jne; sama teeb ta homöostaasina regionaalses allsüsteemis, reguleerides sõdade sagedust ning võimaldades ökoloogiliselt pädevamatel gruppidel aeg-ajalt oma territooriumi laiendada vähem kompetentsete gruppide arvel. Lisaks sellele toimib tsükkel ka transduktorina — mehhanismina, mis kannab energiat või infot üle ühest allsüsteemist teise —, sest see liigendab lokaalsüsteemi regionaalsega.

Meie arutlused pühaduse teemadel nõuavad selle aastase pidustuse ühe aspekti, nimelt külalisgruppide võõrustamise lähemat vaatlemist. Oma 1962.–1963. a pidustuste käigus võõrustasid tsembagad end külüstavaid gruppe kolmeteistkümnelt korral.

Need võõrustused meenutavad oluliselt sündmusi, mis näivad aset leidvat terve hulga teistegi loomade seas peale inimeste.

Esiteks hõlmasid need massilisi epigaamiaid ehk kosjaeten-dusi (Wynne-Edwards 1962: 17). Ülesrivistunud mehed tantsivad noorte naiste ees, kes saavad seeläbi võimaluse tutvuda abielukõlbulike meestega neile muidu tundmatuist lokaalgruppidest. Kontekst võimaldab noortel naistel teha ka nende "kaubanäidiste" seas vahet niihästi vastupidavuse (mida näitab mehe tantsu jõulisus ja kestvus) kui ka jõukuse järgi (mida näitab teokarpidest ja sulgedest ehete rikkalikkus).

Olulisem on aga, et säärane hulgaline tantsimine edastab osalejatele infot gruppide suuruse kohta. Paljude linnu- ja putukaliikide puhul toimuvad niisugused etteasted sissejuhatusena populatsiooni suurust või asustustihedust korrigeerivatele aktsioonidele (Wynne-Edwards 1962: 16). Sama kehtib ka maringite kohta. Külaliste massiline tantsimine *kaiko*-pidustusel annab võõrustajatele veel *rumbim*'i vaherahu kehtides teada, kui suurt toetust on külalistelt loota sõjas, mida nad pärast seapidustuste lõppu võivad alustada.

Maringitel ei ole olemas pealikuid ega muid poliitilisi autoreite, kes võiksid tugineda teatud hulgale pooldajatele, mistõttu iga mees peab ise otsustama, kas toetada teist gruppi sõjas või mitte. Liitlasi ei värvata teise lokaalgrupi kui niisuguse poole pöördudes. Kui mõni grupp vajab sõjalist abi, pöördub iga selle liige oma sugulaste ja hõimlaste poole teistes gruppides. Sugulased õhutavad siis omakorda teisi kaaselanikke ja oma sugulasi "aitama neil võidelda". Kanalid, mille kaudu edastatakse kutseid tantsule, kattuvad täpselt kanalitega, mille kaudu saadetakse laiali sõjalise toetuse palveid. Kutseid tantsule ei edastata mitte ühelt grupilt teisele, vaid sugulaselt sugulasele. Kutsutud õhutavad siis oma kaaselanikke "aitama neil tantsida". Tantsimist ja võitlemist vaadeldakse mingis mõttes samasena. Seda samasust väljendab ka mõningate enne lahingut ja enne tantsimist sooritatavate rituaalide sarnasus ja maringid ütlevad, et kes tuleb tantsima, see tuleb ka sõdima. Seega tehakse külastava tantsijatekontingendi suuruse põhjal järeldusi ka selle kohta, kui paljude ja kui tugevate sõdalaste toetust võib järgmisel sõjakäigul oodata.

IV

Nüüd võime vaadelda rituaalide sääraseid aspekte, mis võimaldavad neil toimida homöostaaside ja kommunikatsioonivahenditena. Esimesena võtan ma vaatluse alla kommunikatsiooni, sest see kategooria on ulatuslikum ja rituaalile omasem.

Täheldagem kõigepealt, et termin "rituaal" ei käi kitsalt religioosse tegevuse kohta. Freud (1907) rakendas sellega lähedalt seotud või koguni sünonüümset terminit "tseremoonia" niihästi mõningate neurootikute käitumise kui ka religioosete rituaalide kohta, püüdes heita valgust nende arvatavale sarnasusele; ja *Webster International Dictionary* viimane väljaanne laiendas perspektiivi veelgi, teatades, et oma kõige laiemas tähenduses viitab termin "rituaal" "mis tahes tegevusele [---], mida regulaarselt korratakse täpselt kindlaksmääratud viisil, et rahuldada oma kõlblikkuse tunnet [---]" (1965: 1961).

See definitsioon, mis hõlpsasti katab niihästi usklike riitusi, ülemkelnerite etteasteid kui ka mõningate neurootikute sundkäitumist, paneb selgesti paika rituaalide kolm aspekti: nimelt et need koosnevad konventsionaalsetest, isegi stereotüüpsetest liigutustest või asenditest; et neid sooritatakse "regulaarselt" (kella, kalendri või spetsiifiliste asjaolude poolt määratud aegadel); ja et neil on afektiivseid või emotsionaalseid jooni. Lisandub veel vihje, et vähemalt mõnedel rituaalide koostisosadel ja vahel ka rituaalil tervikuna puudub praktiline otstarve, see tähendab, et nad ei aita otseselt kaasa sooritaja bioloogilise või majandusliku heaolu suurendamisele.

Niisiis võib rituaaliks nimetada väga erinevaid inimkäitumisi, ent sel terminil on veelgi laiem rakendus. Etolooigid on kasutanud terminit "rituaal" ka loomade etenduste kohta, millest mõned on väliselt vägagi sarnased inimeste rituaalidega. Loomade rituaalid kipuvad sisaldama stereotüüpseid, pealtnäha otstarbetuid asendeid ja liigutusi; ja kui inimeste rituaalide puhul tihti manipuleeritakse pealtnäha kasutute esemetega, siis loomade rituaalides on tähtis osa pealtnäha kasututel bioloogilistel struktuuridel, mis lehvivad, võbisevad, vahetavad värvi või lihtsalt paisuvad. Ka loomade rituaalid näivad aset leidvat spetsiifiliste tingimuste korral või kindlaksmääratud ajal ja mõned neist (nagu ka mõned

inimeste omad) toimuvad ainult selleks ettenähtud paikades. Nii nagu teatava usulahu liikmed kogunevad pühapäevahommikuti ainult teatud kindlasse kirikusse, nii kogunevad ka muusträstad õhtuhakul ainult teatud kindlate puude otsa.

Etoloogid on tavaliselt tõlgendanud loomade rituaale kommunikatsioonisündmustena. Sellise tõlgenduse valgel muutub mõistetavaks isegi mõningate stereotüüpsete rituaalsete asendite ülimalt groteskne iseloom. Et signaal oleks efektiivne, peab see eristuma tavalisest otstarbekast tegevusest. Mida absurdsemalt mõjuvad kehaosade rituaalsed liigutused, seda kergemini on need äratuntavad rituaalina. . . Seega defineerin ma meie praeguseks otstarbekas nii inimeste kui loomade rituaale konventsionaalsete etendustena, mille kaudu üks või rohkem osalisi edastab iseendale või siis ühele või rohkemale osalisele informatsiooni oma füsioloogilise, psühholoogilise või sotsioloogilise seisundi kohta. Vaevalt võib seda definitsiooni pidada radikaalseks: samasuguseid määratlusi on kasutanud ka Wallace (1966: 236), Leach (1954: 14) ja Goffman (1956).

Kommunikatsiooniks on olulised niihästi rituaali sisu kui ka selle toimumisakt. Mis puutub sisusse, siis on paljud autorid käsitlenud viise, kuidas sotsiaalset korraldust kajastavat infot avalike rituaalide käigus esitatakse ja meil ei ole vaja seda teemat siinkohal puudutada. Ent "modelleeriv" ehk "struktuurne" informatsioon ei ole ainus, mida edastatakse rituaalide sisu kaudu. Sama toimub ka kvantitatiivse infoga.

Kõigepealt võiks märkida, et vaatamata rituaalide stereotüüpsele olemusele jääb sooritajatele siiski päris ulatuslikke varieerimisvõimalusi. Näiteks võib neis osaleda erineval arvul organisme ja mõningate etenduste puhul ongi see asja tuumaks (Wynne-Edwards 1962: 16jj, *passim*). Ent kvantitatiivsed variatsioonid esituses ei piirdu osalejate arvuga. Ameerika looderanniku *potlatch*'ite* ja mõningate Melaneesia seapidustuste puhul edastatakse jaotatavate väärtesemete hulga kaudu üpris täpset infor-

*Indiaanlaste tseremoniaalne hõimupidustus suure söömise ja kingituste jagamisega, mille korraldab kõrgema sotsiaalse staatuse taotleja; ka selle pidustuse käigus tehtud kingitus. *Tlk.* Vt ka Johan Huizinga teost "Mängiv inimene" (*Akadeemia*, 1992, nr 5, lk 1123–1127.) *Toim.*

matsiooni sotsiaalse staatuse ja poliitilise mõjukuse kohta. Võiks lausa öelda, et need rituaalid on avalikud loendusmehhanismid, mille tööpõhimõtte sarnaneb analoogarvutites rakendatavate loendurite omaga. Sellistes masinates esindavad numbreid otseselt mõõdetavad suurused, näiteks pinge või pöörete arv. Epidektiiliste (ehk uhkeldus-) etenduste puhul esindab populatsiooni üks näidisosa sellest. Ka *potlatch*'i puhul on esindatus otseselt mõõdetav, ehkki vähem sisuline. Seal väljendab poliitilist mõjukust tarbeesemete, näiteks tekkide ja vasknaastude hulk. Siinkohal võiks märkida veel üht nende rituaalide võimalikku funktsiooni. Nad mitte ainult ei loenda, vaid ka panevad nähtuste otseselt mõõdetamatud aspektid ümber mõõdetavatesse ja seeläbi ka võrreldavatesse ühikutesse. Kahe Melaneesia "suure nina" poliitilist mõjukust on hõlpus võrrelda, jälgides neid sellal, kui nad on süvenenud võidupidutsemisse. Tuleb lihtsalt üle lugeda, kui palju väärtesemeid kumbki neist käiku laseb.

Võib näida ilmsena, et rituaali sisu kaudu saab edastada kvantitatiivset informatsiooni; vähem ilmne näib vahest asjaolu, et rituaali toimumisakt võib edastada kvalitatiivset infot. Ainuüksi mittekaleendrilise rituaali toimumine võib juba olla signaal. Et mingi rahva repertuaari kuuluv mis tahes rituaal saab teatud ajahetkel üksnes toimuda või mitte toimuda, on rituaali toimumist võimalik vaadelda kui binaarset mehhanismi või muutujat (s.t mehhanismi või muutujat, millel on ainult kaks võimalikku olekut). Sellisena võib toimumisakt edastada binaarset infot, s.t kvalitatiivset, pigem jah-ei- kui rohkem-vähem-tüüpi informatsiooni. Oluline ja huvitav on kummatigi, et kui mittekaleendrilise rituaali toimumine edastab jah-ei-signaali, siis toimumisakt ise võib olla tingitud mingist rohkem-vähem-tüüpi muutujast (s.t muutujast, mille väärtus võib varieeruda teatud jääva väärtuste hulga piires), kui selle väärtus jõuab teatud piiri või piirideni või üle nende, või kui muutuja saavutab mingi kompleksse oleku või olekute hulga, mis hõlmab paljude sääraste muutujate vahelist suhet. Seega võib rituaali asetleidmine olla lihtne kvalitatiivne kokkuvõtte keerukast kvantitatiivsest informatsioonist.

Rituaalkommunikatsiooni selle aspekti tähtsust võib illustreerida näitega *rumbim*-taime rituaalsest väljajuurimisest. Selle rituaali toimumine, mis kuulutab tsükli kulminatsiooniks olevate

pidustuste algust, on märguanne ehk signaal, et üks kohalik ökosüsteem on jõudnud teatavasse keerukasse kvantitatiivsesse olekusse. Selle kvalitatiivse ehk jah-ei-tüüpi rituaalse avaldusega kokku võetav kvantitatiivne info ei ole kättesaadav ühelegi grupile peale rituaali esitajate ja isegi kui oleks, võiks see anda alust ekslikeks tõlgendusteks. Kokku võetakse ju mitte ainult terve hulga erinevate muutujate pidevalt kõikuvad väärtused, nagu näiteks sigade arv, haritava maa suurus, aedade saagikus, külade paigutus, naiste arv ja inimeste tervislik seisukord, vaid ka nende omavaheline pidevalt muutuv suhe. Oleks tõepoolest keeruline panna kohaliku allsüsteemi pidevalt muutuva oleku kohta käiv kvantitatiivne informatsioon otseselt ümber terminitesse, mis oleksid üheselt mõistetavad regionaalse allsüsteemi teiste populatsioonide jaoks. Seda raskust on võimalik ületada, kui on olemas mehhanism, mis võtab kokku kvantitatiivse info ja töötleb selle ümber kvalitatiivseks signaaliks.

*Rumbim'*i väljajuurimine ongi selline mehhanism, mis annab täiesti üheselt mõistetava signaali, et kohalik allsüsteem on jõudnud teatud staadiumi ja et seetõttu võib kohalik elanikkond nüüd ette võtta eelnevalt keelatud aktsioone, mis võiksid mõjutada regionaalset allsüsteemi. Selle sõnumi ühemõttelisus tuleneb rituaalse transduktsioonimehhanismi binaarsest olemusest, mis taandab suure keeruka rohkem-vähem-tüüpi infohulga lihtsaks jah-ei-tüüpi avalduseks. Asjade normaalse käigu puhul puudub selles avalduses vähimigi kahemõttelisus.

Edasi võib selguse huvides märkida, et meie näite jaoks oluline rohkem-vähem-tüüpi informatsioon — teave tööjõu, sigade, aedade ja mulla kohta — ei ole otseselt tähenduslik regionaalse allsüsteemi jaoks, mis on huvitatud eelkõige sõjategevusest. Öeldes “ei ole otseselt tähenduslik” pean ma silmas, et see ei saa regionaalses allsüsteemis esile kutsuda muid kui juhuslikke proportsionaalseid muutusi. Ent rituaal kui transduktor võtab selle kvantitatiivse informatsiooni kokku ning paneb ümber lihtsaks ühemõtteliseks ja tähenduslikuks avalduseks “rahumeelsed on muutumas potentsiaalselt sõjakateks”. Ka füsioloogilistes süsteemides näib kontrolltransduktsioon tugevasti sõltuvat binaarsetest mehhanismidest ja informatsioonist just seetõttu, et kvantita-

tiivse info edastamisel ühest allsüsteemist teise tuleb ületada suuri raskusi (Goldman 1960).

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kommunikatsioonis on oma osa niihästi rituaali sisul kui ka rituaali toimumisel. Kui rituaali sisu on eriti tähtis kvantitatiivse ehk rohkem-vähem-tüüpi informatsiooni edastamisel ning oluline peamiselt ühe süsteemi või allsüsteemi siseselt, siis toimumine on tähtis kvalitatiivse ehk jah-ei-tüüpi info edastamisel ning oluline info edasiandmiseks väljapoole, eraldiseisvatesse ja erinevatesse süsteemidesse ja allsüsteemidesse.

Vaadeldgem nüüd põgusalt maringi rituaalide reguleerivaid funktsioone. Tavaliselt sooritavad lihtsad reguleerimismehhanismid kolme eri toimingut. Esimene oleks reguleeritava muutuja väärtuse kõikumiste jälgimine. Termostaadi puhul sooritab seda operatsiooni elavhõbedasammas või bimetailist varras. Teiseks võrreldakse reguleeritava muutuja väärtust kontroll- ehk ideaalväärtusega. Termostaadi puhul sisestatakse see väärtus numbri- tabloos abil. Kolmandaks, kui jälgitav väärtus erineb ideaalväärtusest, siis edastatakse häiresignaal täiturseadmele, mis lülitab sisse parandusprogrammi. Termostaadi puhul on täiturseadmeks lülit, mille abil saab parandusprogrammi — katlasoojust — sisse ja välja lülitada.

Maringi rituaalitsükkel on keerukam kui termostaat: mitte et seal rakendatakse fundamentaalsemat laadi kontrolloperatsioone, vaid reguleeritavate muutujate hulk on suurem. Kui termostaat reguleerib ainult temperatuuri, siis maringi rituaalitsükkel reguleerib otseselt sõdade sagedust, seapopulatsiooni suurust ning rahvastikutihedust, ja nende kaudu veel teisigi muutujaid nagu haritava maa suurust, naiste töömahtu ja põldude söötisoleku aega.

Pildi teeb veelgi keerukamaks omalaadne vormide ökonoomsus. Mõningatel juhtudel sooritatakse ühe rituaali abil mitmeid kontrolloperatsioone. Näiteks võib tuua *rumbim*'i väljajuurimise: kuivõrd sellega kaasneb külastavate tantsijate võõrustamine, toimib see detektorina sõjalise abi küsimustes. Ja kuivõrd see avab kogu pidustuse vältel kestva loomohvrite toomise, mõjutab see seakarja suurust; et sellega kaasneb otsekohe sigade tapmine, on selle rituaali puhul tegu parandusprogrammiga, s.t karja suuruse korrigeerimiseks ette võetavate tegevuste kogumi osakesega,

mille abil korrigeeritakse karja suuruse hälbeid "kontroll-" ehk "ideaalväärtusest". Ent praegu ei ole meie eesmärk laiendada rituaalide poolt tsembagade ökoloogiliste ja regionaalsete suhete reguleerimisel etendatava rolli analüüsi, mis on mujal detailselt ära toodud ja ka käesolevas essees eespool põgusalt visandatud. Pigem on eesmärgiks vaadelda rituaalide niisuguseid vormitunnuseid, mis võimaldavad neil selliseid funktsioone täita.

Reguleerimisoperatsioonide teostamisel on olulised nii rituaali sisu kui selle toimumisakt ja niihästi reguleerimise kui ka kommunikatsiooni puhul rajaneb nende tähtsus samadel vormitunnustel. Et reguleerimine on sageli kommunikatsiooni üks funktsioon, siis ei ole selles ilmselt midagi üllatavat.

Mis puutub sisusse, siis piisab ehk meenutamisest, et etenduslikkus, mis võibki olla rituaali määratlev tunnus, pakub tihti võimalusi oluliste muutujate (näiteks populatsiooni suurus, võimalike abielupartnerite arv, sõjalist abi pakkuvate meeste arv, eri meeste poliitiline mõjuvõim) väärtuste edasiandmiseks. Seega on rituaali sisu tõenäoliselt eriti oluline jälgimisoperatsioonide, s.t kriitiliste muutujate väärtuse hindamise operatsioonide puhul. Niivõrd, kui etenduste põhjal hinnatud muutujaväärtusi rituaali käigus võrreldakse kontroll- ehk ideaalväärtustega, mis on eeldatavasti tuletatud teistest allikatest (näiteks meeste lootused või arvamused selle kohta, kui palju mehi mõnes külastavas tantsijategrupis peaks olema või kui palju mehi algatatava sõjakäigu puhul vaja läheb), on rituaali sisu oluline ka võrdlusoperatsiooni sooritamiseks.

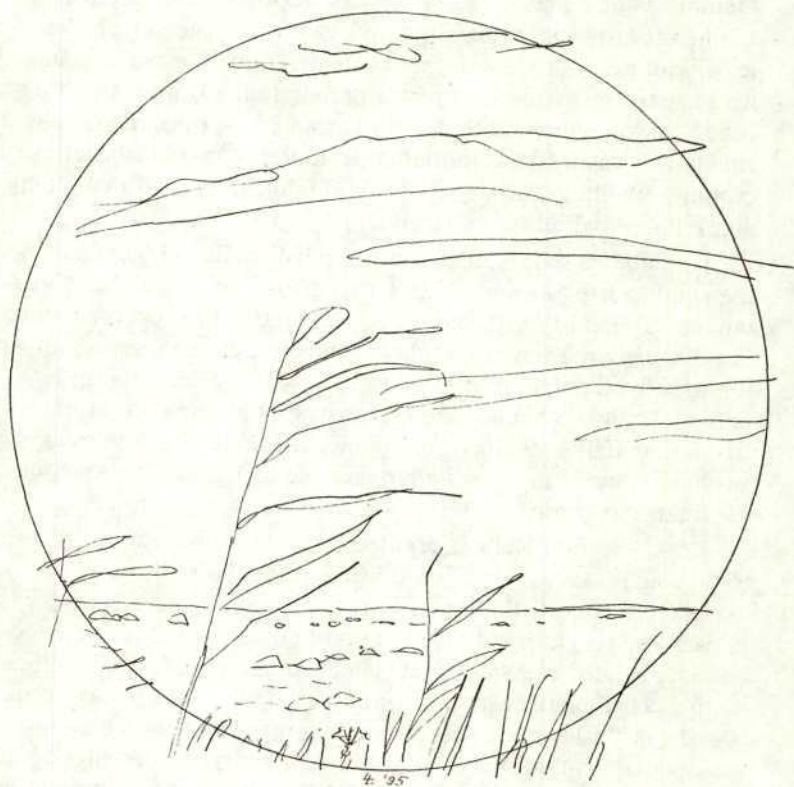
Nagu kommunikatsiooni, nii ka reguleerimise puhul on rituaali toimumisakti tähtsus vähem silmatorkav kui rituaali sisu oma. Esmalt võiks täheldada, et mehaaniliste, elektrooniliste ja füsioloogiliste süsteemide puhul, kus teiste komponentide olekud võivad varieeruda jääva hulga raames, piirduvad regulaatori väljundid, s.t täiturseadme olek, kahega. Termostaadi täiturseadmeks, nagu öeldud, on lüliti, mis aktsepteeritavate temperatuurimäärade ületamise korral sisse või välja lülitub. Binaarse reguleerimismehhanismi töö on tähelepanuväärselt lihtne. Õigupoolest on tema vastus reguleeritava komponendi oleku muutustele lausa kujuteldamatult lihtne: kui muutus ületab teatud piirid, siis lülitub regulaator lihtsalt ümber teise asendisse oma kahest võimalikust.

Võib-olla ongi see just binaarse regulaatori ülim lihtsus, mis kahandab miinimumini tema rikkimineku võimalused, ent minu arvates on märksa huvitavam ja olulisem üks binaarse operatsiooni peenem aspekt. Nagu ma mujal olen väitnud (Rappaport 1968: 234): “Binaarne kontroll kõrvaldab vea võimalikkuse süsteemi töö ühest faasist: s.t et binaarse tööpõhimõtte puhul ei ole võimalik vastuseks mingi muutuja väärtuse süsteemi ohustavale kõikumisele valida valet reaktsiooni võimalike reaktsioonide hulga seast, sest võimalike reaktsioonide hulka kuulub ainult üks liige. Antropomorfseid termineid kasutades — binaarne reguleerimismehhanism ei pea “mõtleva”, mida teha, kui ta saab signaali, et mingi muutuja väärtus on ületanud talutava piiri. Ta võib teha ainult üht — või üldse mitte midagi.”

Tundub, et seda väidet saab ühtviisi edukalt rakendada nii mehaaniliste regulaatorite kui ka tsembaga rituaali kohta. Vaatamata süsteemi keerulisusele on selle reguleerimisoperatsioonid lihtsad, sest programmid, mida kasutatakse, et korrigeerida muutujate hälbeid nende soovitatavatest ehk “siht”-määradest, on kindlaks määratud. Asjaosalised ise peavad otsustama ainult üht — kas selline hälve tegelikkuses toimus või mitte. Niisugustele otsustele jõuavad tsembagad nõupidamiste teel, mille kaudu lõpuks saavutatakse konsensus.

Kuigi maringi rituaali reguleerimismehhanism oma lihtsuse tõttu võidab, kannatab ta ka lihtsuse piirangute all. Konsensus aktsepteeritavatest oludest hälbimise kohta moodustub aeglaselt ja parandusprogrammid on ühelt poolt jäigad, teisalt on vähe tõenäoline, et need oleksid hälvete suhtes proportsionaalsed. Selline kohmakas ja aeglane reguleerimine on küll olnud piisav tsembagade ja teiste maringite enesealalhoiuks suhteliselt stabiilses keskkonnas, ent võib arvata, et kiirelt muutuva keskkonna poolt esitatavate uudsete väljakutsete puhul tekib vajadus kiiremate ja paindlikumate reguleerimismehhanismide järele, milleks võiksid näiteks olla juhtivaid ameteid pidavad üksikisikud. Polüneesia pealikuid näiteks on küll rituaalitsüklistest kulukam pidada ja nad võivad teha rohkem vigu, ent süsteemi ohustavatele muutustele suudavad nad reageerida tundlikumalt, kiiremini, täpsemalt ja paindlikumalt kui rituaalitsükliid.

(Järgneb)

LIIA LÜDIG-ALVERE

VÄITLUS

Abram Pettai:

Lp. *Akadeemia* toimetusele.

Olen alati huviga jälginud seda, millise tuntud või tundmatu kunstniku pilte on teie ajakiri kasutanud illustreerimiseks. 1995. aastakäigu 11. numbris tutvustati Erik Obermanni graafikat. Kunstniku nimi on tuntud vähemalt Friedebert Tuglase esseest varalahkunud kunstniku 13. surma-aastapäeva puhul, millest loeme ka, et andekas algaja oma õpingutega õieti kuhugi ei jõudnud, jäi diletandiks. Oleksin tänulik, kui selgitaksite, miks olete tema nii kunstiliselt tasemelt kui poliitiliselt hoiakult küsitava loomingu tutvustamist vajalikuks pidanud.

Ene Asu-Õunas,

Indrek Ude:

Lp. Abram Pettai.

Nagu isegi teate, on *Akadeemia* selline ajakiri, mis avaldab vaatamiseks ja mõtisklemiseks eesti kunstnike töid — mitte ainult kaasaegsete, vaid ka varasemas kunstiajaloo oma (jääva) koha leidnute loominguga. Loomulikult on avaldatav erineva tasemega ja kindlasti ei kuulu kõik meie kunsti tippude hulka: arvestades meie oma kunsti suhtelist lühiealisust ei ole see alati võimalikki. Nii juhtus vahest ka Teid riivanud Erik Obermanni loomingulisest pärandist pärit piltidega, õigemini šaržidega.

Kui (kuna) olete nii hästi tuttav Fr. Tuglase artikliga E. Obermannist (*Looming* 1924/6), siis teate küllap ka, et Fr. Tuglas suhtus noorde andesse poolehoidu ja teatava murelikkusega. Ta ei nimetanud teda diletandiks, vaid leidis, et E. O. on Pariisis oldud aastail tohutult edasi arenenud. Pigem pidas Tuglas teda "iroonikuks", kes naerab läbi pisarate kõigi ja kõige üle (noorele tiisikerile tüüpiline käitumine) ning selles sisaldub ehk ka vastus, MIKS tema looming oli "poliitiliselt hoiakult küsitav". Tollasest poliitilisest taustast võiks nende šaržide puhul meenutada "Noor-Eesti" ringkonna (kuhu kuulus ka Obermann) ja Jaan Tõnissoni vastuolu (vt lk 2351) ning Vene tsaaririigi antisemitlikku poliitikat, mis sundis isegi rikkaid juute kõigi oma kapitalidega Venemaalt lahkuma (vt lk 2404).

Mis puutub diletantismis, siis on vahest tänini — ja eriti kaasaegses kunstis — lahendamata küsimus: kust läheb piir diletantismi ja profes-

Väitlus

sionaalse kunsti vahel? Kas iseõppija ja siin-seal õpetust saanu on alati diletant ja kas kõrgestiõpetatu (nt akadeemias) on alati professionaal? Selle piiri tõmbab sageli vaataja ise. Kardan, et *Akadeemias* avaldatud mõne töö põhjal on seda kaunis raske määratleda. Soovitaksin vaadata Noor-Eesti IV albumis (1912) ilmunud seitset väikest žanristseeni, sulejoonistust ja nendele lisaks veel kaanejoonistust ja frontispissi "India naine maoga" ning nelja vinjetti nimetatud kunstniku loomingust. Nende tase ei jää maha muudest tol ajal avaldatud illustratsioonidest ajakirjades.

Muidugi on kahju, et E. Obermanni varase surmaga kaotas eesti kunst nii mõnegi tõeliselt kunstiväärtusliku teose.

ARVUSTUS

MÕNED SISSEVAATED KIRJARAHVA LEKSIKONI

Eesti kirjarahva leksikon. Koost. ja toim. Oskar Kruus, keeletoim. Heljo Nigols. Tallinn: Eesti Raamat, 1995. 690 lk.

Eesti kirjarahva leksikon on meie uue iseseisvusaja väljapaistvaim kirjandusteaduslik raamat, mida kaua ette valmistati ja vaevarikkalt kirjastati. Koostamistööd alustati 1985. aastal. Ajalugu ise on andnud leksikonile erakordse tähenduse: see on esimene kogu eesti kirjandust hõlmav käsitlus pärast nõukogude diktatuuri kokkuvarisemist. Ilmselt jääb raamat peamiseks teabeallikaks eesti kirjanduse kohta päris mitmeks aastaks. Seepärast on vaja tähelepanelikult vaagida leksikoni voorusi ja puudusi. Et raamatu koostamisel on tegev olnud meie kirjandusteadlaste valdav enamik, siis peegeldab leksikon päris täpselt, mida eesti kirjandusteadus suudab praegu ja kuidas tuleks sihid seada edasiseks tööks.

Leksikoni koostamise, kirjutamise ja kirjastamise aeg oli kirjandusteadlastele eelkõige nõukogulikust sundideoloogiast vabanemise aeg, mis likvideeris humanitaarteaduste valvamise ja tsensuuri. Kogu eesti keelset kirjandust saadi nüüd käsitleda puhtteaduslikust aspektist. Küllap leksikoni üks peamisi voorusi ongi selles, et väliseesti kirjandus, mis nõukogude diktatuuri ajal oli tõrjutud seisundis, on nüüd jõudnud leksikoni lehekülgedele. Ent samas oleks lihtsameelne arvata, nagu poleks ühiskondliku murrangu aeg raamatu koostajaile uusi probleeme tekitanud. Küllap on õigus peatoimetajal O. Kruusil, kui ta raamatu eessõnas ütleb, et objektiivsete ja terviklike teatmeteoste koostamiseks on vaja ühiskonna rahulikku arengujärku. Rahutu loomisaja märgid on teoses nähtavad igapähele, kes raamatusse süveneb. Aga enne nende vastuolude lähemat vaatlemist olgu öeldud, et rahutust loomisajast hoolimata on raamatul küllaga väärtusi. Nii autorid kui ka raske toimetamistöö tegijad (O. Kruus ja H. Nigols) väärivad tunnustust. Mõnes mõttes on raamat unikaalne, see on kogu senise eesti kirjandusteadu-

se faktirikkaim teos. Aga samas ei saa lisamata jätta, et võib-olla on "Eesti kirjarahva leksikon" ka eesti kirjandusteaduses üks sisemiselt struktuurilt vastuolulisemaid raamatuid.

Niisiis — ligi 700 lehekülge tihedat kirja, käsitletud objekte 1260 ja käsitlejaid 62. Need on aukartust äratavad arvud. Üldiselt on teada: mida rohkem autoreid on kollektiivsel tööel, seda raskem on toimetajal või toimetajatel. Et saavutada ühtlus struktuuris, vormis ja käsitluslaadis, peab toimetaja kehtestama range reeglistiku ning allutama sellele kõik käsitlused. Eessõnas mainib O. Kruus, et ühtlustamise töö on lasunud tema õlgadel. Nii tuleb etteheited ühtluse puudumise pärast adresseerida temale.

Teatmeteoses juhatatakse käsitlus sisse objekti määratlemisega: fikseeritakse vaadeldava isiku koht ajas ja ruumis ning avatakse tavaliselt ka tema tegevusala; mõnikord antakse sellele ka teatav hinnang. Leksikoni sissejuhatuses on öeldud, et selle raamatu määratlustes avatakse ainult käsitletava kirjanduslik tegevus ning jäetakse kõrvale muu, ükskõik kui tähtis see ka oleks. Kui printsiip on niisugune, siis tuleb sellega nõustuda, kuigi päevakorda jääb küsimus, kas printsiip ise on päris otstarbekas. Nii on praegu ilmuvas *Eesti entsüklopeedias* Fr. R. Kreutzwaldi määratluses öeldud, et Kreutzwald on "eesti kirjanik ja arst". Leksikoni määratluses on Kreutzwald "kirjanik ja rahvaluule töötaja". Mõlemad määratlused on omast kohast õiged, siiski tundub kahtlane, kas elukutse ja sisetulekut andva tööala teadlik ärajätmine on otstarbekas. Üldiselt jäävad leksikoni määratlused kitsaks ja jätvavad käsitletava kohta midagi olulist ütlemata. Kas pole L. Mere kohta siiski liiga vähe öeldud, kui teatakse, et ta on "prosaist ja kultuuriloolane". Seejuures ei sobi talle ka "prosaist" päris hästi. *Eesti entsüklopeedia* teatab L. Mere puhul, et ta on "eesti kirjanik ja riigitegelane". Ja kui C. R. Jakobsoni kohta leksikoni määratluses öeldakse, et ta oli "ajakirjanik ja kirjanik", siis jääb seegi napiks. Kes vähegi eesti kultuurilugu tunneb, see teab, et C. R. Jakobson oli ärkamisaja poliitik, kultuuritegelane ja kirjanik. Kõigest sellest on ainult üks järeldus: leksikonis rakendatud määratluste printsiip ei anna päris häid tulemusi. Need rahvad, kes oma kultuurilugu mõeldavad paljude sajanditega, lisavad teatmeteoste määratlustesse ka kultuurieepohhi, millesse vaadeldav kuulub. Küllap tasuks meilgi sellest märku võtta.

Leksikoni määratlustega teeb asja segasemaks tõik, et valitud printsiipi pole rakendatud järjekindlalt. Fr. R. Kreutzwaldi määratlus vaatab mööda kirjaniku elukutsest, ent leksikonist leiame niisuguseidki määratlusi, milles kirjaniku elukutse või tööala on mainitud. Saame teada, et Madis Kõiv on "füüsik ja kirjanik" ning Karin Saarsen "kirjanik,

ajakirjanik ja fotograaf". Paul Pinnast teatatakse, et ta on "näitleja ja teatritegelane", mis loomulikult on õige, ainult et selle määratluse põhjal ei peaks tal olema kohta kirjarahva leksikonis. Teatavasti on see kuulus näitleja näitemängegi kirjutanud, millest käsitluses ka räägitakse. Häda on selles, et määratlus ja artikli sisu pole kooskõlas. Kõik need faktid näitavad, et ühtlustamine määratluste osas on lõplikult läbi mõtlemata.

Kirjandusliku tegevuse spetsiifiliseks määratlemiseks on kasutatud väga mitmesuguseid termineid, mille vastu pole mõtet vaielda. Loomulikult on leksikonis küllaga näiteid õnnestunud määratluste kohta. Kui näiteks J. Semperi kohta öeldakse "luuletaja, prosaist, kriitik ja näitekirjanik", siis on haaratud peaaegu kogu tema kirjanduslik tegevus, unustatud on ainult tõlkimine, millest artiklis räägitakse. Aga asetame J. Semperi määratluse kõrvale J. Smuuli oma, mis teatab, et Smuul on "kirjanik ja publitsist", ning otsemaid tekib ebakõla. Kui J. Semperi puhul on selgesõnaliselt teatatud luule-, proosa- ja draamaloomingust, siis tulnuks sedasama teha ka J. Smuuli puhul. Pealegi on J. Smuuli loominguuloos näitekirjandusel hoopis kandvam tähendus, kui on J. Semperi näidenditel, mida küll vaevalt tulevikus lavastatakse. Veelgi ebameeldivamalt üllatab K. Ristikivi määratlus, mis teatab ühe sõnaga, et K. Ristikivi on kirjanik. Siin on ainult üks küsimus: kui enamasti on püütud kirjanduslikku tegevusala määratluses täpsemalt avada, miks siis K. Ristikivi puhul, kes on esimese suurusjärgu täht eesti kirjandustaevas, pole üritatudki seda teha?

Kirjanike elukäigu kohta annab leksikon teavet väga lakoonilises entsüklopeediastiilis. Võib muidugi küsida, kas kirjanike maisele teekonnale poleks otstarbekas rohkem tähelepanu pöörata — samas tuleb tunnistada, et elukäigu põhifaktid on esitatud. Aga siingi leidub teatavat ebauhtlust. Üldiselt on fikseeritud kirjanike sotsiaalne päritolu päris täpselt. Mõnedel talunike perest pärinevatel on toodud isegi sünnitalu nimi. Seejuures võib märgata stiililist mitmekesisust — mõni kirjanik on sündinud peremehe, mõni talupidaja, mõni taluniku järeltulijana; samas pole selge, kas neil eri väljenditel on ka mingi sisuline erinevus või mitte. Kuid selle kõrval leidub neidki, kelle sotsiaalne päritolu jääb saladuseks, näiteks O. Remsu, E. Roos, V. Ruber.

Leksikonis on kirjanike poliitiline ja ühiskondlik tegevus esitatud ühesuguse kiretu faktitruudusega, hoolimata sellest, missuguses suunas on kirjanike ja kirjameeste poliitiline tee kulgenud. Tõepoolest — sellel kuival objektiivsusel on oma vourused. Leksikon pole ühiskondliku tegevuse hindamise paik. Ja nii on kõrvuti V. Kingissepp ja A. Kivikas. Tundub siiski, et hinnangute vältimisel on mingi varjatud tagapõhi. Nõukogude ajal suruti diktatuurivõimu poolt igasse teatmeteosesse tolla-

sele võimule vastuõetavad hinnangud, mille puudumist või ekslikkust peeti suureks paheks. On täiesti selge, et niisugune ühekülgne poliitiseerimine kahjustas kõiki nõukogulikke teatmeteoseid. Ja niisamuti on selge, et käesoleva leksikoni koostajad on püüdnud ühiskondliku tegevuse hindamist vältida, et mitte sattuda libedale teele. Poliitilise ja ühiskondliku tegevuse kohta esitavad nad ainult fakte, millest järelduste tegemine on jäetud täielikult leksikoni lugeja asjaks.

Loomulikult tuleb leksikoni plusside hulka arvata NLKPsse kuulumise märkimine, sest sellel on oluline tähendus. Aga samas teame, et sellesse parteisse võis kuuluda mitmesugusel viisil: ühed hoidsid oma parteipiletit kodus sahtlis ega kasutanud seda karjääri huvides, teised mängisid parteipoliitilisi mängu kaasa tujutult ja paratamatuse tõttu, kolmandad olid hingelt bolševikud ning tegid parteilise liini jälgimise oma südameasjaks, olles teiste vastu lausa halastamatud. Niisiis — fakti kõrval, et kirjanik N. oli NLKP liige, oleks oluline teada, kuidas ta seal oli. Ja veelgi olulisem: leksikonis ei kajastu see, et läbi kogu nõukoguliku perioodi oli suur osa kirjanikkonnast nõukogude võimu ja parteipoliitikaga opositsioonis. See opositsioon jäi enamasti vaimesele tasandile, see ei saanud võtta organisatsioonilist vormi, aga sellel oli meie kultuuriloos erakordne tähendus. Esitati ju nimelt loomingu- listes liitudes 1988. aastal iseseisvuse taastamise idee. Kui leksikon märgib järjekindlalt NLKPsse kuulumise, aga ei ole leidnud võimalust opositsiooni märkimiseks ja avamiseks, siis jäädakse ühiskondlike suundumuste avamisel ühekülgseks.

Kirjanduslikus teatmeteoses peab faktilise andmestiku kõrval olema teoste iseloomustus või analüüs, mis lähtub teatavatest esteetilisest kriteeriumidest. Kui seda ei taotleta, jäädakse biobibliograafia tasemele. Selles valdkonnas on leksikoni autorid mõistnud oma ülesannet erisuguselt ja peatoimetaja on jätnud autoritele vabad käed. Leksikonist võib leida väga mitmesugusel tasemel käsitlusi. On neid, milles iseloomustusi ja hinnanguid polegi, ja niisugused käsitlused ei tõuse biobibliograafilise annotatsiooni tasandilt kuigivõrd kõrgemale. Aga nende kõrval on süvenenud käsitlusi, mis annavad uudest aspektist sisesevate mõnegi kirjaniku loomingusse või teevad veenva kokkuvõtte varasemate kirjanduslugude seisukohtadest. On täiesti lootusetu hakata 62 autori seas mingit pingerida looma, kuid siiski tundub, et parimad käsitlused pärinevad nendelt, kellel on rikkalikult kirjandusloolise töö kogemusi. Need autorid pole vältinud hinnanguid, nad oskavad kokkurusuritud vormis pakkuda esteetilisi iseloomustusi, nad teavad, et kõik see kuulub kirjandusteadusliku analüüsi juurde. Püüdes vältida üldsonalisust, olgu mainitud, et nende ridade kirjutajale jätsid väga hea

mulje näiteks L. Koidula, Juhan Liivi, G. Suitsu, E. Vilde, E. Enno, H. Visnapuu, A. Hindi, E. Krusteni, P. Kuusbergi, J. Krossi, I. Laabani, K. Lepiku, P.-E. Rummo, J. Kaplinski käsitlused. Sellega pole tahetud väita, nagu poleks noorema autorkonna hulgas võimekaid analüüsijaid. Kuid üldiselt on nende käsitleda jäänud uuem kirjandus, mille kohta on varasemaid kriitilisi interpretatsioone vähe. Pealegi on praegune postmodernistlik ajajärk — meie kirjanduse seisukohast lähtudes oleks küll õigem rääkida postsovetlikust — varasemad esteetilised kriteeriumid kummuli keeranud või kehtetuks tunnistanud, aga pole ise uusi lähtekohti asemele pakkunud. See teeb uuema kirjanduse esteetiliste suundumuste jälgimise raskeks.

Kui mõtelda meie kultuuri eri etappidele ja kirjanduslikele perioodidele — neid leksikonis ei piiritleta ja üksteisest ei eraldata —, siis on näha, et autoritele on enim raskusi valmistanud nõukogude perioodi kirjanduse käsitlemine. Ja see on ka mõistetav, sest selle vastuolulise aja sisuliselt komplitseeritud kirjanduse uut läbivalgustust veel pole. On ainult vaieldud üksikute kirjanike teoste üle, kusjuures arvamused on suuresti lahknenud. Leksikoni autoritel on tulnud teha pioneeritööd ja seepärast pole õige neile ette heita, et nad mõnikord on jäänud poolele teele. Nõukogude perioodi kirjanduse analüüsimisel on eriti tähtis jõuda kirjaniku maailmavaate ja elukäsituse alusteni, aga see on raske. Tänapäeval pole ju kellelegi saladuseks, et ka kirjanduses tuli nõukogude ajal mängida kahekordset mängu. Kirjaniku mõistmiseks on vaja jälgida tema vahekorda võimuga ja selle ideoloogiaga ning avastada, kuidas kirjanikud leidsid endale võimalusi võimu nõuetest eemalduda või neid ignoreerida. Ühed läksid võimuga konflikti, ja siis jäid teosed ilmutama, teised otsisid neutraalsemat ainetikku, kolmandad tegid kompromisse. Nende ridade kirjutaja sõandab väita, et need probleemid kajastuvad leksikonis lihtsustatult ja pealiskaudselt ning paiguti on nendest mööda vaadatud.

Eeltoodud väide võib näida liiga resoluutne, olgu selle kohta siis mõni näide. H. Kiige käsitluses on kõik faktid õiged, aga midagi olulist on ütleмата jäetud, nimelt H. Kiige opositsioonilisus, mis tegi selle kirjaniku elukäigu vaevaliseks. Käsitlust lugedes jääb mulje, nagu oluks H. Kiige olukord igati normaalne, sest teosed ilmusid, kirjanikku ei repressseeritud. Aga romaani "Maria Siberimaal" lugesid sajad ja veel kord sajad inimesed käsikirjas. Kui romaan lõpuks ilmus, polnud teosel enam seda tähendusrikkust mis valmimise hetkel. Kõike seda teati ja teatakse praegu, selle kirjapanekuks pole vaja avastada uusi tõdesid. H. Kiige juhtum on ilmne näide, kuidas ühtede faktide esitamine ja teistest möödavaatamine annab kirjanikust mõneti vildaka käsitluse.

Analoogiline on olukord U. Masingu käsitluses. Seal teatatakse, et 1974. aastal asus Vello Salo Roomas U. Masingu luulet avaldama, aga pole mainitud, miks seda Eestis ei avaldatud. Neile, kes ise selles ajas on elanud, on asi selge, aga need, kes täna lugema õpivad, hakkavad ka leksikoni kasutama ja neile jääb situatsioon mõistatuseks. Samas on P.-E. Rummo ja R. Kaugveri käsitluses mainitud, missugused käsikirjad jäid neil kirjanikel nõukogude ajal avaldamata. Nii pole leksikonis ühtlust selleski.

Mitmel viisil on märgitud seda vaenamist, mis teataval osal kirjanikest tuli üle elada nõukogude perioodi stalinistlikul etapil. Ühed autorid märgivad, et kirjanikud vangistati NKVD poolt, näiteks on nii R. Põldmäe, H. Raudsepa ja H. Talviku käsitluses, mõnel juhul on konkreetne vaenaja märkimata. Fr. Tuglase ja M. Metsanurga käsitluses on viidatud, et need kirjanikud langesid põlu alla ning heideti seejärel Kirjanike Liidust välja. J. Semperi puhul on märgitud, et kirjanik oli liidust välja heidetud kompartei nõudel. Nende olukordade iseloomustamisel pole õige rääkida põlu alla sattumisest, sest sellest võib jääda mulje, nagu olnuks tegu tõepoolest üldise põlgliku suhtumisega neisse kirjanikesse. Nii see muidugi polnud. Täpsem oleks öelda, et nimetatud kirjanike vastu alustas diktatuurivõim vaenamise aktsiooni, kusjuures seda tehti mitmesuguses vormis. Üldsus selle aktsiooniga kaasa ei läinud.

Eespool on öeldud, et analüüsi tase on autoriti erinev ja nii on see ka nõukogude perioodi kirjanike käsitlustes. Kuid ühte nõukogudeaegse kirjanduse nähtusesse on kõik autorid suhtunud ühtviisi: kõik nad on leebed nende kirjanike suhtes, kes läksid kaasa nõukoguliku ideoloogiaga ning kirjutasid lühemat või pikemat aega võimuparteid rahuldavas vaimus ja laadis. On ju psühholoogiliselt mõistetav, et ebameeldivatest asjadest ei taheta rääkida, ning nii on punase propagandaga täidetud värsikogud ja näidendid leksikonis peidetud mittemidagiütlevate kohmakate fraaside taha. Vaevalt küll on niisugune taktika õige. Need asjad polegi nii süütud. A. Jakobsoni näidendi "Saakalid" järgi Moskvas vändatud film "Hõbehall tolmu" tõi kaasa rahvusvahelisi komplikatsioone. Filmi linastamine keelati lõpuks USA saatkonna nõudmisel. See on fakt, millest leksikon ei kõnele.

Tuleb öelda, et nõukogulikust vaimust nakatatud kirjanduse interpreteeringud tekitavad leksikonis kõige enam protestitunnet. J. Semperi käsitlusest võib lugeda: "1939.–40. a-te ühiskondlikke suundumusi taotleb kajastada konspektiivseks jääv romaan "Punased nelgid" (1955; täiend. tr. 1959)." Asi pole konspektiivsuses — romaan on tugevasti läbi komponeeritud —, vaid selles, et kirjanik on lähtunud okupantide ajalookontseptsioonist ja kirjutanud olustikku ja Eesti ajaloolist saatust

võltsiva romaani. Ja seda tuleks avameeli öelda. Kui saksa kirjandusteadlane Renata Bladow *Kindleri uues kirjandusleksikonis* väidab, et J. Semper näitab end selles romaanis ortodoksse kommunistina, siis on ta küll tõele lähemal kui meie leksikon. Ja sellega pole sugugi öeldud, nagu oleks J. Semper oma loomingu muus osas ortodoksne. Olgu lisatud seegi, et ülejäänud osas on J. Semperi käsitlus kirjutatud leksikonis hea ainetundmisega ning lõpeb ilusa kokkuvõttega.

Pisut nõutuks teeb ka J. Smuuli käsitlus. Siin on sõnastatud uudne seisukoht, mis kinnitab, et "Smuuli luulet iseloomustab pinge omaksvõetud nõukoguliku ideoloogia ning sellesse mittemahtuva siiruse ja inimlikkuse vahel". Aga kui J. Smuul võttis omaks nõukoguliku ideoloogia, siis see ideoloogia tingis ka nõukoguliku humanismi hindamist sügavaimaks ja parimaks kogu maailmas. Selliseid mõtteid arendab J. Smuul oma publitsistikaski ning need kajastuvad ka *Jäises raamatus*. Sellepärast parteiline võim selle raamatu tõlkimist soosiski. Kas J. Smuul ise siis tunnetas vastuolu oma poliitilise luule ja inimlikkuse ideaalide vahel? Iseenesest ei ole J. Smuuli arenguloos midagi väga mõistatuslikku. Temasuguseid nõukogulikesse ideaalidesse uskujaid oli sõjajärgses Nõukogude Liidus igas vabariigis. Ja leidis neid Lääneski, kus kommunistlikud ideed maailmasõja võitmise järel levisid, kuni nõukogude diktatuuri aegamööda lähemalt tundma õpiti. On ju mõtetu väita, et Lääne kommunismiideedest mõjustatud kirjanikel puudub inimlikkuse kvaliteet. Nii kirjutas J. Smuulgi poliitilisi propagandavärsse, mis kunstilisest küljest üsnagi primitiivsed, ja loodus- ning isikulüürikat, millel teine kvaliteet. Panegiüüriilist poemi leksikonis lähemalt ei iseloomustata. Kas pole aeg öelda selgesti, et poem on andeka kirjaniku inimlik eksitus, mida Smuul pärast diktaatori surma isegi tunnetas? Mida seal rohkem interpreteerida!

Leksikonis on paaril korral kasutatud nõukogude kirjanduses kuri-kuulsat terminit "sotsialistlik realism", kuid seda on tehtud mõnevõrra ootamatutes seostes. Kas M. Metsanurgale ei tehta liiga, kui väidetakse, et ta "Suvist põõripäeva" mitmel ja mitmel korral ümber tehes püüdis kaasa minna "sotsialistliku realismiga"? Muidugi — vananev kirjanik sattus halenaljakasse olukorda, kui ta pidevalt nõuandeid kuulas ja oma romaani püüdis võimumeestele vastuvõetavaks teha. Kuid kas see on siiski kaasaminek "sotsialistliku realismiga"?

Teiseks on seda terminit kasutatud E. Ranneti loomingu iseloomustamisel. Tuleviku kirjandusteaduslikes käsitlustes ei maksa "sotsialistlikku realismi" kui terminit peljata — minu arvates on tal sisu olemas. Selle termini alla võiks kokku võtta diktatuurivõimu teeninud või sellega mugandunud realistliku kujundisüsteemiga kirjanduse. Selle esimene

silmapaiste viljeleja oli A. Jakobson oma dramaatiliste jutustustega, järgnesid H. Leberecht, osalt ka E. Männik jt. Ning suurejoonelise lõppakordi paneb sellele suunale E. Rannet näidenditega ja romaaniga. Mida Vaike Rannet "Kivide ja leivaga" edasi teeb, see on hoopis teine asi.

Kui jutt on kirjandusteaduslikest terminitest, siis leidub leksikonis muidki küsitavusi. Näiteks räägitakse seal järjekindlalt "rahvuslikust liikumisest", aga mitte "ärkamisajast", mis kindlasti on kujukam ja parem termin. Selles osas on leksikoni kandunud nõukogudeaegne uus. Leksikonis pole vihjatud ärkamisajale järgnenud venestamisele ka siis, kui see oluliselt mõjustas tolleaegsete kirjanike elukäiku ja loomingut (A. Kitzberg, K. E. Sööt). Torkab silma seegi tõik, et argset ja ebalevalt vihjatakse kirjanduslikele vooludele, mille jälgi meie kirjanduses leidub. A. Jakobsoni sõjaeelne romaanilooming on suuresti mõjustatud naturalismist, aga leksikonis mainitakse ainult "naturalismi sugemeid", mida leiduvat romaanis "Kolme Vaeva Tee". Fr. Tuglase loomingus on selgepiiriline sümbolistlik periood ja kirjaniku huvi selle voolu vastu peegeldub tema teoreetilistest arutlustestki. Aga nõukogude kirjandusteaduses peeti sümbolismi dekadentlikuks vooluks, ja mida vähem kirjanik oli seotud selle vooluga, seda parem kirjanikule. Soovides Fr. Tuglasele head, hakkas meie nõukogudeaegne kirjandusteadus Tuglase seoseid sümbolismiga pisendama (N. Andresen Tuglase lühimonograafias, 1968). Seda sümbolismi peitemängu pidi suure kirjandusloo Tuglase peatüki autorina kaasa mängima ka nende ridade kirjutaja. A. Jakobsoni ja Fr. Tuglase käsitlusi lugedes tekib mulje, nagu oleksid need kirjutatud kunagisi takistusi silmas pidades, nii tagasihoidlikult on neis juttu naturalismist ja sümbolismist. Psühholoogia suundadest pole freudismi nimetatud õige nimega seal, kus ta on ilmne, näiteks A. Hindi käsitluses.

Nii tuleb küll väita, et ebajärjekindlust leidub leksikoni igas struktuurilemendis. Mõnes käsitluses on võõrkeelsele loomingule üle läinud kirjanike teoste nimed antud koos eestikeelse tõlkega (P. Puide, E. Melberg), aga mõnel eestikeelsed vasted puuduvad (A. M. Murdoch). See on pisiasi, võib nii ja teisiti, aga niisugustes asjades taotletakse siiski ühtlust. Ka bibliograafiline osa, mis teoses on vajalik, pole esitatud ühtlaste printsiipide järgi. Mõned autorid ei viita kirjanduslugudele, sageli on ignoreeritud nõukogudeaegset suurt kirjanduslugu. Raske on öelda, kas nii väljendatakse tõrjuvat hoiakut selle eesti mahakaima kirjandusloo suhtes või on tegemist lihtsalt lohakusega. Nii viitab J. Barbaruse bibliograafia ainult M. Kampmaa kirjandusloole, mille ilmumise ajal Barbaruse elu ja loomingu dramaatiline käänukoht oli veel tulevikus.

Unustatud on suur kirjanduslugu ja E. Nirgi *Eesti kirjandus*. Juhan Liivi bibliograafias on tähelepanelikult loetletud väliseesti ajakirjades avaldatud kirjutised, kuid välja jäetud kodused kirjanduslood, nende seas ka Fr. Tuglase *Kriitiline realism*. Samas võib kümnete kaupa loetleda käsitlusi, milles kirjanduslugudele viidatakse.

Lõpuks olgu mainitud, et mõneti on leksikon meie kirjandusteaduslikus literatuuris unikaalne. Varem pole kusagil nii järjekindlalt tähelepanu pööratud kirjanike mälestuse jäädvustamiseks püstitatud objektide loetlemisele. Kõigi nende mälestustahvlite, -kivide ja -sammaste kirjanepanek on nõudnud omajagu vaeva ja energiat. Ja veel midagi: selles raamatus on kirjas ka mahavõetud mälestustahvlid ja -sambad. Monumentide lõhkumine on alati ebameeldiv tegevus, aga meie heitlik ajalugu on mõnegi monumendi mahavõtmise teinud paratamatuks. Vaevalt küll tulevased leksikonid meenutavad V. Kingissepa või J. Anveldi mälestussammast ning nendenimelisi kolhoose ja laevu. Aga lähiminevikus oli see kõik reaalsus, ja ka groteskset minevikku peab mäletama. Mõnes osas on mälestusmärkide mainimisega mindud liialdusteni. O. Lutsu puhul on kirja pandud ka "Kevade" oletatavate prototüüpide hauaplaadid Palamuse kalmistul. Täiuslikkuse taotlus viib sageli ülepakumiseni.

Iga entsüklopeediline teos on ilmumise ajal mõnevõrra vananenud ja vananeb iga päevaga. Kõnealune teos väärrib ometi, et tema vead parandataks ja siis kogu materjal sisestataks arvutisse ning seda pidevalt täiendataks. Kes peaks seda tegema? Võib-olla peaks algatus tulema Kirjanduskeskusest kui teaduslikust uurimisasutusest, aga võib-olla hoopis Kirjanike Liidust, kus samuti ollakse huvitatud kirjandusteaduslikust andmebaasist. Ja kui niisugune kord on loodud, võidakse igal hetkel teada saada, mida kirjanik N. on kirjutanud ja mida on kirjutatud tema kohta. Leksikoni uustrükkide väljaandmine oleks siis lihtne ja tunduvalt odavam. 20. sajandi imepärsed tehnilised vahendid on loodud selleks, et teenindada inimest ja tema kultuuri. Loogem siis mõne targa arvuti abil ka eesti kirjandusloo andmepank, et 21. sajandi inimesel oleks lihtsam orienteeruda eesti kirjanduse ajaloos.

Heino Puhvel

PILK KÕRVALT

Eesti ajalugu: Kronoloogia. Koostanud Sulev Vahtre. Autorid: Ain Mäesalu, Sulev Vahtre, Mati Laur, Tiit Rosenberg, Ago Pajur, Allan Liim. Tallinn: Olion, 1994. 256 lk.

Kronoloogiate rohkusega ei saa meie ajalookirjandus ega teisedki teadusharud kiidelda. Lähiminevikust meenuvad Rein Looduse *Eesti kunstielu kroonika* (1976), mida vaadeldava kronoloogia autorid ilmselt on kasutanud, Aivo Lõhmuse *Eesti kultuurilooline kalender, Eesti kroonika*. Arvo Mäe *Eesti rahva ajaraamat* (1979) ilmus küll juba tükk aega tagasi, ent Eestis sai see laiemalt tuntuks alles 1993. aasta uustrükina.

Kronoloogia koostamine on vaevanõudev ja küllap see ongi üks põhjus, miks neid nii vähe leida. Fakt või sündmus on ikka enamasti kuskil kirja pandud, ent see tuleb üles leida, kaaluda tema kronoloogiväärtisust, kontrollida ja lõpuks kirja panna. Autorid on siin otse mesilase usinusega faktilist materjali kogunud, süstematiseerinud ja mis allakirjutanu meelest eriti tähtis — seostanud seda võimalikult täpselt kalendriga. Kronoloogias on põhirõhk poliitilisel ajalool, nagu märgitakse juba saatesõnas. Eestlasi vist ei saa pidada relvatäristajateks, ikka rohkem metsa-, põllu- ja mererahvaks. Kodumaa poliitilises ajaloos oleme otsustava sõnaga kaasa rääkinud üsna vähe aega. Ikka on meie saatus sõltunud väga paljudest asjaoludest, mis pole eestlastega otseselt seotud, ja võõrastest ülemustest — kuningatest, tsaaridest, kuberneridest, mõisnikest ning nende tarkusest-rumalusest. Meie iseolemist ja kestmist on näidanud rohkem kultuur kui suur poliitika. Poliitilised tõmbetuuled on meid endid ja meie kultuuri kõvasti räsitud, mõnikord ka ergutanud. Kultuuriloolist sündmustikku leidub seetõttu raamatuski rohkesti. Ühe ajalõigu puhul (1801–1917) on seda ka eraldi nimetatud (autor Allan Liim). Et praegusel ajal on vaevalt otstarbekas koostada eraldi eesti kultuuriloo kronoloogiat, tuleks tulevikku silmas pidades juba olemasolevat ajaloo kronoloogiat veel pisut täiendada. Ehk tagaks juba selgelt olemasolevale kultuuriloolisele aspektile natuke suurema kaalu andmine poliitilise ajaloo kõrval parema ülevaate meie ajaloost tervikuna? Seda muidugi järgmistes trükkides.

Teatmeteose teeb väärtuslikuks usaldusväärsus (täpne fakt, sisukas kirje, kaalukate sündmuste esindatus). Raamatu vaatlusel olengi silmas pidanud eelkõige kultuuriloolist aspekti ja usaldusväärstust. Fakti kronoloogilise väärtuse, s.o teosesse võtmise määrab ära tema poliit-

tiline, kultuuriline jne olulisus eestlastele või laiemalt Eestile. Pole vähimatki kahtlust, et fakte-sündmusi on hoolega valitud. Aga nende rohkuse ja erineva tähtsuse tõttu võiks asju siin-seal üle kaaluda või läbi mõelda. Igatahes on Amsterdami kaupmehe 1652. aastast pärinev Pärnu—Tartu—Pihkva veetee kava põnev. Siiski pisut kahju on, et märkimata jääb J. Gutsloff'i *Observationes Grammaticae* (1648), meie teine (esimene lõunaeestikeelne) grammatika ja H. Gösekeni *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* (1660), meie kolmas grammatika (547 lk), mille sõnastikuosa hõlmab 412 lehekülge. Eestlaste sodoomiaharrastused, millega on tegeldud küll vist läbi aegade, pakuvad kindlasti psühholoogilist huvi (1786). Aga ehk võiks selle kõrval vääristada ka M. G. Grenziuse trükikoja avamist Tartus ja *Dörptsche Politisch Gelehrte Zeitung* (hilisema *Dörptsche Zeitung*) ilmuma hakkamist aastal 1789? Võib-olla mahuks 1837. aasta sündmuste ritta Tallinna, Peterburi ja Helsingi regulaarse aurulaevaihenduse kõrvale kuidagimoodi ka H. Laakmanni tegevuse algus Tartus? 1905. aasta tormisel ajal ilmus Peterburis proletaarset ajalehte *Edasi* ainult neli numbrit. Meie kultuuri edenemisele on kindlasti lisanud kaalukama osa *Varamu, Keel ja Kirjandus, Tulimuld, Mana* ja küllap mõni muugi väljaanne, miks mitte ka *Sirp ja Vasar*. Ehk mahuks *Akadeemia* (taas)asutamine 1989. aasta röömsate sündmuste ritta? Eesti—Türgi jalgpallikohtumine, mis lõppes küll meie poiste kaotusega, pakub avastamisrõõmu, kuid märkimata jääb nii mõnigi muu kaalukas saavutus (näiteks R. Auna hõbemedal Tokios). Neeme Järvi on sattunud kronoloogiasse mõneti ootamatus rollis — Välis-Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimehena.

Teatmeteose kirje peaks olema faktitõpne ja sisutihe. Enamasti see nii ongi. Kenasti on esitatud muinasaeg, vähemalt kõrvaltvaataja meelest, ning ega teistegi osade kohta õieti halba öelda pole. Kohati saaks kirje sisukust paari sõna lisamisega hõlpsasti suurendada. Ehk võiks Narva raekoja puhul märkida, et tegemist oli ühe barokkarhitektuuri silmapaistva ehitisega (lk 63)? Kui Piliistvere piiblikonverents leiab tähelepanu, tuleks nimetada ka Liepa mõisas asetleidnud esimest piiblikonverentsi. See ei toimunud küll Eestis, ent "eesti asja" — Forse-liuse keelesaialukohti — seal ju arutati (lk 66). *Kalevipoja* eestikeelne väljaanne (1862) ilmus *Kuopios* (lk 102) ja *Eesti rahva ennemuistsed jutud* (1866) *Helsingis* (lk 105). Võib-olla enamik eestlasi teab seda, kuid see tulnuks siiski lisada. Toris asutatud esimese eesti karskusseltsi juurest võiks ka tema nime *Täht* ja asutaja *J. Tilga* leida (lk 114). Ja ega meie esimese paikkinogi ("elektriteatri") nimi *Illusion* Tartus paha teeks (lk 127). Raamatust leiame, et 20. detsembril 1896 asutati esimene maaspordiselts Saadjärvel (lk 117). Sündmus on piisavalt oluline

ja huvipakkuv, et seda vähemalt siinkohal üksikasjalisemalt noteerida. 20. detsembril kinnitati tõesti Saadjärve Jalgrattasõitjate Seltsi põhikiri. Saadjärv ei tähenda siin küla, mõisat ega järve, nagu võiks arvata, vaid valda. Jalgrattasõitjad pidasid asutamiskoosoleku 2. veebruaril 1897 Voldi õigeusu koolimajas. Eestvõtmise hing oli Voldi kaupmees K. Vestel, keda "matsina" ei võetud "linnavurlede" Jurjevi Jalgrattasõitjate Seltsi (asutatud 1888). Riia analoogilisse seltsi oleks küll võetud, ent seda paika pidas mees ise liiga kaugeks. Nii sündinudki mõte asutada jalgratturite ühendus Saadjärve valda.

Kuremäe kloostrit asutamine on üsna pikk ja keeruline, ent sedagi annaks kalendriga kindlamalt siduda. Püha Sinodi otsused muidugi olid, kuid on veelgi varasemaid ja niisama tähtsaid otsuseid. Need puudutasid Pühtitsa naisühingut (*Люхтицкая Успенская женская община*), mitte kloostrit. Ehk siduda kloostrit algust ühingu piduliku avamisega Kuremäel 15. augustil 1891? Nii teeß seda klooster. Sinodi otsustega 23. oktoobrist ja 2. novembrist 1892 saab ühingu naisklooster ja selle eestseisjaks nunn Varvara. 1. jaanuari 1895 seisuga elas Pühtitsal **ab-tiss, kolm nunn ja 15 noviitsi**. Pisut arusaamatuks jääb allakirjutatud eestlaste 1878. aasta Obi ekspeditsiooni rõhutamine. Nii E. Pasti *Eesti meremees jutustab* (1938) kui ka L. Mere *Virmaliste väraval* (1974) on kenasti dokumenteerinud C. Dahli ja tema meeskonna esimest sõitu Euroopast läbi Kara mere Obi jõe ja seda mööda Tobolskisse aurikul *Luisse* aastal **1877**. Laevaga *Sibir* tegid eestlased retke järgmisel aastal Euroopasse tagasi (lk 110).

Mida tähendavad raamatus kolm mõttepunkti? Esialgu oletasin, ja küllap arvab nii ka enamik lugejaid, et tegemist on sündmusega, mida pole võimalik kuupäevaliselt või kuuliselt kalendriga siduda. Nii see tõesti osal juhtudest on. Kahjuks leidub näiteid, ja mitte üks-kaks, kus asja oleks saanud täpsustada või seostada kindlalt paigas oleva sündmusega. Ehk võinuks A. v. Kotzebue asjaarmastajate teatri algust siduda esimese etendusega **8. detsembril 1784** (lk 83). Õigeusu Riia vikaarkond asutati **14. septembril 1836**. Vikaarpiiskop Irinarhi ametisse kinnitamise kuupäev on 15. september. Kunagise Tallinna ja Eesti metropoliidi A. Ridigeri dissertatsiooni põhjal (1984) jõudis Irinarh Riiga alles novembri esimestel päevadel (lk 95). *Baltische Monatschrift*'i esiknumber nägi ilmavalgust 1859. aasta **oktoobris** (lk 101). Tallinna baltisaksa laulupidi peeti **2.–10. juulini** 1866 koos väljasõiduga Piritä-Kosele, kus teiste kooride seas esines ka Jüri segakoor (lk 105). Tallinna Kaarli kirik valmis ja õnnistati sisse **20. detsembril** 1870 (lk 107). Peterburi Eesti Heategeva Seltsi põhikiri kinnitati **28. juulil 1880**, asutamiskoosolek peeti **27. septembril** (lk 125). A. Lätte eesti esimese

sümfooniaorkestri asutamine pole vist täpselt teada, küll aga selle esimene avalik esinemine **19. novembril** 1900 Bürgermusse saalis (lk 118). Esimene eesti kunstinäitus avati **12. augustil** 1906 (lk 125). J. Jõgeveri *Eesti Kirjanduse* asutamist allakirjutanu kuupäevaliselt ei tea, ent kindlasti toimus see **1905. aastal**. J. Jõgeveri saatesõna "Toimetuse poolt" esimeses ajakirjanumbris on kuupäevastatud 20. detsembril 1905. Esimene number ilmus *Postimehe* reklaami põhjal jaanuaris 1906 (lk 126). Eesti Geograafia Seltsi organiseerimiskomitee kinnitati **15. novembril 1955**, asutamiskoosolek peeti **2. novembril 1956** (lk 205).

Et meil puudus raamatu kirjutamise ajal korralik ülevaade ajakirjanduse ajaloost, on osa autoreid tundnud ilmselt end sel alal pisut ebakindlalt. Ka pole leidnud kasutamist R. Antiku *Eesti ajakirjandus 1766–1930* (1932), mis aidanuks nii mõnestki mättast üle. Ehk olnuks otstarbekas märkida *Lühhhikese õppetuse* numbrite arv (**41**) ja ilmumise lõpuaasta (**1767**) (lk 79)? Ajalehe *Revalsche Wöchentliche Nachrichten* esimene number kannab kuupäeva **2. jaanuar 1772** (lk 79). Esimese eestikeelse ajalehe *Tarto maa rahwa Näddali-Leht* ilmumiskuupäev on nüüd teada — 1. märts 1806. Enne seda teadsime tsensoriloo kuupäeva, mis langes kokku ilmumiskuupäevaga (lk 89). Oleks võinud lisada, et "seitung" oli tartumurdeline, teadaolev numbrite arv, toimetajad, ilmumise lõpukuu. Nädalalehe *Das Inland* 1836. a ilmavalgust näinud esimesel numbril seisab **1. jaanuar**. Tsensori luba pärineb küll 15. jaanuarist (lk 95). *Tallorahwa postimehe* esimene number kannab **5. heinakuu päeva** 1857. aasta daatumit (lk 100). Midagi on sassis *Ristirahwa pühhapäwa lehega*. Ajaleht alustas ilmumist **11. jaanuaril 1875 eestikeelsena** (lk 109). *Meelejahutaja* alustas oma teekäiku **1879. a juunist** (lk 110). Riias ilmunud *Kündja* esimene number on kuupäevastatud **7. juuliga 1882** (lk 110). *Oma Maa* nr 1 ilmus **2. aprillil** 1884 (lk 112). L. Suburgi **väljaandmisel** ja toimetamisel alustanud *Linda* esiknumber kannab kuupäeva **15. oktoober** 1887 (lk 114). K. A. Hermann *Laulu ja mängu leht* hakkas ilmuma **juulist** (tsensoriluba 1. juulist 1885) (lk 113). Kindlasti vääriks kaalumist meie esimese illustreeritud populaarteadusliku ajakirja *Ma-ilm ja mönda* ning ajalehe *Valgus* lisamine 19. sajandi perioodikasse. *Päevalehe* esimene vastutav toimetaja oli ikka **P. Grünfeldt**, väljaandjaks J. Jürine. A. Pert pole toimetajana vähemalt tiitliliselt minu andmeil tegutsenud, küll aga väljaandjana. Ajalehte trükiti ka A. Perti trükikojas (lk 124). Viimane *Peterburi Teataja* ilmus **28. augustil** 1914. **30. augustist** oli ajalehe nimeks *Petrogradi Teataja* ja alles **2. detsembrist** *Pealinna Teataja* (lk 127). Vabariigi perioodist ja hiljemgi pole ajakirjandusväljaanded just eriti sageli kronoloogiasse jõudnud.

Huvitav ja asjalik on seltside teke ning seda just enne Eesti Vabariiki. Probleeme sünnib siingi. Kas *Vanemuine* oli ikka asutamisel laulu- ja mänguselts? *Vanemuine* ja *Endla* loodi **meestelauluseltsina** (lk 104, 109). Narva *Ilmarine* oli **lauluselts**, vähemalt põhikirjaliselt (lk 108). Võru *Kannel* oli **laulu- ja mänguselts** (lk 111). Valga *Säde* polnud teatriselts, vaid **seltslik ühendus**, mis pidi põhikirja järgi (§2) liikmetele ja külalistele kõigepealt “ballisid, näokatte-pidusid, tantsu-, muusika- ja kirjanduse-õhtuid pidama”, siis küll ka näitemängusid etendama, ent ka veel muud kultuurhariduslikku tegema. Seltside puhul kerkib probleem, mida lugeda asutamisajaks, kas põhikirja valmimine ja allkirjutamine asutajate poolt, põhikirja kinnitamine valitsusasutuses, asutamiskoosolek või veel miski muu. Sageli saadi tegevusluba enne põhikirja kinnitamist. Asutamiskoosolek peeti vahel enne, vahel pärast põhikirja kinnitamist. Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi mõtte tekkest põhikirja kinnitamiseni kulus 17 aastat. Kuidas on küsimus raamatus lahendatud? Seltsi alguseks loetakse asutamiskoosolek *Vanemuisel, Estonial, Endlal, Ilmarisel, Ilmataril*, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsil, põhikirja kinnitamine *Kandlel*, Tori Karskusseltsil *Täht* (J. Tilga kirja-pandu põhjal toimus seltsi asutamine 1888), Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsil, Tartu Jalgrattasõitjate Seltsil *Taara*, Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsil, Tallinna Eesti Seltsil *Lootus*, Saadjärve Jalgrattasõitjate Seltsil, põhikirja valmimine ja asutajaliikmete poolt allkirjutamine Viljandi *Koidul*, esimese suurema üldkoosoleku daatum kaubalaevaseltsil *Linda*. Ehk võtta viimase puhul tegevuse alguseks 2. detsembri asemel hoopis 1. oktoober — koosolek, kus valiti eestseisus? H. Prants arvab seltsi sünnipäevaks koguni 14. juuni 1879. Selgem sõnastus aitaks asja seltside puhul kergesti parandada. Vabariigi perioodil seda tehaksegi. Tegevusloa saamine, kinnitamine, registreerimine ei jäta võimalusi kaksipidimõistmiseks. Vanemate seltside juures oleks vist otstarbekas anda nii asutamiskoosoleku kui ka põhikirja kinnitamise aeg, nagu *Endla* puhul ongi kenasti tehtud (lk 109). Viimasele tuleks veel lisada põhikirja kinnitamise kuupäev. Kui peetakse nimetamisväärsaks Suure-Jaani *Ilmatari*, tuleks kindlasti märkida ka Kuressaare Eesti Seltsi ja mõnda teistki. Hilisemast ajast jäi silma Akadeemilise Emakeele Seltsi, Eesti Akadeemilise Helikunstnike Seltsi ja mõne muu tähtsa organisatsiooni puudumine.

Raamatu tegijad väärivad üldjuhul inimeste surma. Täpse kuupäevaga on fikseeritud C. R. Jakobsoni, F. R. Kreutzwaldi, K. E. v. Baeri, A. Reinvaldi, M. Underi ja paljude teiste suurmeeste ja -naiste siitilmast lahkumine. Allkirjutanu meelest tuleks ka sünnid märkida, kui mitte iseseisva kirjena, siis vähemalt surmakirjes ja täpselt. Näiteks F. K. Ga-

debuschi puhul ongi antud surmakirjes vähemalt sünniaasta (lk 83). Ka *personalia* peaks vist üle sõeluma. Raamatust leiame küll tubli tori täku nimega Vapsikas, ent puuduvad J. Rossihnius, U. Masing, A. Pärt, B. Alver, V. Tormis, kui esimesi meeldetulevaid nimetada. Ehk väärisksid ka G. Lurich, A. Aberg ja mõni teinegi sünni- ning surmaaega? Ka oleks otstarbekas varustada kõik inimesed esmakordsel mainimisel eesnime(de)ga, edaspidi siis piirdudes eesnime tähe või tähtedega (näiteks krahv Zinzendorf, J. G. Herder, J. A. Hagen). Registrist leiame kõik kenasti eesnimedega. Pärts paigas pole "vonnid" põhitekstis (näiteks G. v. Browne lk 77), küll aga registris, mis pole siiski täielik (puuduvad näiteks J. D. Šahhovskaja ning C. Krausp).

Pisut ka täpsustusi. J. Hornung avaldab "esimese rahvakeelel põhineva eesti keele grammatika ("Grammatica Esthonica") ja võtab tarvitusel uue kirjaviisi" (lk 67). Kui Hornungi grammatikat (üldse meie neljas) nimetada "esimeseks rahvakeelel põhinevaks", kerkib silmapilk küsimus Stahl, Gutsclaffi ja Gösekeni grammatikast. Hornungi grammatika seisukohad on küll rahvapärasemad eelnevatest, kuid mitte mingil juhul pole tegemist e s i m e s e rahvakeelel põhineva grammatikaga. Vana kirjaviisi ainurajajagi au ei omistata Hornungile juba pikemat aega (näiteks *Eesti kirjanduse ajalugu* I, lk 145–147, Tallinn, 1965). Osundan H. Salu Hornungi-uurimust kogumikus *Tuul üle mere* (1965): "Ning et Hornung oleks teostanud mingi keelereformi, sellest ei kõnele ta ise oma grammatikas ega tea seda ei ta kaasaegsed ega lähemad järglased. Vastupidi — nii Hornung ise kui ka teised autorid nimetavad ortograafia uuendajana Forseliust" (lk 107). Praegu vanim säilinud eestikeelne kalender pärineb aastast 1732, kuni viimase suure sõjani tunti sellena tõesti 1731. aasta oma. Kuhu see kadus — püüa tuult. Keiser annab loa vabatahtlike annetuste korjamiseks Eesti Aleksandrikooli heaks **14. augustil** 1869 (lk 107). Vähemalt on see kuupäev figureerinud juba J. Hurda enda kirjutistest alates. San Stefano rahu sõlmiti **19. veebruaril** 1878 (lk 109). J. Hurda "Pildid isamaa sündinud asjust"-artikleeria ilmus 1871. a *Eesti Postimehe lisalehes* (lk 111). Valga *Säde* uus teatri- ja kontserdimaja avati **10.–12. aprillini** 1911 kestnud pidustuste käigus (lk 129). 1908. a ei sõitnud erirongid Tartu ja Elva vahel. Küll oli käigus kolm Tartu—Valga—Tartu rongi (posti-, sega- ja reisirong). Ka 1913. a sõitsid samad rongid, ent sellest suvest on teada vähemalt ühe erirongi sõit Tartu—Elva vahel (lk 127). Pärts täpne pole, et V karsuskongressil 1900. aasta jaanuaris valiti keskoimkonna esimeheks V. Reiman. Seda tehti keskoimkonna liikmete poolt **29. märtsil** (lk 118). H. Kalmi "Põhja Poegade Rügemendi" suurusest

on kuskile kadunud 100 soomlast (lk 140), vähemalt kui uskuda tema raamatut *Pohjan Poikain retki* (1921).

1689. aastal ilmus E. J. Glücki tõlkes läti keelne Vana Testament. Et läti keelne Piibel tõlgiti ja avaldati mitmes osas (raamatus), jõuti kogu pühakirjaga ühele poole **1694. aastal**, mil ilmusid apokrüüfid. Nii käsitlevad asja lõunanaabrite raamatuajaloolased eesotsas A. Apõniseiga. Muide ilmus lätlaste Piibli teine trükk 1739, samal aastal eestikeelse Piibli esitrükiga.

Jäid silma ka mõned väikesed komistused, mida võinuks toimetaja või korrektori tähelepanelik silm kõrvaldada. "Tallinna ja Rakvere linnuste" (lk 40) *pro* "linnuse" (sama viga kordub mujalgi); "Westfaal" (lk 62) *pro* "Westfal või Vestfaal"; "Branievo" (lk 58) *pro* "Braniewo". Trükitud on "Aasia ja Ameerika mandrile" (lk 77) — kumbki pole kahjuks manner. Keelemees T.-R. Viitso on juba tükk aega tagasi tõrjunud "Irbeni väina" kasutamist ja soovitanud selle asemele vana ja kena nime "Kura kurk". Geograafid on selle juba omaks võtnud. Väga vana koolimehe (106 aastat!) ja minu Peedu üleaedse nimi oli ikka August Turp (lk 236).

Ehk oleks mõttekas edaspidi nõutada toetust keele-, kirjandus-, kiriku-, muusika-, kunstiajaloo ja võib-olla mõnelt teiseltki asjatundjalt, siis ei jääks ühegi valdkonna tähtsündmus(ed) kahe silma vahele. Muidugi võib ka näiteks ilma õ-tähe kasutuselevõtuta, esimese uues kirjaviisis raamatuta, esimese linnaeestlaste lauluseltsi *Revaliata* või O. Lutsu *Kevade* ilmumiseta läbi ajada. Üleminekul ühe autori koostatud osalt teisele on aktsentide muutus liialt tuntav. Enne Eesti Vabariiki on hästi esitatud kooliajaloo sündmustik ja üliõpilasorganisatsioonide teke, ent vabariigi algusesse pole mahtunud ühtki üliõpilasühingut (näiteks *Veljesto*, *Raimla*). Olulisi õppeasutusi avati kaunis rohkesti. Lootsin, et Välis-Eesti sündmusi alates 1945. aastast on piisavalt. Rõõmustasin vara. Kodueestlastele on just selle teabe hankimine äärmiselt vaevarikas, siin oleks kronoloogias suur abi. Ehk kaasata selle lünga täitmiseks mõni väliseestlane? Võib-olla lahutada siiski isiku- ja kohanimede register? Pisut naljaks on näiteks lugeda — Port Artur, Portsmouth, Poska, Jaan. Kui tulevikus ruumi rohkem, võiks lisada seltside, perioodiliste väljaannete ja ka mõne muu registri, mis suurendaks teatmeteose kasutamise tõhusust.

Tuleks hakata mõtlema täiendatud kordustrükile. Allakirjutanu sooviks ka hinnalt odavama kronoloogia põhivara väljaandmist koolidele ja laiemale publikule (midagi teatmiku *A ja O* laadis ja formaadis). Tuleks alustada raamatu tõlkimist inglise, vene ja saksa keelde.

Paremagi tahtmise korral ei suuda ajaloo huviline hoomata teose kõiki väärtusi. Koostaja ning autorite pingutused on igal juhul kandnud head vilja. Siit-sealt viilides ja täiendusi tehes saaks head asja kindlasti veel paremaks teha.

Vello Paatsi

TÄIENDAVALT ANDRUS PARKIST

Proceedings of the Estonian Academy of Sciences: Humanities and Social Sciences, 1995, Vol. 44, No. 3.

Enamik lugemisvõimelisi inimesi isegi ei aima sellise ajakirja olemasolu. Ilmselt poleks ka põhjust sellest siinkohal kõnelda, kui selle aasta kolmas number ei sisaldaks 14 Andrus Parki (1949–1994) artikli äratrükki ja kolme sissejuhatavat sõnavõttu Rein Ruutsoolt, Igor Gräzinilt ning Marika ja Aksel Kirchilt. Enamik Andrus Parki avaldatud töödest on algselt ilmunud laiemalt tuntud ajakirjades, nagu näiteks *Theory and Society*, *History and Theory*, *The Washington Quarterly*, *Bulletin of Peace Proposal*, *Government and Opposition*, *Studies in Comparative Communism*, *Communist and Post-Communist Studies* ja *Europe-Asia Studies* (endine *Soviet Studies*). Mälestuskogumiku autorid on valinud välja Andrus Parki politoloogilised uurimused, millest põhiosa käsitleb Eestit või kommunismi hääbumisega seotud probleeme. Pole kahtlust, et tänu kahe soliidse ajakirja (*Nationalities Papers*, 1995, Vol. 23, No. 1 ja Wolfgang Drechsleri toimetatud *World Affair*, 1995, Vol. 157, No. 3) Eesti-erinumbritele ning kahe hea asjatundja, Rein Taagepera ja Andrus Parki kirjutistele on Eestis toimuv väljapaistvalt hästi uuritud ja seeläbi hästi teada nii analüütikutele kui poliitikutele kogu maailmas. Kui hästi tuntakse neid uurimusi Eestis endas, on raske ütelda, kuid kohaliku seltskonna isekus paneb mind selles mõnevõrra kahtlema.

Ma poleks neid ridu vist ilmselt kunagi kirjutama hakanud, kui poleks olnud Rein Ruutsoo sissejuhatavat kirjutist "Andrus Park (1949–1994): poliitika ja ajaloo filosoof" (lk 194–206). Asi on Ruutsoo kirjutatud loo üldises toonis ja aluseks võetud kontseptsioonis. Tooniks on kaastunne inimese vastu, kes ei mõistnud omal ajal, et suurim õnn on olla dissidendist katlakütja, ja kontseptsiooniks, et iga inimese väärtus sõltub

tema lähedusest väljavalitud vabadusvõitlejate rühmale. Nii palju kui ma oskan hinnata hinge keerdkäike, siis Ruutsoo suhtus ja ehk suhtub ka edasi sümpaatiaga Andrus Parki. See vist seletabki, miks Ruutsoo püüab lugejale mõista anda, et ülikooli päevil suhtles Andrus Park nõukogude võimule opositsiooniliste inimestega: käis Juri Lotmani loengutel ja kohtus sageli pahas kirjas olevate sotsioloogidega (lk 198). Tõepoolest, võin esmatunnistajana kinnitada, et Andrus Park käis ülikooli ajal paaril korral Lotmani esinemisi kuulamas ja mõne semestri jooksul teenis endale anketeerimisega raha Vooglaiu sotsioloogialaboratooriumist. Ruutsoo annab mõista, et enamik normaalseid inimesi, kes oli kuulanud Lotmani loenguid, kaotas nende mõjul võime teha poliitilist karjääri, ent kahjuks jäi neist Andrus Parki puhul veidi väheks. Edumeelsuse seeme oli aga sellele vaatamata külvatud, millest andvat tunnistust hilisemad patukahetsusliku iseloomuga mõtisklused valetamisest ajaloos ja ajaloolase isiklikust vastutusest. Kuna Ruutsoole tundub, et sellistest kaudsetest vihjetest jääb veel väheks, siis on ta välja mõelnud liigutava loo Andrus Parkist kui potentsiaalsest vabadusvõitlejast. Ruutsoo legendi kohaselt olevat Andrus Park koos paari kaaslasega vaid mõni päev pärast 21. augustit 1968 kritseldanud Tallinnas parteihoone ees seisva Lenini monumendile Dubčeki nime.

Ruutsoo on millegipärast veendunud, et mõttelugu peab tingimata olema sotsioloogiline. Tema käsitluses on Andrus Parki vaimne areng otseses sõltuvuses sellest, kes olid vahetult tema ümber ja milline oli hetke poliitiline kliima. Ruutsoo tekst annab mõista, et kui poleks olnud ajaloolise tõe suhtes kompromissituid TRÜ ajalooprofessoreid ja disidentliku mainega massikommunikatsiooniuurijaid, siis oleks Andrus Parki hing kindlasti hukka läinud. Ma võin Rein Ruutsoole ja kõigile teistele asjast huvitatuile kinnitada, et kui me Andrus Parkiga 1965. aastal esimest korda kohtusime, siis polnud tal vähimaidki illusioone ei kommunismi kohta tervikuna ega Nõukogude impeeriumi kohta selle konkreetsetes avaldusvormides. Minu teada pole ta kunagi mõelnud muud kui seda, et vene-nõukogude tüüpi totalitarism on inimkonna üks kõige totramaid, mõistusevastasemaid ja elamiseks sobimatuid leiutisi. Erinevalt paljudest, kes tundsid seda emotsionaalselt, teadis ja analüüsis Andrus Park seda ajaloolist nurisünnitist ajaloolase ja ühiskonnateoreetikuna. Ma mäletan, et üks meie kõige esimesi arutlusi juba keskkoolis puudutas ajaloo võimalikke stsenaariume, mille ühe näitena tundus N. Liidu võimalik kaotus Saksamaale (Franco näidet silmas pidades) eelistatava alternatiivina tegelikule sündmuste käigule. Dubčeki pidas ta muuseas Kerenski tüüpi naiivseks ja tahtejuetuks poliitikuks, kes pigem kommunismi hävingut tagasi hoidis kui et sellele kaasa aitas.

Meie omavaheliste arutelude kõige olulisem teema pikaks venima kipuval Brežnevi ajastul oli see, kuidas lähedasi kahjustamata siit minema pääseda ja leida tööd mõnes korralikus Ameerika ülikoolis, eelistatavalt Bostoni ümbruses.

Sotsioloogiliste seletuste otsingutes arvab Ruutsoo, et Andrus Park hakkas tegelema ajaloo filosoofiaga Eero Loone mõjul. Kindel on see, et otsus tegelda filosoofia ja ühiskonna arenguga tekkis tal ammu enne ülikooli. Loone oli küll mõnda aega formaalselt Parki juhendaja, kuid mõtlejana oli Andrus Park algusest peale autonoomne. Nimetada Eero Loonet tema mentoriks on kindlasti suur liialdus. Kindlasti pole ka õige, et Andrus Park hakkas hiljem tegelema politoloogiaga peamiselt sellepärast, et Anglo-Ameerika ajaloo filosoofia hakkas alla käima. Andrus Parki vaevus hoopis see, et ajaloo filosoofia pole kunagi selleni jõudnud, et hakata alla käima. Ajaloo filosoofiaga tegeles maailmas ainult kümnekond inimest, kellest enamik osutus isiklikul tutvumisel üsna ebahuvitavateks persoonideks. Tema mõtlemisvõime ja ambitsioonidega mehele jäi see valdkond lihtsalt kitsaks. Traditsiooniline filosoofia tundus talle ennast ammendanuna, sest suutis kombineerida vaid ammu avastatud mõtteskeemidega. Teda huvitasid ajaloo globaalsed probleemid. Kas ajalool on üldse mingeid seaduspärasusi ja mida üldse tähendab ajaloo seletamine. Nii palju kui mina aru saan, oli üks tema suurimaid saavutusi mitte ajaloo üle filosoferimine, vaid selle uurimine, milliseid seletusi ajaloolased tegelikult kasutavad või mida põhimõtteliselt on võimalik kasutada ajaloo seletamisel. Kuid ajaloo seletamisega ei tegele ainult need, kes uurivad Vana-Egiptust või Mõõgavendade ordu intriige. Kõige suuremaks ja paremini finantseeritud kutseliste ajaloo seletajate rühmaks olid sel ajal hoopis sovetoloogid. Kommunistliku eksperimendi lõpp tähendas küll paljudele neile töötä jäämist, kuid mitte probleemide otsasaamist maailmas tervikuna. Mineviku seletamine on alati tagantjärele-tarkus. Palju nõudlikum on püüda seletada hetkel toimuvat ja püüda ennustada tulevasi sündmusi. Ma arvan, et Andrus Parki mõtlemise kapatsiteet lihtsalt pidi sellise väljakutse vastu võtma, sest väiksemaid ja vähenõudlikumaid küsimusi poleks sellise mõtlemismasinaga lihtsalt mõtet olnud lahendada.

Ühes olen ma Ruutsooga küll nõus. Eesti publikule kättesaadavad tagasivaated lähiminekule on valdavalt rahvusromantilised ja meenutavad lugusid mütoloogilistest kultuurkangelastest, kes oma sangarliku tegevusega on rahvale kõik hüved kätte toonud. Kuigi Ruutsoo tunnistab, et globaalsem vaade on ehk õigustatum, on ta enda kirjutis küllalt stiilipuhas näide rahvusromantismist. Ma olen Andrus Parkiga oma elus nii palju juttu ajanud, et ei tohiks imeks panna, kui ma nüüd ki-

pun tüpologiseerima. Praegu on mul selline teooria, et kõik inimesed jagunevad **parteilisteks** ja **mitteparteilisteks**. Kurjuse impeeriumis tundus, et parteilisus on eelkõige sotsiaalse stratifikatsiooni kategooria. Nüüd on mulle aga üsna selge, et parteilisus pole niivõrd sotsioloogiline, vaid hoopis psühholoogiline mõiste. Parteilist inimest iseloomustab usk sellesse, et mingi ühendav idee (näiteks partei, doktriin, rahvus jne) on tähtsam kui isiklik vabadus. Parteilase tunneb tavaliselt ära sellest, et ta suhtub neisse, kes ei jaga tema aateid, suure vaenulikkusega või äärmisel juhul heatahtliku haletsusega nagu haigesse, kellel on mingi tähtis organ puudu või vigane. Parteilasel on allasurumatu tarve rühmasisesse solidaarsuse järele, mis sunnib teda ennastunustavalt usaldama seda, mida ütleb korporatsiooni liige, isegi siis kui see läheb lahku tervest mõistusest või lihtsalt seadustest. Eesti iseolemise üheks huvitavaks õppetunniks on see, et paljud ei hoidunud suurest punasest parteist eemale mitte sellepärast, et neile oli selline parteilisuse idee vastik, vaid sellepärast, et polnud tegemist õige värvikombinatsiooniga. Ruutsoo ülevaade Andrus Parki eluloost on kirjutatud parteiliselt positsioonilt. Andrus Parki sõbrana on minu kohustus öelda, et ta oli väga täiskasvanud inimene. See, mida Andrus Park viimastel aastatel kirjutas, ei olnud mingil juhul patukahetsus. Minu teada polnud tal midagi eriti kahetseda, sest kogu oma elu jooksl pidas ta vajalikuks ise vastutada oma tegude eest. Ta sidus ennast süsteemiga ainult sedavõrd, kui see aitas kaasa tema enda suuremale liikumis- ja tegutsemisvabadusele. Kuna ta oma olemuselt oli üks kõige vähem parteilisi inimesi, keda ma olen kunagi tundnud, siis on üsna tulutu kujutada tema vaimset arenemislugu Eesti eluolu pisikese koopia või varjuheiduna. Tema intellektuaalne areng toimus teistes sfäärides ja kui seda miski mõjutas, siis kohtumised selliste inimestega nagu näiteks *sir* Isaiah Berlin, Ernest Gellner, Zbigniew Brzezinski ja John Kekes. Tema mõttetevõime tulemusi sai aga näha sedavõrd, kui võrd tekkis võimalusi ja kuivõrd olud lubasid neid nähtavaks teha. Naeruväärne on väita, et tema 1988. a loenguteseria Ameerikas "avaldas suurt mõju tema uutele teaduslikele ideaalidele" (lk 203). Minu teada ei tekkinud 1988. aastal Andrus Parkil mingeid uusi ideaale, sest demokraatlikult funktsioneeriva riigikorra ja akadeemilise vabaduse eelistes oli ta kogu aeg veendunud. Toimivate muutuste üle mõtiskles ta pidevalt ja tihti ennustas ta seda, mis on tulemas (näiteks 1991. a kevadel ilmunud artiklis ei ennustanud ta mitte üksnes augustiputši toimumist, vaid täpselt ka selle iseloomu, vt lk 272). Kui aga tekkis reaalne võimalus sekkuda ise sündmuste arengusse, siis ta seda ka tegi. Pole kahtlust, et tema esinemised USA senati liikmeile, sõnavõttud üleriiklikes televõrkudes, kirjutised *Washington Post*'is või Valge Maja bülletàanis kujundasid teatud määral rahvusva-

helist suhtumist Eestisse. Näiteks kindlasti aitasid nad kahandada üldist Gorbatšovi-vaimustust Läänes (vt "Gorbatšov ja isiksuse osa ajaloos", lk 278–288), mis oli üheks takistuseks Eesti riiklikul iseseisvumisel.

Andrus Park sõnastas kunagi vähemalt sotsiaalteadustes hästi toimiva reegli: mida intellektuaalselt vähempingutav on mingi artikli kirjutamine, seda lihtsam on seda avaldada. Tema tööd konkureerivatest põhjustest ja kausaalsetest seletustest ajaloos nõudsid nende kirjutamiseks kahtlemata suuremat intellektuaalset jõudu kui nelja Eesti arengutsenaariumi väljamõtlemine, mis on retsenseeritavas kogumikus ära trükitud (lk 378–388). Mõned aastad tagasi kirjutas Andrus Park Eesti sotsiaalteaduste provintslikkusest, põhjendades seda sellega, et Eesti sotsiaalteadus annab maailma ideeturule umbes kümme korda vähem mõtlemise lõpp-produkti kui kasvõi näiteks meie naabrid soomlased. Nüüd on see vahe veelgi suurem, sest üks viiendik kogu sellest kasinast vaimsest toodangust kuulus Andrus Parkile. Oma asukohta intellektuaalsel maastikul mõõtis ta alati kõige suuremate orientiiride järgi. Ta kurtis alati, et vaatamata kahele raamatu käsikirjale, kümmele artiklile parimates ajakirjades ja vähemalt kaheteisttunnisele tööpäevale arvuti taga on Nobeli preemia ikka veel kättesaamatus kauguses. Kuid igal juhul oli ta täis otsustavust ja tahet kirjutada midagi sellist, mis muudab inimkonna vaadet iseendale ja eriti oma tulevikule. Vaadates kavandatud raamatute projekte pole mul mingit kahtlust, et ta oleks seda ka suutnud. Õnnetuseks ei pidanud keha vaimu poolt kavandatule vastu. Need iga päev joostud kümme kilomeetrit, mis ta mõistust parimas vormis hoidsid, osutusid ühel päeval natuke liiga paljuks. Väikseks lohutuseks on see, et kaudselt ja aastase hilinemisega on Andrus Parki kaugem eesmärk ometi täitunud: 1995. a Nobeli rahupreemia anti Joseph Rotblati kõrval ka Pugwashi Teaduse ja Maailmaprobleemide Konverentsile, mille üheks liikmeks oli ka Andrus Park.

Jüri Allik

KAHE AJASTU PIIRIL

Margus Pärtlas. *Eduard Tubina sümfooniad: Teemastik ja vorm*. Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia, 1995. 188 lk.

Pärtlase raamatu aluseks on mõni aasta tagasi Peterburi konservatooriumis kaitstud venekeelne kandidaadiväitekiri. Sissejuhatuses annab autor 18 leheküljel põgusa ülevaate Eduard Tubina elust ning loomingust üldse ja sümfooniatest eriti. Raamatu esimene peatükk kannab pealkirja "Tubina sümfooniade teemastik" ning selles otsib autor vastust järgmistele küsimustele: Millise ulatusega on Tubina sümfooniates see temaatiline materjal, mida helilooja vajab suure muusikateose konstrueerimiseks? Kust on Tubina teemad pärit ja kas neis leidub muusikaväliseid konnotatsioone? Teises peatükis pealkirjaga "Temaatiline arenguprotsess" uurib Pärtlas, mis ühe teemaga Tubina sümfoonias, sedamööda kui teos algusest kuni lõpuni kulgeb, juhtuda saab. Pärtlas järeldab, et seda arenguprotsessi Tubina sümfoonilises loomingus juhib deduktiivset tüüpi muusikaline mõtlemine, pigem "ülevalt alla" ehk autori sõnadega: teemad "ekspositsioonilised läbiviimised kujutavad endast küllalt terviklikke, suhteliselt lõpetatud mõtet väljendavaid struktuure, milles teose käigus hakkavad hargnema lähtematerjali eri külgi avavad ja "analüüsivad" arenguniidid" (lk 54). Deduktiivset tüüpi muusikalise mõtlemise vastandiks on muidugi induktiivne muusikaline mõtlemine, mille puhul (jällegi Pärtlase sõnadega) "teemad kujunevad järk-järgult väikestest osakestest ning jõuavad tervikliku ja kõige püsivama läbiviimiseni tihti alles arengu lõppstaadiumis" (samas). Kolmandas peatükis "Kompositsioon ja dramaturgia" esitab Pärtlas ühe kõige traditsioonilisema muusikateadusliku küsimuse, milliseid vormiskeeme kasutab Tubin oma sümfooniates, ning leiab, et eelkõige klassikalisi tüüpforme nagu sonaat, variatsioonid, rondo ja repriisiga kolmeosaline vorm. Raamatu lühikeses kokkuvõttes järeldab autor, et "Tubin omas erakordset suurvormitunnetust ja valdas harvaesineva meisterlikkusega temaatilise arenduse kunsti, millele lisandub võime suure üldistus- ja sisendusjõuga käsitleda muusikas igavesi üldnimlikke probleeme" (lk 115). Pärtlasele pole siin põhjust vastu vaielda ning mainitu loobki eeldused selleks, et loota Tubina nime põlistumist maailmakuulsate Eesti heliloojate mitte väga pikas, ent mitte ka liiga lühikeses reas.

Pärtlase möödunud õpiaastad on eesti muusiku jaoks mõneti arhetüüpsed. Avastanud kodumaiste raamide teatava piiratuse, siirdub ta Peterburi konservatooriumi, et õpingute lõppedes uuesti naasta kodu-

maale. Ja Tubina sümfooniatele pühendatud raamat demonstreerib, et õpingud on olnud tulemusrikkad. Peterburi konservatooriumi eestlasest professori Rein Lauulu poolt viljeldava mõisteteaparaadi ning selle muusikateosele rakendamise viisid on Pärtlas omandanud perfektselt. Tahaksin eraldi esile tõsta autori täpset väljendusoskust ning nõtket keelekasutust, mis mõjub isegi üllatavalt, arvestades seda, et teksti originaal tuli kirja panna vene keeles. (Ehk ainult mõni liigne koma viitab vene keele mõjule.)

Pärtlase raamat justkui seisaks ühe jalaga ühes, teisega teises ajastus. Omaaegne vene keeles viljeldud muusikateadus oli suletud, konservatiivne ja kohati upsakaski süsteem, mis oma pahedele vaatamata hoidis uurimistöö standardid kõrgel ning oma paremates avaldusvormides lisas inimkonna muusikamõistmisse mõndagi originaalset. Et see süsteem samahästi kui ignoreeris mujal maailmas muudes keeltes tehtavat uurimistööd, sinna ei saanud üks muusikateadust õppiv aspirant parata kõige vähematki. Kas pidanuks ta Peterburis ukse pauguga kinni lööma ning Eestisse pöördununa teatama, et sellist muusikateadust pole talle vaja? Kardan, et sel juhul oleks Eesti muusikateadus tervikuna vaesem kui praegu, ja kindlasti poleks meil siis nii professionaalsel tasemel kirjutatud analüütilist uurimust Tubina sümfooniate kohta, nagu Pärtlase raamat pakub.

Uue ajastu hõngu õhkab aga viisist, mil moel Pärtlase raamat trüki-valgust on näinud. Nimelt on autor ilmutanud tõelisi ettevõtluse algeid, valmistades ette eestikeelse käsikirja, hankides Eesti Teaduse Sihtasutusest selle trükkimiseks vajaliku raha ning lastes teksti selle raha eest ka toimetada ja küljendada. See polegi muusikateadlaste hulgas nii tavaline ning avaldab muljet! Oleks patt hakata mõnd üksikut trükiviga nina peale hõõruma. Kokkuvõtteks võib öelda, et tulemus on peaaegu eeskujulik.

Jaana Ross

EDITORIAL NOTE

Uno Mereste, professor of statistics at Tallinn Technical University, member of the Estonian Parliament and chairman of the Council of the Bank of Estonia, analyses the new and useful recommendations offered by sociolinguistics to solve the old problems of legislation that have long remained unsolved, or have been solved wrongly or by halves. There are two basic attitudes among Estonian jurists. The attitude of the overwhelming majority could be called linguistic nihilism. It is of no significance for the advocates of this view how and in which words the legal acts are written. Simply, it is necessary to reach an agreement somehow, and to keep to it. The supporters of the other trend think that a good law corresponding to the new legal principles, which are being introduced in Estonia now, cannot be written in a comprehensible way. They find it sufficient when laws are understood by a small group of people — the elite of educated lawyers. Therefore, this viewpoint could be called dogmatic and elitist. Legislation is one of the most essential, unique and rigorously regulated forms of social communication. Laws inform people of their rights and obligations. The efficiency of a legal act as information passed from the sender to the receiver by linguistic means can vary to a great degree. If we presume that the receivers' attitude is positive and their obedience maximal, then actually the act's efficiency depends on its understandability by the people who should follow it. When compiling Estonian laws, we should strive for maximum clarity of legal language. In defining understandability, we should consider the intelligence of a person with a basic education, which should generally equal the average level. Ambiguous and difficult language can essentially lessen citizens' security. Not to overburden the language of laws with legal terminology, two things should be kept in mind: 1) not each word in the text of a law occurs there as a legal term. Laws

contain many words of the general language, a number of which are outwardly very similar to legal terms; 2) In addition to legal terms, the texts of laws also include numerous terms from other areas of life and science, which must exactly correspond to the terminological requirements of these areas. Differently from big nations, translation problems are more topical in the legislation of Estonia as a small nation. In our present situation there are three most essential questions: 1) switching over from Russian to Western-European languages, primarily to English and German, but also to Finnish, as the legal acts used as models are rendered from these languages; 2) adequacy of understanding the source language; 3) knowledge of methodological foundations of expressing the notions (not words) of another language by means of the Estonian language.

The number of foreign volunteers in the Anglo—Boer War (1899—1902) has usually been estimated at about 2,000. Their ethnic and social composition was most varied. The volunteers had the right to choose the military unit in which to fight the English. Many joined the Boer units — the *commandos* — but the majority joined separate foreigners' corps. There were many corps of that kind, their number and composition were constantly changing. Tanel Rütman, student of history at Tartu University, and historian Mart Siiraja give a detailed account of the participation of volunteers from Estonia.

In the belles-lettres section we publish a selection of poems by the best-known Latvian émigré poetess Astrid Ivask. The interview with her has been written by Jüri Talvet, professor of world literature at Tartu University.

The following text served as a basis for the speech delivered by Jürgen Habermas while receiving the Adorno Award in St. Paul's Church in Frankfurt on 11 September 1980. He deals with the present situation in the modernist attitude to consciousness. Is modernity really so *passé* as the postmodernists claim? Or is the loudly advertised postmodernity only a swindle in its turn? Is "postmodernity" the banner under which unnoticeably gather these who have harboured a grievance against cultural modernity since the mid-19th century?

The critical theory of society has a clearly discernible position in present-day philosophy. Being part of the tradition of thought which can be traced back to the writings of Kant, Hegel and Marx, it also comprises the contribution of the Frankfurt Institute for Social Studies. Jürgen Habermas's output is an original addition to a number of themes that fascinated the critical theoreticians of the Frankfurt school. The originality of his contribution has become evident during its short but fruitful career during which Habermas has written on themes ranging from classical philosophy and student policies to the theory of social evolution. On the following pages social philosopher John B. Thompson from Cambridge University tries to give a selective exegesis of Habermas's creation.

The philosophical development of Western social geography during the last three decades can be summed up in the keywords *positivism*, *Marxism*, *humanism*, *realism*, *structuration theory* and *postmodernism*. Positivism dominated the philosophy of science in the 1950s and 1960s, Marxism and humanism in the 1970s, realism and structuration theory in the early 1980s, and postmodernism in the late 1980s and early 1990s. The keyword most characteristic of the present situation is *pluralism*. The article by Hill Kulu, researcher at the Institute of Geography, Helsinki University, provides a short survey of the development of Western social geography from the late 1950s to the early 1990s, being restricted to the development of the leading branch of Western social geography, i.e. Anglo-American social geography. The article makes an attempt to follow the development of socio-geographical thought in the wider context of philosophy of science.

Analysis of the history of political geography has shown that the situation of this discipline depends greatly on concrete historical and political conditions. As the purely scientific and practical sides of political geography are closely connected with the state, then namely the existence of the independent state promotes political geographical and geopolitical thought and research. Ott Kurs, associate professor of human geography at Tartu University, observes the development of the research themes of Estonian political geographers during the last 75 years.

Professor of anthropology and department chairman at the University of Michigan Roy A. Rappaport tries in his article to shed new light on the essence of religion. He observes the roles that ritual and sanctity play in communication and in the regulation of the systems they participate in. The author does not use the term "system" to denote phenomena similar by some essential characteristics as the phrases "belief system" or "kinship terminological system" give reason to believe. In his usage the term "system" means a collection of specified variables in which a change in the value of any one will result in a change in the value or state of at least one of the others. He uses the terms "to regulate" and "to control" in a systemic, or more exactly, in a cybernetic meaning. The regulation or control mechanism, or homeostat, is a means which maintains the values of one or more of the variables included in a system within a range or ranges that defines the continued existence of the system. Rappaport's article is based on the example of the Tsembagas who are one of the nearly twenty politically autonomous local territorial groups speaking the Maring languages. They inhabit the northern slopes of the Bismarck Range in New Guinea. Their number is about 200, and their territory covers about three square miles of mountain slope.

In the section of book reviews Heino Puhvel, chairman of the Tartu branch of the Estonian Writers' Union, acquaints us with the biographical lexicon of Estonian writers. Historian Vello Paatsi reviews the chronology of Estonian history. Jüri Allik, professor of psychophysics at Tartu University, analyses the articles devoted to the philosopher Andrus Park (1949–1994) in last year's third edition of the *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences: Humanities and Social Sciences*. Jaan Ross evaluates Margus Pärtlane's books on the symphonies of Eduard Tubin (1905–1982).

The issue ends with Part 6 of Ian Stewart's book *Does God play dice?*

Estonian volunteers in the Anglo—Boer War (1899—1902)

Tanel Rütman, Mart Siiroja

The South African struggle for independence was a great challenge to the whole civilized world. The Anglo—Boer War (1899—1902) was more than a struggle for mastery in South Africa. It had far-flung ramifications and aroused intense international attention. It proved to be the longest (thirty-three months), the costliest (almost half a billion dollars), the bloodiest (at least 22,000 British, 25,000 Boer and 12,000 African lives were lost), and the most humiliating war that Great Britain fought between 1815 and 1914. There were three categories of volunteers in South Africa during the war. The first group included foreigners who were already living in the republics at the time of the outbreak of hostilities, and who formed "foreign volunteer corps" called after the nationality predominant in them. These were the German Corps (about 200 men), the "Irish Brigade" (about 150 men), the Hollander Corps (about 120 men), the Scandinavian Corps (about 80 men). The second group comprised volunteers who arrived at different times, through Portuguese possessions, when the war was already in progress, and who formed more "foreign corps", which were: 1. The Italian—German Corps (about 70 men).

2. The French Corps (about 70 men). 3. The "Foreign Legion" formed by a decree of the Council of War of 17 March 1900. It was meant to be about 300 men strong and was under the command of Colonel De Villebois Mareuil, and later, for a short while, of the Russian Colonel Maximov. 4. The Russo—Hollander Corps, composed of about 40 members of the "Foreign Legion" after it had been disbanded (under Col. Maximov). 5. The American Scout Corps (about 40 men). 6. The Irish Corps (from North America, 46 men). 7. The "Blignault" Commando, formed from the remains of the "Foreign Legion", 100 men. 8. The Montenegrin Detachment (10 men). 9. The Russian Corps (about 30 men).

At the outbreak of the Anglo—Boer War there were men from Estonia in South Africa too, mainly of Baltic German origin. The exact number of Estonian volunteers in South Africa has never been ascertained. The Russian Military Attache with the Boer forces, Lt. Col. Vassili Romeiko-Gurko met a few of the volunteers from the Russian Empire and mentions by name those he actually came across, including Doktor Wolfgang Friedrich Schiele from Estonia. The almost extraordinary appeal of the Boers for Estonians was not based on practical considerations of self-interest, but on a deep need of hero worship. Estonians pictured the

Boers as fearless knights of the olden days, to whom their country's freedom mattered more than anything else on earth, including their own lives. What impressed the average Estonian most about the Boers was the fact that such a numerically small nation had dared to declare and wage war against Britain, who was backed by the resources of her vast empire. There was great admiration for the Boer courage and their determination to defend their independence at any cost. That was the reason why quite a few Estonians took long leave and made the long and costly journey to South Africa, to join the ranks of volunteers in order to fight on the Boer side. Several countries sent medical supplies and Red Cross ambulance units to South Africa to help the Boers during the war. By December 1899 Red Cross detachments began to arrive in Pretoria from overseas. In total there were eight ambulances; two of them Russian ambulance units, the first belonging to the Red Cross, mainly subsidised by the State, and the second, known as Russo—Dutch, was equipped entirely from private subscriptions, and organised by Pastor H. A. Gillot, the Dutch Protestant Minister in St. Petersburg. The Russian Red Cross Unit arrived in South Africa on 26 January 1900. There were 5 doctors, 15 assistants, 9 nurses and 3 administrators. Doctor Otto von Ho(h)lbeck and Aleksander Eberhardt had received their education

at Tartu University. The Boers called Aleksander Eberhardt the Great Professor—de Groote Professor. The Russo—Dutch Medical Unit arrived in South Africa on 3 February 1900. There were 7 doctors (4 Russian), 3 assistants, 10 nurses (5 Russian) and 1 administrator. Doctors Karl von Rennenkampff, Vladimir Kukharenko, Leo Bornhaupt and Rudolph von Gernet had studied at Tartu University. Nurse A. Jakobson came from Viljandi. Only a few foreign doctors remained to the end of the war to share all the adversities with Boers. Among them was the Baltic German Karl von Rennenkampff, who won the deep gratitude of the Boers and the respect of their leaders. He remained with the Boer commandos until the signing of the peace. On 16 December 1901 General Jacobus Hercules de la Rey wrote to President Paul Kruger, then in Europe: "At the present time almost all doctors have left us. In the whole of the territory under my care there is only one doctor who has remained. He is a Russian, Dr. von Rennenkampff, who is boundlessly devoted to our cause and has done a very great deal for us." A colleague of his, Sophia Iziedinova, was of the opinion that "if Russia had sent just that one man to help the Boers, even then she would have had a right to their gratitude, and would have felt justly proud of the splendid way in which he represented his country [---] He displayed a brav-

ery and steadfastness which would have done great honour to any officer, dressing wounds from morning till night under heavy British artillery fire." Such was the impression of nurse Sophia Iziedinova in her memoirs *A Few Months with the Boers*.

Political geography in Estonia

Ott Kurs

Political geography of pre-war Estonia developed within the framework of economic geography. The problems of Estonia's boundaries, geopolitical location and administrative division were investigated by J. G. Granö, Michael Haltenberger, Peeter Päts, August Tamme, Eduard Markus, and especially by Edgar Kant. He concluded, like the Swedish geographer Sten De Geer had done before, that Estonia definitely belongs to Baltoscandia. In 1935 Kant proposed the principles of reorganizing rural communities and in 1938 Endel Krepp published a case study in this field. The new system of rural communities, effective from 1939, was in line with the social requirements of that time. That administrative system was destroyed by the Soviet power. In 1950s and 1960s the Soviet officials tried to justify the annexation

of Estonia in every way, and only insulting and slandering writings have been published about Edgar Kant until the very recent time. In the late 1960s the settlement system, economic regionalization and administrative division of Estonia were investigated. Thus, Salme Nõmmik studied the border towns Valga-Valka and Narva-Ivangorod/Jaanilinn and suggested that the former (up to 1945) administrative unity of Narva and Ivangorod could be restored. Ott Kurs emphasized in his papers the importance of the historically established settlement system as an objective spacial basis of administrative division and suggested proposals for administrative reform. The same author also studied the general theory of reorganization of the administrative-territorial system. After the re-establishment of Estonia's independence, spacial problems of elections in Estonia in 1989–1991 were analyzed by Tiina Raitviir. Europe's spatial rebirth, administrative-political spaces, the borders of Estonia, development of political geography and some problems of ethnic minorities in the former Soviet Union have been discussed by Ott Kurs, while geopolitics, ethnosocial processes, and peculiarities of Jewish settlement in Estonia have been described by the young geographer Eiki Berg.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

VI

**Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

ILMAVABRIK

Kaos! Tulgu torm!

Las väändub norm!

Küll naaseb vorm.

Robert Frost, *Pertinax*.

“Näita, kuidas see asi looduses toimub.”

Seda need skeptikud soovisid, mis aga 1970. aastatel paisis topoloogidele liig mis liig. Ometi oli seda näidatud juba 1963. aastal, ainult et topoloogid ega füüsikud ei teadnud sellest midagi.

HILGAV LÄBIKUKKUMINE

Lewis Fry Richardson, iseäralik leiutaja, kes pakkus välja hulga poolvalmis ideid ja kelle nimi tuleb dünaamiliste süsteemide rakendamise ajaloos vastu kõige ootamatumates kohtades, avaldas 1922. aastal aruande hiilgavast läbikukkumisest: *Ilmaennustamine arvulisel meetodil*. Ta oli proovinud ilmaennustamiseks matemaatikat appi võtta. Oma paksu köite lõpuosas kirjeldab ta fantastilist nägemust — ilmavabrikut. Ta nägi vaimusilmas hiiglaslikku, umbes Albert Halli suurust hoonet, selle sees tohutut inimarmeed, kes kõik töötavad mehaaniliste arvutitega. (Kes on nii noor, et pole neid masinaid näinud, sellele ütlen, et need näevad välja nagu kassaaparaadid, vänt külje peal. Võeh, te pole ju enam õieti sellist kassaaparaatigi näinud! Noh, nagu ümara esiküljega plekist kast. Liughoobade abil saab numbrid ühekaupa paika panna,

ning siis tuleb liitmiseks vändata üks ja korrutamise jaoks mitu korda. Lahutamisel pööratakse vänta teistpidi ning jagada saab korduva lahutamise teel.) Pingelist tööd juhatab ruumi keskelt poodiumilt matemaatikadirigent, töötajad suhtlevad omavahel telegraafi teel, vilkuvate lambikeste ja torupostiga. Richardsoni hinnangul läheks vaja 64 000 inimest selleks, et ennustada ilma niisama kiiresti, kui too tegelikult muutub, s.o tänapäeva kõnepruugis "reaalajaga".

Ja ta ütles: "Võib-olla kunagi kauges tulevikus on võimalik arvutada ka kiiremini, kui muutub ilm, nii et inimkond säästaks seda informatsiooni vallates rohkem, kui kulutaks selle saamiseks. Kuid see on unistus."

Prohvetlikud sõnad. "Kauge tulevikuni" läks aega veel vaid kolmkümmend aastat. 1950. aastal tegi Ameerika arvuti ENIAC esimesed edukad ilmaennustusarvutused. 1953. aastaks oli Princetoni MANIAC selgeks teinud, et rutiinne ilmaennustamine on täiesti teostatav.

Pidage meeles: ilma ennustamine on üks asi. Ilma *täpne* ennustamine on teine asi.

KLIMAATILINE MALE

Malemängus on vaja teatud hulka nuppe ja ruutudeks jaotatud lauda. Käike tehakse diskreetsete ajavahemike tagant, vastavalt mängu reeglitele.

Arvudele toetuv ilmaennustamine on nagu hiiglaslik kolme-mõõtmeline malemäng. Kujutlege Maa pinnale joonistatud peent punktide võrgustikku, mis asub paljudel kõrgustel, selleks et tabada lisaks atmosfääris toimuvatele põhja—lõuna- ja ida—lääne-suunalistele liikumistele ka üles—alla-liikumisi. See oleks siis malelaud. *Praegust* ilma kirjeldavad iga võrgupunktiga vastavusse seatud arvulised väärtused: rõhu, temperatuuri, niiskuse ja tuulekiiruse kohta. Need on malendid.

Homme ilm vastab samuti mängu mingile seisule, kus malendid asetsevad juba teisiti. "Lipuratsu tsüklon 743!" "Äikest

Kuningakülla! Vihmavalinguid ja selginemisi Odalätsi!"* Täna-
nast ilma saame mõõta meteoroloogiajaamade ja -laevade,
suurte õhupallide ja satelliidipiltide abil. Niisiis teame, kui-
das malendeid üles seada. Põhiküsimus on, missugused on
mängu reeglid.

Reegliteks on atmosfääri liikumise võrrandid. Nagu nägi-
me, leiti need juba sajandite eest Leonhard Euleri ja Daniel
Bernoulli suguste tegelaste poolt. Lastes ajal voolata pisi-
keste diskreetsete sammukeste kaupa — näiteks üks sekund
korraga —, võib neid võrrandeid võtta reeglitena, mis juhen-
davad meid liikumisel praegushetkepositsioonilt positsioonile
ühe sekundi pärast.

Ilma ennustamine üks sekund ette ei tundu küll vist eri-
ti kõva panusena inimkonna kaalukate probleemide lahenda-
misesse — ent see on ju üksainus käik kogu mängust. Korrake
arvutust — ja teil on käes ilm kahe sekundi pärast saabuvast
tulevikus. Pärast 86 400 iteratsiooni teate ilma juba päeva
jagu ette. Peale 8 640 000 iteratsiooni teate ilma saja päeva
pärast. Peale 8 640 000 000...

Just nii seda põhimõtteliselt tehaksegi. Korratavaid ar-
vutusi tuhandeid tuhandete otsa, toetudes eksplitsiitsetele ja
deterministlikele reeglitele. Nimelt seda arvuti suurepäraselt
oskabki.

VAHEL NULLI JA LÕPMATUSE

Kõige selle juures on üks filosoofiline kurioosum. Tegelikult
pole atmosfäär lõputult jagatav pidev keskkond, vaid üksi-
kute üsna omaette aatomite kogum, kus nad ennast sellega
maha laadivad, et püüavad üksteisele kallale karata ja pörka-
vad siis kokku nagu kuutõbised. Klassikalise mehaanika võr-
randid asendavad selle diskreetse füüsikalise reaalsuse üht-
lase ideaalse gaasi või vedelikuga. Aga et neid võrrandeid
lahendada, kasutame nende lähendamisel jälle midagi dis-
kreetset. Me laseme ajal pisikeste sammudega edasi tiksuda,
mitte pidevalt voolata, ning jagame ruumi peeneks võrgus-

*Originaalis on autor kasutanud Inglise malendikõlalisi kohanimesid
King's Lynn ja Bishop's Stortford. *Toim.*

tikuks. Selle sunnib meile peale arvutite ehitus: nad saavad aritmeetikaga hakkama mingi piiratud arvu kümnendkohtade piires — näiteks kümne piires —, nii et sel juhul on iga tulemus 0,0000000001 täisarvkordne. Lõpmatu kümnendmurrutaapne esitus nõuaks arvutilt lõpmatut mälumahtu, mis pole aga võimalik.

Filosoofiliseks puändiks on siin see, et diskreetne mudel arvutis, milleni me jõuame, *ei ole* seesama diskreetne mudel, mis on olemas aatomifüüsikas. Põhjus on väga praktiline: muutujate arv aatomimudelil on arvuti jaoks kaugelt liiga suur. Ta ei suuda atmosfääris iga üksiku aatomi järgi ajada.

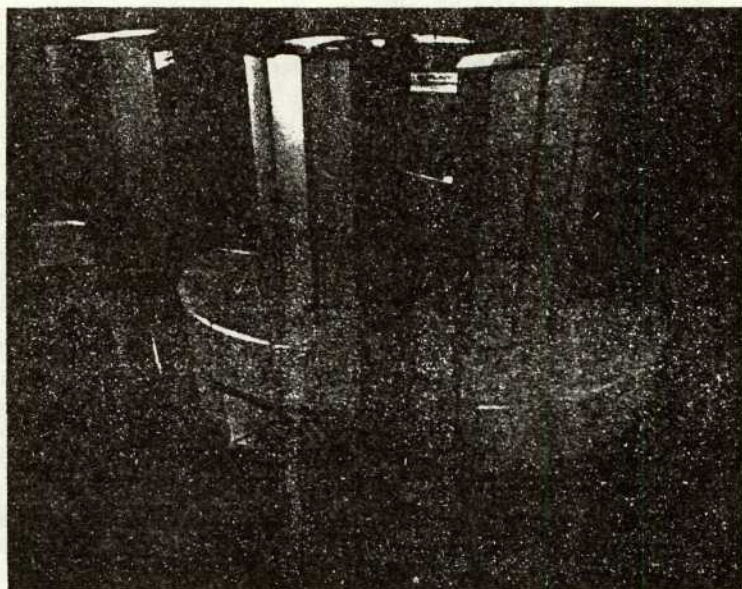
Arvuti saab hakkama väikese arvu osakestega. Pideva keskkonna mehaanikal käib jõud üle lõpmata paljudest. Null või lõpmatus. Emake Loodus mahutab ennast osavalt nende vahele ära.

Anname siis endast parima. Matemaatikud loodavad, et see kahekordne lähendamine annab tegelikkuselähedasi vastuseid. Selle kohta ei ole kaljukindlaid teoreetilisi tõestusi, aga on vaieldamatuid tunnistusi selle kohta, et *see võte kõlbab*. Niikaua kui ükski geenius ei ole veel loonud uusi teoreetilisi abinõusid, oleme imeteoga nõus ja rügame kõigest hoolimata edasi.

Tasub siiski meeles pidada, et kui te “panete probleemi arvutisse”, siis te midagi niisugust ometi ei tee: arvutisse sõodate oma probleemi mingisuguse idealisatsioonini. See on üks põhjus, miks ei saa arvuti olla teaduse ja ühiskonna hädade universaalne leevendaja. Ta pole selleks veel küllalt tark.

MEGAFLOPS

Ilmateate jaoks tuleb arvutusi teha kaelamurdva kiirusega. Superarvuti kiirust mõõdetakse *megaflopsides* (üks megaflops on miljon aritmeetilist tehet sekundis). Readingi linnas Suurbritannias asuva Euroopa Keskulatusega Ilmaennustuskeskuse superarvuti Cray X-MP kiirus on maksimaalselt *800 megaflopsi* (joonis 51). Umbes poole tunniga suudab ta anda rahuldava ennustuse homse ilma kohta tervel põhjapoolkeral. Ennustades teeb ta iga päev kümne päeva töö: poole maailma ilm poolteiseks nädalaks ette. Umbes nelja päeva pii-

Joonis 51. Superarvuti Cray X-MP, mis suudab sekundi jooksul teha 800 miljonit tehet.

res on ennustused enamasti üsna täpsed, sealt edasi kipuvad nad viltu minema.

Tasuks märkida veel teistki kurioosumit selle meetodi juures. Võiks ju arvata, et parima ennustuse saamiseks tuleb kasutada nii täpseid võrrandeid kui vähegi võimalik. Kuid viimseni täpne mudel ei hõlma mitte ainult suuremõõtmelisi ilmaliikumisi, vaid eeskätt atmosfääris levivaid helilaineid. Võrrandite helilainelahendid teevad diskreetssele lähendile arvutis üpris kõvasti liiga — seda asjaolu tuntakse arvulise ebatabiilsuse nime all. Arvutusvigu (mitte et arvuti teeks vigu, need tulevad aritmeetikale muidu omase täpsuse piirami-sest — kui ei saa teha vahet 0,00000000001-l ja nullil) sigineb

juurde väga kiiresti ning tegelikule ilmale ei saa enam ligigi! Üllatavalt osavat lahendust pakkus 1944. aastal Jule Charney Massachusettsi Tehnoloogiainstituudist: mudelit tuleb sihili-kult *ebatäpsustada*, et filtreerida sealt välja helilained. Niisiis *ei* kasutada mitte nii täpseid võrrandeid kui vähegi võimalik, vaid tehakse nad meelega ebatäpsemaks, et soovitavad omadused paremini avalduksid.

Ega see jutt nüüd kõige ausamat ja sirgjoonelisemat muljet küll ei jäta.

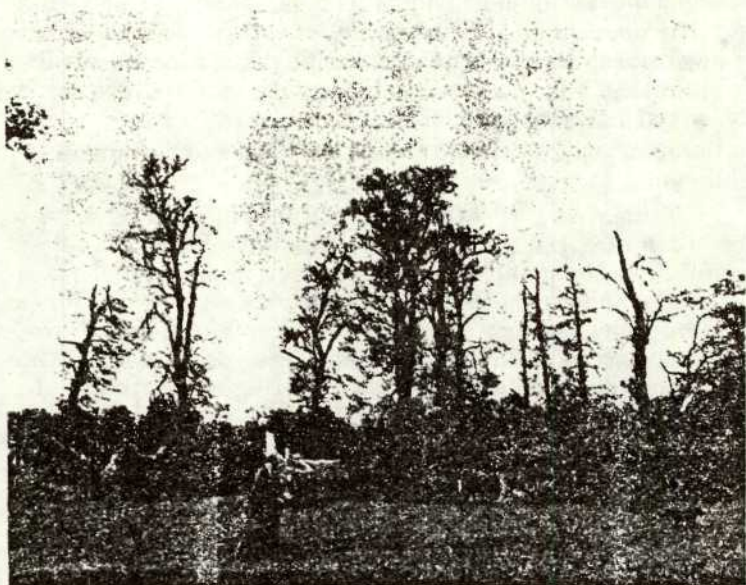
“Neli päeva ette,” ütlesin ma. Ennustusi pika aja peale tõesti *tehakse*, kuid mõistlikum oleks lihtsalt oletada, et sel aastal teeb ilm samasuguseid asju nagu mullu. Praegusaegsete ilmaennustusmeetodite peamine viga on selles, et *järske* ilmamuutusi nad eriti hästi ette ei näe. Kui käisin Euroopa Keskulatusega Ilmaennustuskeskuses, öeldi seal nii: “Me suudame ilma täpselt ennustada küll, tingimusel, et ta ei tee midagi ootamatut.”

Ühel neljapäeval, 15. oktoobril 1987. aastal, tuli Suurbri-tannial läbi elada kõige hullem torm, mis siin pärast 1703. aastat on üldse olnud (joonis 52). Seda oleks nimetatud orkaaniks, ainult et meie maal ei ole ju orkaane. Televisiooni ilmateenistus kukkus haledalt sisse: nad ei suutnud seda ennustada isegi mitte mingid viletsad kaksikümned neli tundi ette. Järg-misel esmaspäeval oli ajalehes *Guardian* pealkirjaga “Arvuti ilma meelevallas” niisugune artikkel Andrew Rawnsleylt:

Teadusliku ilmavaatluse alguse aegadest peale kõige keh-vema prognoosi autori otsingutel jõuti eile hilisõhtul ühte Berkshire'i väikelinna.

Häbenemata põrmugi, et oli maha maganud 285 aasta tugevaimate tormide tuleku, vorpis ta edasi ennustusi ker-getest vihmahoogudest, selgimistest ja mõõdukatest tuul-test kiirusega umbes üks ilmaennustus minutis.

Vastus kümnepalliste pealkirjade MIKS MEID EI HOIA-TATUD? eest kandis Control Data Cyber 205 — Bracknellil põhinev ilmajaama numbriragistaja ning hetkel vihatuim arvuti kogu Inglismaal, nagu selgus eilsest küsitlusest sün-optikute hulgas, kes oma töös tolele arvutile toetuvad. Operaatorite sõnul on Cyber suuteline 400 miljoniks teh-teks sekundis ning saab vähem kui viie minutiga valmis

Joonis 52. Kui sünoptikutel läks asi vussi... 1987. a 15. oktoobri "orkaani" purustused Kew Gardensis.

maailma ilmaennustuse 15 eri kõrgusel 24 tunniks ette. Paraku tugevaima tormiga 1703. aastast alates ta eksis, arvates, et see leiab aset 80 miili ida pool Põhjamerel, too aga otsustas tegelikult minna Inglismaa lõunaosa kaudu. "Asi läks kahjuks, jah, pahasti," möönis ilmajaama pressiesindaja.

Miks, seda ei paistnud keegi teadvat. "Nädala alguses teigi arvuti kõik õigesti," ütles eile üks Londoni Ilmakeskuse sünoptikuid. "Teisipäeval nägi ta madalrõhulohku täitsa selgesti, siis aga midagi ta töös muutus."

"Pärast nädalaalguse tugevaid tuuli arvasin ma, et ka neljapäev võib väga tuuline tulla," sõnas ta harilikul sün-

optiku toonil, nagu näägutaks arvutit (mis ma sulle ütlesin!). "Päris kindlad me ju polnud, aga meie peame töötama siiski ettenähtud korra järgi."

Niisama võimas võidurõõmupuhang läbis Cyberi peamise rivaali Cray 1 asupaika Readingis. Nendesamade satelliitidelt, maaradaritelt, kaubalaevadelt ja õhupallidelt saadud andmete põhjal andis Cray Euroopa Keskulatusega Ilmaennustuskeskusele ennustuse saabuvate marutuulte kohta.

Miks Cyber niisuguse õnetu etteastega maha sai, selles püütakse selgusele jõuda ilmajaamas endas. "Raske öelda," sõnas eile üks Cyberi kümnest operaatorist. "Võimalik, et arvutisse sattus kübeke niisugust informatsiooni, mis poleks tohtinud." Cyber 205 seniste möödaennustamise triumfide hulka kuulub ilmselt ka see, et ta kunagi juulikuuks lund oli ennustanud.

Üks kübermeestest rääkis, et Cyber kavatsetakse välja vahetada. Oli ka neid, kes asusid oma arvutit kaitsma. "Madalrõhulohk kipub üldse ootamatult käituma," seletas üks sünoptik, "ta on üks üsna vastuoluline asi."

Edaspidi suudetakse teadustöö abil sellised raskused ehk võitagi, kuid teoreetiliselt põhjendatuks jääb seisukoht, et ilmaennustuse täpsusel on paratamatult omad piirid. Neli viis päeva, vahest ka nädal — aga mitte rohkem.

Vaadakem sõnastikust järele:

Mega — suur.

Flop — ebaõnnestumine.

MATEMAATIKUHING

Kuid ma ruttan oma looga ette. Kiiresti tagasi aastasest 1963. Tol aastal avaldas Edward Lorenz Massachusettsi Tehnoloogiainstituudist artikli pealkirjaga *Deterministlik mitteperioodiline vool*. Lorenz alustas kunagi sooviga hakata matemaatikuks, kuid Teine maailmasõda segas vahele ja nii sai temast meteoroloog. Seda arvas ta ise. Hingelt oli ta ikkagi matemaatik. (Matemaatika on nagu narkomaania: kuidas

ka ei püüaks, päris lahti ikka ei saa.) Tsiteeriksin Lorenzi uurimuse annotatsiooni, kus on kokkuvõtlikult kirjas töö tulemused:

Deterministlike harilike mittelineaarsete diferentsiaalvõrrandite lõplike süsteemidega saab kirjeldada sunnitud dissipatiivset hüdrodünaamilist voolamist. Nende võrrandite lahendid on samastatavad trajektooriga faasiruumis. Nende tõkestatud lahenditega süsteemide kohta leitakse, et mitteperioodilised lahendid on harilikult stabiilsed väikeste modifikatsioonide suhtes, nii et väikene erinevus algolekus võib kaasa tuua märkimisväärselt erinevad seisundid. Näidatakse, et tõkestatud lahenditega süsteemid on numbriliselt lahendatavad.

Lihtsat elementaar-konvektsiooni kirjeldavat süsteemi lahendatakse numbriliselt. Leitakse, et kõik lahendid on ebastabiilsed ning et nad on peaaegu kõik mitteperioodilised.

Nendele tulemustele toetudes uuritakse, kas on võimalik ilma ennustada väga pika aja peale ette.

Neid ridu lugedes jooksevad mul judinad üle selja ja juuksed tõusevad peas püsti. *Ta teadis! Kakskümmend neli aastat tagasi, ja tema teadis!* Ning asjasse süvenedes suureneb mu imetus veelgi. Kõigest kaheteistkümnel leheküljel on Lorenz esitanud juba mitu mittelineaarsete dünaamika suurt ideed ammu enne teisi, enne kui mittelineaarne dünaamika moodi läks, enne kui keegi teine üldse taipaski, et on olemas niisugune vapustav uus nähtus nagu kaos.

Nagu ütlesin, arvas Lorenz, et ta on meteoroloog, ja avaldas oma kirjutise loomulikult ajakirjas *Journal of the Atmospheric Sciences* (Atmosfääriuuringute Ajakiri). Meteoroloogid, kes polnud eriti osavad matemaatikud või tundsid end kodus ainult traditsioonilises matemaatikas, ei teadnud tõesti, mida sellest kõigest arvata. Asi ei paistnud eriti tähtis. Õigupoolest nägid Lorenzi võrrandid välja justkui nudiks püगतud ja muidu moonutatud pärisfüüsika, nii et kõik kokku pidi küll vist mõttetud olema.

Igal aastal ilmub tuhandeid teadusajakirju ja igaühe kohta tuleb keskmiselt tublisti üle tuhande lehekülje. Kes palju loeb,

jõuab end parajasti kursis hoida oma eriala puudutavate publikatsioonidega. On ju mingisugune võimalus, et *Seenetreiali Teataja* sisaldab dünaamiliste süsteemide teooria jaoks mingit tohtu tähtsat ideed, ent samahästi võib see esineda tuhandes muus aimamatus ajakirjas. Parimagi tahtmise juures oskab inimene teavet otsida ikkagi ainult neist kohtadest, millest ta midagi teab. Topoloogidel, kes arvatavasti oleksid Lorenzi paljutöotava oopuse peale sattudes tundnud seljal just samasuguseid judinaid, polnud aga kombeks süveneda *Atmosfääri-uuringute Ajakirja* lehekülgedesse.

Ja nii kiratses ta töö hämaruses kümme aastat. Lorenz teadis, et ta on millegi suure jälile saanud, kuid ta oli oma ajast ees.

Vaatame natuke, mis ta ikkagi tegi.

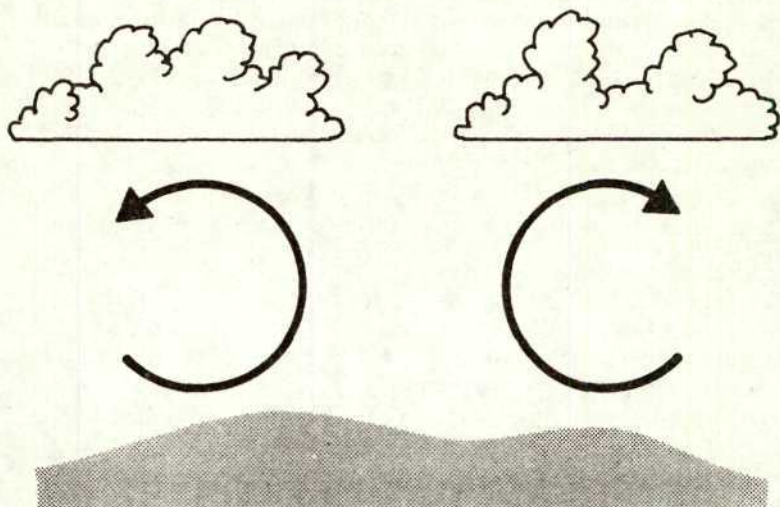
VÄGA KONVEKTSIONAALNE MEES

Kuum õhk tõuseb ülespoole.

Niisugust liikumist nimetatakse *konvektsiooniks* ning see on põhjuseks paljudele ilmaga seotud olulistele nähtustele (joonis 53). Konvektsiooni tagajärjel tekivad äikesepilved ning sellepärast võitegi äikese kätte jääda just niiske ja palav ilmaga. Konvektsioon võib olla püsiv: soe õhk kerkib sujuvalt ja ühtlaselt ülespoole. Ja ebapüsiv: kui õhu liikumine atmosfääris on palju keerulisem. Ebapüsiv konvektsioon on tunduvalt huvitavam, samuti on ta mõju ilmale ilmsem. Et püsiseisundi järel kõige lihtsam käitumislaid on perioodiline muutumine, siis on ebapüsiva konvektsiooni lihtsaim vorm teatud laadi perioodiline keerlemine.

Tähelepanuväärne on konvektsiooniuurimise ajalugu. Saandivahetusel sooritas Henri Bénard fundamentaalse eksperimendi, millega ta avastas, et kui kuumutada altpoolt õhukest vedelikukihti, võivad selles tekkida konvektsioonielemendid, ja kõik kokku näeb välja nagu meekärg. Lord Rayleigh tuletas konvektsiooni tekke põhiteooria. Kuid alati jääb veel midagi teada saamata. 1962. aastal pani B. Saltzman kirja lihtsat tüüpi konvektsiooni võrrandid. Kujutage ette õhukest vertikaallõiget atmosfäärist, soojendage õhku altpoolt, hoides ülaosa külma, ning jälgige, kuidas ta kon-

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 53. Sooja õhu ülespoole tõusmisest tekkinud konveksioonielemendid.

vekteerib. Peaksite nägema korrapäraselt paigutunud pööriseid, konveksioonielemente, mis perioodiliselt aina ringlevad. Klassikalisele rakendusmatemaatikale tüüpiliselt oletas Saltzman, missugune võiks ligikaudu olla lahendi kuju, aetas selle võrranditesse sisse, jättis tähelepanuta mõne segava ja sealjuures väikese liikme ning vaatas, mis tulemusest sai. Valemiga lahendamiseks olid isegi need nüsitud võrrandid liig rasked ja Saltzman andis nad arvutile.

Ilmnes, et lahend teeb läbi hulga korrapäratuid kõikumisi — ebapüsiv konveksioon. Aga mingit perioodilisust ei paistnud kusagilt.

Lorenziti hakkas asi huvitama ning ta otsustas seda edasi uurida. Märgates, et niisugune käitumine toimub ainult kolme Saltzmani muutuja mõjul, heitis ta ülejäänud kõrvale. Hooletu liigutusega, kuid täpselt teades, mis ta teeb. Tulemuseks oli nüüd juba klassikaliseks saanud võrrandisüsteem:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = -10x + 10y, \\ \frac{dy}{dt} = 28x - y - xz, \\ \frac{dz}{dt} = -\frac{8}{3}z + xy. \end{cases}$$

Siin on x , y , z tema kolm võtmemuutujat, t on aeg ja d/dt on muutumise kiirus. Konstandid 10 ja $8/3$ vastavad Saltzmani valitud väärtustele ning konstant 28 — süsteemi seisundile otse peale ebapüsiva konvektsiooni sissetungi, nagu me kohe näeme. Neid arve võib muuta sõltuvalt füüsikaliste muutujate väärtustest.

Tõmmates võrrandite paremalt poolelt maha liikmed xz ja xy , saate võrrandisüsteemi, mida igaüks, kes on vähegi väärt matemaatikuleiba sööma, lahendaks kas või une pealt. Mäge värk.

Kuid nende ridadega saab midagi kasulikumatki teha. Saab leida süsteemi püsivad seisundid, kus kaovad ära kõik kolm parempoolset avaldist ning x , y , z jäävad konstantseks. Püsiseisundeid on kolm: üks tähendab konvektsiooni puudumist ning teised kaks, mis on omavahel sümmeetriliselt seotud, püsivad konvektsiooni. Saab ka analüüsida süsteemi stabiilsust nende seisundite lähedal, kasutades *stabiilsuse lineaaranalüüsi* nime all tuntud meetodit. Leiata, et kui 28-t vähendada väärtuseni alla 24,74, siis on püsiv konvektsiooniseisund ka stabiilne. Kriitilise väärtuse 24,74 juures tuleb konvektsioonile elu sisse. Lorenz valis 28, mis tuleb peagi pärast ebapüsiva konvektsiooni sissetungi.

Siin jätab lineaarteooria teid hätta. Püsiseisundi *ligiduses* sobib ta hästi, ent kui püsiseisund on muutunud ebastabiilseks, tähendab see paratamatult, et te peate vaatlema ka seda, mis toimub siis, kui süsteem püsiseisundist eemaldub. Nüüsiis suudab lineaarteooria öelda, kus ebastabiilsus esineb, mitte aga seda, mis juhtub kõige tulemusena. Binokkel võib kätte näidata järgmise künkaveeru, mitte aga seda, mis seal taga on.

Kas Jumal mängib täringuid?

See on alles algus. Nüüd te teate, kus esineb huvitavat käitumist. Aga mis see on?

HEA, KUI SUL ON ARVUTI

Pääsu ei ole: võrrandid tuleb ära lahendada. Kas jõnksuga või konksuga, kavala nõksu või jõhkra jõuga. Usaldatavaim meetod on igatahes jõhker jõud: lahend numbriliselt välja arutada.

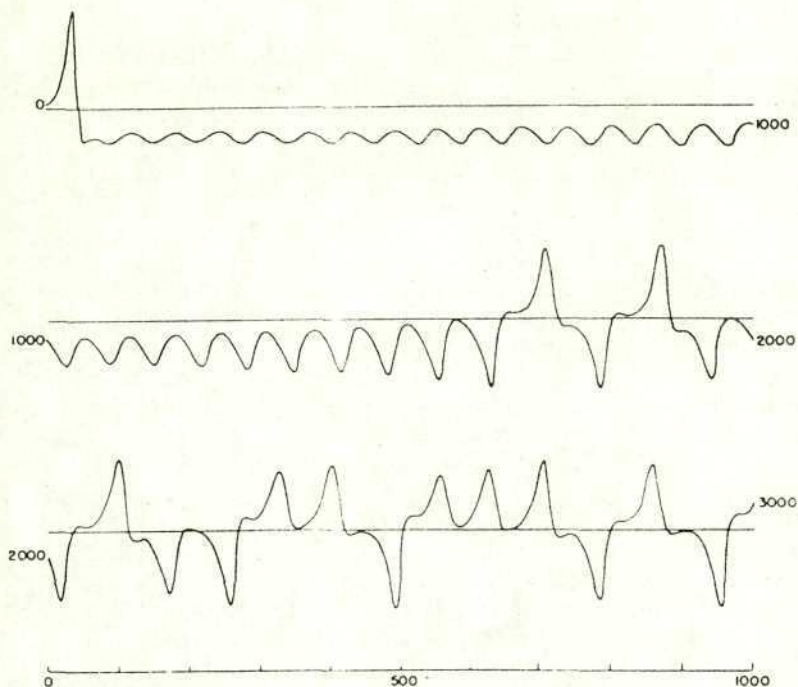
Lorenzil oli arvuti olemas. 1960. aastate alguses polnud see tavaline. Enamik teadlasi seda riista ei usaldanud ja vaid mõnel üksikul võis see kodus olla. Arvuti, millel mina seda sama lõiku sisse tipin, on Lorenzi omast tunduvalt parem ja mina kasutan teda tekstitötluseks. Just nagu sõidaksin Rolls Royce'iga piimaringe. Ajad muutuvad. Igatahes oli Lorenzil arvuti Royal McBee LGP-30 — üsna ebakindel juhtmete ja lampide rägastik. Nõnda panigi ta võrrandid oma Kuninglikku MäkMummi ning lasi tal kuninglikult maksumida — kiirusega umbes üks iteratsioon sekundis. (Minu tekstitötleja on umbes viiskümmend või sada korda kärmem.)

Catch-22: et kammitsast pääseda, peavad õiged olema koht, inimesed, kultuur ja aeg. Poincaré oli see inimene, Prantsusmaa oli koht — ent aeg ja kultuur ei olnud õiged. Nüüd oli inimene Lorenz, Massachussetsi Tehnoloogiainstituut oli koht, kaose jaoks õige kultuur on arvutikultuur — ja too hakkas juba ilmet võtma. Kui igapäev on arvuti, siis ei saa kaose olemasolu *fakt* kellelgi jääda teadmata. Paraku on tema tähtsusest arusaamine juba midagi muud. Selleks peab ka aeg olema õige — teisedki peavad ju tunnistama, et toimumas on midagi tõesti põnevat. Aeg ei olnud õige. Täpsemalt öeldes oli Lorenz oma ajast ees.

Tema artiklis on toodud muutuja y väärtuse esimesed 3000 iteratsiooni (joonis 54). Esimese ligikaudu 1500 jooksul võbeleb ta perioodiliselt, samas on näha, kuidas võbelus püsivalt suureneb. Et see nii läheb, seda teadis Lorenz juba oma stabiilsuse lineaaranalüüsist — ent mis juhtub *edasi*?

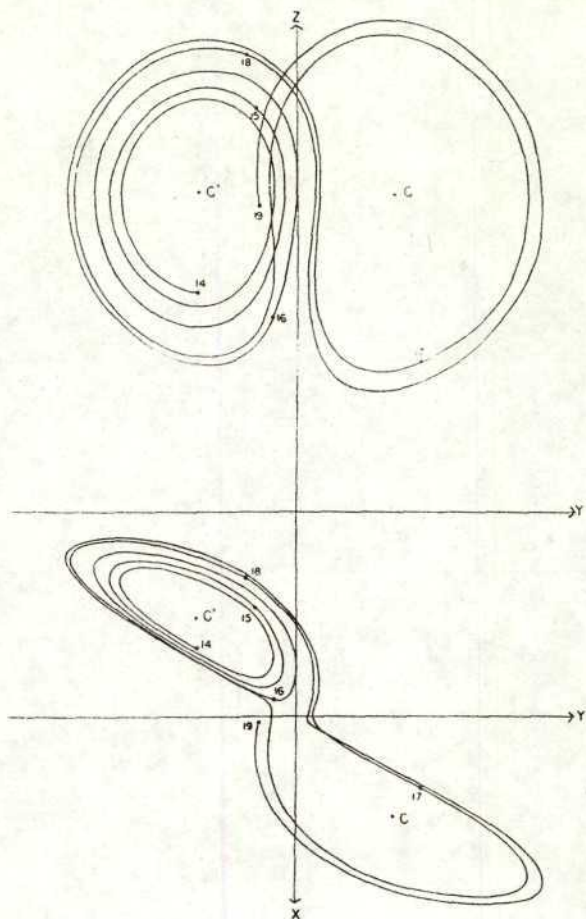
Hullumaja.

Meeletud võnked, algul viuh! üles, siis alla — aga mingit korrapära ei näi olevat.

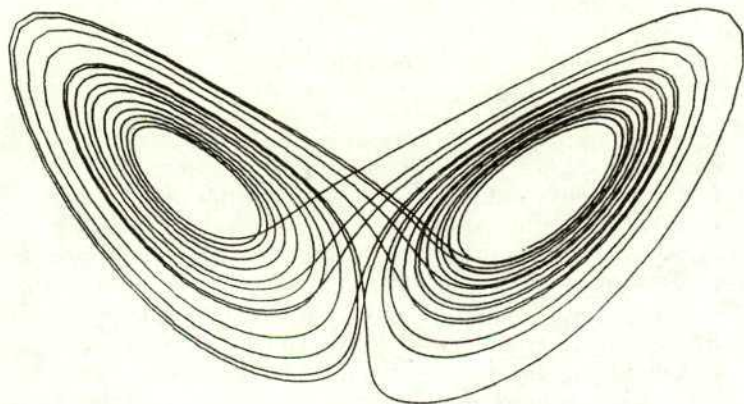

Joonis 54. Lorenzi graafikud numbriliselt arvutatud 3000 sammust tema konvektsioonivõrrandites: võnked kasvavad ja muutuvad kaootiliseks (ülal), liikumine faasiruumis kahes vaates (järgmisel leheküljel) (American Meteorological Society, *Journal of the Atmospheric Sciences*, vol. 20 (Edward N. Lorenz)).

Kas Jumal mängib taringuid?

Ta joonistas graafikud x, y, z eri kombinatsioonide vaheldumise. xy -tasandil nägi ta neerutaolist kahesagaralist kujundit (joonis 55). Vahel ringles punkt ümber vasakpoolse sagara, vahel ümber parempoolse.

Joonis 55. Lorenzi atraktor: trajektoorid ringlevad näilise juhuslikkusega ümber kahe sagara.

Lorenz taipas, et tema võrrandite trajektoorid on koha sisse võtnud justkui mingi muljuda saanud lehttaignakringlikese peal. Pinnal on tagapool kaks kihti, ees aga sulavad need kokku üheks. Punkt, mis vastab süsteemi seisundile, liugleb ühe või teise pinna peal, läbib nende murdekoha ja liugleb siis jälle edasi.

Et diferentsiaalvõrrandi trajektoorid kokku sulada *ei saa*, seda Lorenz teadis. Niisiis pidi see, mis eestpoolt näeb välja nagu üks leht, olema tegelikult kaks väga lähestikust lehte.

See aga tähendaks, et tagapoolgi on iga lehte topelt — järelkult on taga neli lehte... Niisiis on neli tükki ees, järelkult kaheksa tükki taga, järelkult... "Kokkuvõttes," ütles Lorenz, "on tegemist lõpmatu pindade kompleksiga, kus iga pind asub

Kas Jumal mängib taringuid?

äärmiselt lähedal kas ühele või teisele neist kahest sulandunud pinnast.”

Loomulikult jäi meteoroloogidel seepeale suu lahti. Lorenz oli aga millelegi tähtsale jälile saanud.

Hämmastav, millega võivad hakkama saada mingid jublad xz ja xy .

LIBLIKAEFEKT

Ei saa sugugi öelda, et Lorenz mingit mudelit ei leidnud või et midagi ei olnud võimalik prognoosida. Vastupidi, ta leidis vägagi selge mudeli. Ta võttis muutuja z tippväärtused ja joonistas graafiku, kuidas suhtub käesoleva hetke tipp eelmisesse tippu. Tulemuseks oli kaunis täppisköver teravikuga keskel (joonis 56).

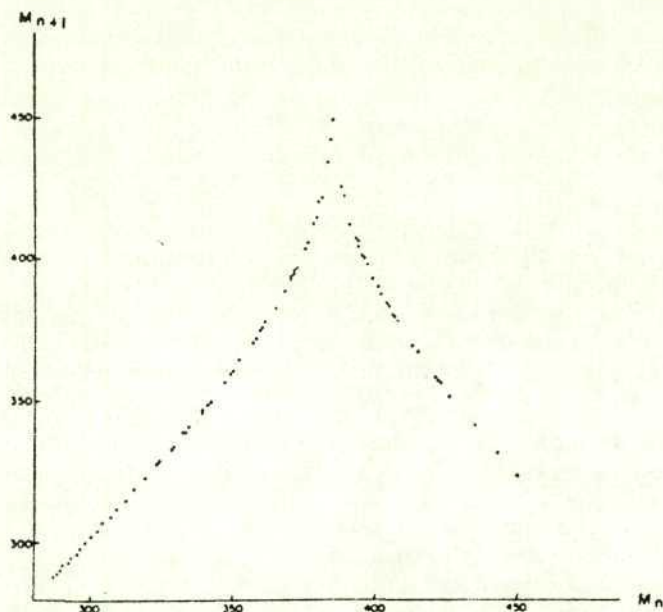
Lorenzi kõver on midagi vaese mehe Poincaré löike taolist. Selle asemel et kanda joonisele muutuja väärtus korrapärase ajavahemike tagant, joonistab tema z iga kord, kui z jõuab tippu. Ajavahemikud on seega korrapäratud, kuid mitte ülearu hullusti, sest Lorenzi atraktoril on oma kindel alusrütm.

Kõvera abil saab *ennustada* järgmist z tipu väärtust, juhul kui on teada ta väärtus käesoleva hetke tipus. Selles mõttes on dünaamika vähemalt mõneti prognoositav.

Kuid see prognoos on vaid lühiajaline. Kui püüate lühiajalistest ennustustest kokku punuda pikaajalist, hakkavad kuhjuma väikesed veakesed, mis kasvavad — järjest kiiremini, kuni ennustused muutuvad täielikuks mõttetuseks. Niisiis on Lorenzi kõveral olemas needsamad venitamise ja kokkukeeramise omadused, mida me oleme juba õppinud kaosega seostama, ning venitus panebki vead vohama.

Seda märkas Lorenzki ja nimetas ta liblikaefektiks. Avasus oli õieti juhuslik.

McBee oli tal olemas juba mitu aastat, umbes 1960-ndast saadik. Alatihti koostas ta ilmasüsteemide mudeleid ja lasi arvutil neid vahetevahel mitu päeva järjest välja arvutada. Arvuti väljastas lahenditrajektoori pika arvujadana — siis polnud veel praegusaja uhket arvutigraafikat. Kolleegid vedasid isekeskis kihla, mida Lorenzi mikrokliima järgmiseks ette võ-

Joonis 56. Kord kaoses. Joonistades võnkumise amplituudi eelmise võnkumise suhtes, saadakse tulemusena täppiskõver (American Meteorological Society, *Journal of the Atmospheric Sciences*, vol. 20 (Edward N. Lorenz)).

tab. 1961. aasta talvel töötles Lorenz praeguseks kuulsaks saanud süsteemi eelkäijat. Ta oli välja arvutanud lahendi ning tahtis nüüd uurida, kuidas see pikema perioodi jooksul käituks. Et mitte tundide kaupa oodata, märkis ta üles arvud, milleni arvuti ülesande täitmise keskel oli jõudnud, sisestas need kui uued algpunktid ja lasi arvutil käia.

Nüüd oleks pidanud juhtuma nii. Esiteks oleks masin korranud esialgse tööprotsessi teist poolt ja siis sealt jätkanud. Kordamine oli kontrollimiseks küll hea, ainult et esimese poolega säästetud aeg läks nüüd kaduma.

Meteoroloog läks tassi kohvi jooma. Tagasi tulles avastas ta, et arvuti uus käitus *polnudki* eelmise teist poolt korranud! Ta alustas küll niisamuti, kuid aegamööda eraldusid kaks käitust teineteisest sel määral, et neil polnud enam omavahel mingit sarnasust.

Teaduse populariseerija James Gleick, kes Lorenzit usutles, kirjutab oma raamatus *Kaos*, mis juhtus edasi.

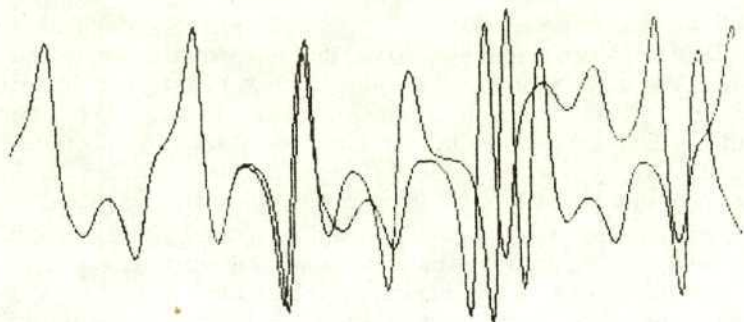
Äkitselt taipas ta tõde. Mitte arvuti ei funktsioneerinud halvasti. Asi oli arvudes, mis ta sisse oli tippinud. Arvuti-mälus oli salvestatud kuus kümnendkohta: 0,506127. Väljastatud oli ruumi kokkuhoiu pärast ainult kolm: 0,506. Lorenz oligi sisestanud lühemad, ümardatud arvud, eeldades, et erinevus — üks tuhandik — ei tule ometi arvesse.

Tavaarusaamade järgi peakski see nii olema. Lorenz mõistis, et tema võrrandid ei käitu traditsioonilise mõtlemismalliga matemaatiku lootuste kohaselt. Nii vormis ta oma kuulsa väljendi "liblikaefekt" (joonis 57). Üks liblikatiiva löök täna põhjustab imepisikese muutuse atmosfääris. Teatud aja jooksul kujuneb atmosfääri käitumine juba hoopis teiseks, kui see oleks olnud muidu. Näiteks ei tulegi tornaadot, mis oleks muidu kuu aja pärast laastanud Indoneesia rannikut. Või siis just nimelt tuleb, kuigi õieti poleks pidanud seda juhtuma.

Liblikaid on igal pool. Ja kes ütleb, kas nende tiivalaperdused vastamisi teineteist tühistavad või mitte?

Jällegi sõna Lorenzile:

Kui tavaline inimene näeb, et me loodeid oskame päris hästi ennustada kuudegi kaupa ette, küsib ta kohe, miks me atmosfääri kohta sama ei võiks teha. Kuid see on hoopis teistsugune süsteem ja seadused on seal vähemalt sama keerukad. Mina mõistsin, et tegelikult on prognoosimatu iga füüsikaline süsteem, mis mitteperioodiliselt käitub.

Joonis 57. Liblikaefekt: Lorenzi süsteemi ühe muutuja arvuline simulatsioon. Kõverad vastavad algtingimustele, mis erinevad üksteisest vaid 0,0001 võrra. Esialgu näivad nad kokku langevat, kuid peagi põhjustab kaose dünaamika üksteisest sõltumatud ja silmanähtavalt divergentsed trajektorid.

ILMAGA VÕI ILMA?

Lorenz lõpetab oma 1963. aasta artikli umbes samas vaimus paari spekulatsiooniga ilmaennustamise võimalikkusest. Arutlus on lihtne ja omapärane. Kujutage ette, et on kogutud väga täpne seeria atmosfääriseisundi mõõtmistulemusi, mis võiks sobida ilma ennustamiseks. Kogutagu neid andmeid hästi pika aja kohta.

Otsustav on küsimus, kas üleüldse esimesest atmosfääri-vaatlusest alates on ette tulnud analooge. Analoogide all mõtleme siin kahte või enamat atmosfääriseisundit, mis on üksteisega nii sarnased, et erinevused võib panna vaatlusvigade arvele.

Kui on esinenud kaks analoogi, siis te teete edasise ilma kohta emmast-kummast lähtudes varasema ilmaga identse ennustuse. See tähendab, et teie ilmaennustuskeem prognoosib ilma *perioodilist* muutumist. See aga on nonsens — ilmaennustamise kogu raskus seisabki ju selles, et ilm *ei ole* perioodiline.

Kui analooge ei leidu, jääb veel lootus, et kogu ilmasüsteem on ehk kvaasiperioodiline, korrates uuesti peaaegu samu seisundeid väga väikeste muutustega, mis tasapisi kasvavad. Sel juhul võiks kõne alla tulla ka pikaajaline ilmaennustus. Õieti ei olegi vaja muud teha kui vaadata vaatlusaruandest järele tänase ilma ligikaudne analoog ja see, mis tookord juhtus.

Sellise arutluskäiguga ei ole midagi peale hakata, märgib Lorenz, kui "võimalike atmosfääriseisundite mitmekesisus on sedavõrd lai, et analooge ei pruugigi ette tulla". Ja õhku rippuma jätab ta ka ühe otsustava tähtsusega küsimuse: "Kui pikk on "väga pikk aeg"?" Tunnistades, et ta vastust ei tea, ütleb ta siiski: "Selle all võib mõelda nii mõnda päeva kui paari sajandit." Kahekümne nelja aasta pärast on sajandid välistatud ja "mõni päev" näib olevat ainuvõimalik.

VENITA PIKAKS JA KEERA KOKKU

6. peatükis me juba nägime näidet librikaefektist — Smale'i solenoidi või ka ta lihtsamat mudelit, kujutust $x \mapsto 10x$ ringjoonel. Seal tuleb esile seesama tundlikkus algtingimuste suhtes. Kaks punkti, π ja π' , mis on ühel meelel triljoni esimese kümnendkoha asjus, rändavad pärast triljonit iteratsiooni omapead ringi.

See ei kõlagi vahest niiväga pahasti. Kuid punktid, millel on üksmeel kuue kümnendkoha suhtes, liiguvad omaette juba pärast kuut iteratsiooni.

Millest niisugune tundlikkus?

See on segu dünaamika kahest vastuolulisest tendentsist.

Esimene on *venitamine*. Kujutus $x \mapsto 10x$ laiendab vahe-*maad lokaalselt* kümnekordseks. Kõrvutised punktid rebitakse lahku.

Teine on *kokku keeramine*. Ring on tõkestatud ruum ja seal ei ole ruumi kõike venitada. Ta keerdub iseenda ümber mitmekordselt kokku, sest see on ainus viis tal end sinna-samasse paigale sobitada pärast vahemaade kümnekordset pikenemist. Niisiis, kuigi kõrvutised punktid liiguvad lahku, *liiguvad mõned teineteisest kaugel asunud punktid üksteisele ligi*.

Niisugune laiaili tõmbamine tekitab punkte, mis alustavad liikumist teineteisega kõrvuti ning liiguvad edaspidi eraldi. Esialgu kasvab liikumise erinevus korrapäraselt. Ent niipea, kui need kaks punkti on teineteisest piisavalt kaugele liikunud, "kaotavad nad teineteise silmist". Enam ei pea üks teise käitumist püüdma kopeerida.

Venitamise-keeramise ühendatusest tuleneb ka korrapära-tu liikumine. Jaa, mõnedki punktid peavad jällegi teineteise ligidusse liikuma. Kuid missugused? *Mille järgi seda öelda?* Praegused suured erinevused tekkisid ammustes iteratsioonides esinenud pisitillukestest erinevustest. Kust võtta, mis juhtub edasi!

Tegu on ennustamatusega.

Lorenzi süsteemis võib venitamise-keeramise protsessi pealt näha. Mõlemad lehe pooled pinna eesosas vänduvad tagaküljele, kus nad venitatakse kaks korda laiemaks, enne kui nad esiossa tagasi "topitakse".

On juba üsna selge, et Lorenzi veider lõpmatu hulga lehtede ja kahe sagaraga pind on tegelikult vist veider atraktor — *Lorenzi atraktor*. Ja Lorenzi diferentsiaalvõrrandid, olgugi veidi nuditud füüsikaversioonid, on täiesti maapealsed kolme muutujaga võrrandid, mille sugupuu ulatub kuidagimoodi ka füüsikasse, kubisegu see pealegi segaverelistest. Nad pole kunstipärased disainitud diferentsiaalvõrrandid sildiga "VALMISTATUD PARIMATE TOPOLOOGIDE POOLT", mille keskel on roheline pontšikuga logo.

Tegelikult leidub ka tõepoolest füüsikalisi süsteeme, mida saab Lorenzi võrrandisüsteemi abil väga hästi modelleerida, vähemalt arve 10, 28 ja $8/3$ varieerides. Vesiratas on üks niisugune süsteem. Ja siis veel dünamo. Kolmandaks ka lase — füüsikauuringute piirimailt.

Kui aga Lorenz omi võrrandid kirja pani, ei teadnud seda veel keegi. Nad võisid näha vaid niigi ilmset: ta sai oma

Kas Jumal mängib täringuid?

võrrandid konvektsioonivõrrandeid pügades. Enamik teadlasi oli äralõigatud osade pärast mures. Nad ei saanud aru, et Lorenzil oli ükskõik, kas ta võrrandid ka füüsikas midagi tähendavad.

Lorenz avas uue maailma ukse.

Üle läve ei astunud keegi.

Ukse või? Mis ukse?

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 11–12; 1991 — 3–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihō

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12, 1995 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1990

										11	12
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

A look at legislation from the viewpoint of sociolinguistics	<i>Uno Mereste</i>	3
Estonian volunteers in the English—Boer War (1899—1902). II	<i>Tanel Rütman, Mart Siiraja</i>	41
Poetry	<i>Astrid Ivask</i>	63
An interview with Astrid Ivask	<i>Jüri Talvet</i>	68
Modernity — an unfinished project	<i>Jürgen Habermas</i>	75
Jürgen Habermas and the critical theory of society. I	<i>John B. Thompson</i>	94
Three last decades of social geography: From positivism to postmodernism	<i>Hill Kulu</i>	123
Political geography in Estonia	<i>Ott Kurs</i>	137
Ritual, sanctity, and cybernetics. I	<i>Roy A. Rappaport</i>	153
<i>Discussion: On Erik Obermann's illustrations in Akadeemia, 1995, nr. 11</i>	<i>Abram Pettai</i>	167
<i>Review: A few glimpses at the lexicon of Estonian writers. Eesti kirjarahva leksikon. Koost. ja toim. Oskar Kruus, Tallinn, 1995.</i>	<i>Heino Puhvel</i>	169
<i>Review: A view from aside. Eesti ajalugu: Kronoloogia. Koostanud Sulev Vahtre. Autorid: Ain Mäesalu jt. Tallinn, 1994.</i>	<i>Vello Paatsi</i>	178
<i>Review: Addenda on Andrus Park. Proceedings of the Estonian Academy of Sciences: Humanities and Social Sciences, 1995, Vol. 44, No. 3.</i>	<i>Jüri Allik</i>	185
<i>Review: Between two epochs. Margus Pärtlas. Eduard Tubina sümfooniad: Teemastik ja vorm. Tallinn, 1995.</i>	<i>Jaan Ross</i>	190
Editorial note. Summaries		192
Does God play dice?: The mathematics of chaos. VI	<i>Ian Stewart</i>	199

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 15 krooni